

Қасым-Жомарт ТОҚАЕВ

Слово об отце

Әке туралы ой-толғау

Т 52

ҚАСЫМ-ЖОМАРТ ТОҚАЕВ

СЛОВО ОБ ОТЦЕ

•

ӘКЕ ТУРАЛЫ ОЙ-ТОЛҒАУ

АЛМАТЫ
«ЖІБЕК ЖОЛЫ»
2018

УДК 821.512.122
ББК 84 (5 қаз)
Т 51

Токаев Қ.К.

Т 51 Слово об Отце. Әке туралы ой-толғау. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2018. – 260 бет + 48 жапсырма бет. – Орыс және қазақ тілдерінде.

ISBN 978-601-294-274-3

«Слово об Отце» – второе, дополненное и переработанное издание книги известного государственного деятеля и дипломата Касым-Жомарта Токаева. Автор повествует о жизни и творчестве своего отца – Кемеля Токаева, основоположника детективного жанра в казахской литературе. Отдельную главу автор посвятил матери Турар Шабарбаевой.

Книга адресована широкому кругу читателей и представляет значительный интерес, поскольку содержит доселе неизвестные факты прошедшей эпохи, изобилует оригинальными наблюдениями и выводами.

* * *

«Әке туралы ой-толғау» – белгілі мемлекет қайраткері және дипломат Қасым-Жомарт Тоқаевтың толықтырылып, өңделген кітабының екінші басылымы. Авторы өзінің әкесі, қазақ әдебиетінде детектив жанрының негізін қалаған Кемел Тоқаевтың өмірі мен шығармашылығы жайында баяндайды. Кітаптың жеке тарауын анасы Тұрар Шабарбаеваға арнаған.

Қалың оқырман қауымға ұсынылып отырған бұл еңбек өткен дәуірдің осы күнге дейінгі беймәлім парақтарынан сыр шертеді, автордың басқаны қайталамайтын бірегей ой-пайымдары мен тың тұжырымдары оқырманды бейжай қалдырмайды.

Манаш Қозыбаев
Солтүстік Қазақстан
мемлекеттік университеті
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ
АҒЫНТЫ
АГЕНТ КАЗАХСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ
Северо-Казахстанский
государственный университет
имени Манаша Козыбаева

УДК 821.512.122
ББК 84 (5 қаз)

© Токаев Қ.К., 2018
© «Жібек жолы» БҮ, 2018

ISBN 978-601-294-274-3

951293

ПРЕДИСЛОВИЕ

Каждому здравомыслящему человеку свойственно оглядываться на пройденный путь, сопоставлять свои действия и поступки с напутствиями родителей. Особенно характерно это для людей, перешагнувших 50-летний рубеж своей жизни. И здесь я не являюсь исключением. Именно поэтому мне пришла в голову мысль рассказать о своих родителях, обобщить в письменном виде то, о чем думал на протяжении нескольких лет.

Я родился 17 мая 1953 года в Алма-Ате. В тот год моему отцу исполнилось 30 лет, маме – 22 года. К тому моменту они были уже зрелыми людьми в смысле возраста и выпавших на их долю жизненных трудностей.

В 2013 году моему отцу, Кемелю Токаеву, исполнилось бы 90 лет. Это уже преклонный возраст для многих людей, особенно живущих в благополучных странах Европы. Да и в Азии, например в Японии и Китае, немало людей, без каких-либо трудностей доживающих до этой даты. И в нашей стране были здравствующие аксакалы, радующие близких и родных своим долголетием. Можно упомянуть в этой связи бывшего Председателя Совета Министров Казахской ССР Байкена Ашимова, отметившего в 2007 году свое 90-летие. Нельзя не вспомнить и нашего прославленного героя, генерала армии, первого

обладателя высшей награды независимого Казахстана «Халық қаһарманы» Сагадата Нурмагамбетова. В кругу ветеранов труда находятся бывший министр культуры Жексенбек Еркимбеков и бывший министр торговли, заместитель Председателя Совета Министров Султан Жиенбаев.

Таких примеров можно привести немало. И слава Всевышнему, что нас всегда окружают аксакалы, передающие свой жизненный опыт и богатые знания молодым людям. В животворном диалоге разных поколений видится связь времен и эпох, что крайне важно для бесконфликтного развития общества, стабильности и спокойствия в нашей стране.

К большому сожалению, отцу была отмерена судьбой совсем недолгая жизнь. Он скончался 10 ноября 1986 года в 63 года – в возрасте пророка Мухаммеда. Каждый раз, вспоминая об этой невосполнимой утрате для нашей семьи, пытаюсь понять: почему ему, прошедшему через все тяготы сиротского детства, кровавые ужасы Великой Отечественной войны, не посчастливилось пожить немного дольше, увидеть и стать свидетелем такого незабываемого исторического события, как обретение Казахстаном суверенитета и независимости. А ведь задолго до наступления новой эпохи, когда об этом вслух невозможно было рассуждать, он уверенно говорил о том, что Казахстан обязательно станет независимым, самостоятельным государством, имеющим свои дипломатические представительства за рубежом. Он часто повторял известную казахскую пословицу: «Еркіндігі жоқ елдің ертеңі жоқ» – «Без свободы у народа нет будущего».

Но к нему судьба была не столь милостивой, как к его сверстникам, появившимся на свет в 20-х го-

дах XX столетия. Ему не удалось лицезреть многого, хотя он прожил жизнь, трудную и богатую событиями. Отцу не довелось пожить в большом достатке, в окружении взрослых внуков, в том числе и моего сына Тимура. Незадолго до своей кончины он мог лишь мечтать о том, как мы, его дети, прочно встанем на ноги, обретем уважение в обществе, вырастим своих детей, дадим им образование. Но он ушел в мир иной, оставив нам добрую память о себе, свои светлые мечты и напутствия.

В то же время, с годами смирившись с невосполнимой утратой, я пытаюсь понять причины столь раннего ухода отца из жизни. И порой кажется, что нахожу в этом печальном факте определенную закономерность. Она кроется, прежде всего, в самой недолгой жизни отца. Жизни, как я уже писал, невероятно событийной, неимоверно трудной и тяжелой. Думаю, что человеку, оставшемуся круглым сиротой в раннем детстве, не познавшему родительской любви, теплоты и ласки, вынужденному, в буквальном смысле слова, выживать в нашем далеко не ласковом, скорее, жестоком мире, ему, не по своей воле отправленному на тропу войны и подростком смотревшему в лицо смерти на полях беспримерного в истории сражения с нацистскими ордами, мужчине, на своих плечах вынесшему все тяготы послевоенной жизни, трудно было бы надеяться на другую, более благополучную долю. Ничто в жизни не проходит бесследно, особенно трудности и горести. А на долю отца их выпало в избытке.

Поэтому считаю своим сыновним долгом в доступной форме и откровенно рассказать о Кемеле Токаеве, его жизни и думах. Надеюсь на то, что мои записи представят большой интерес для людей, знавших

моего отца, для читателей его художественных произведений, а также для молодежи, пытающейся заглянуть в прошлое и понять, как жили наши отцы, которые своим героическим трудом заложили основы независимости Казахстана.

В этой же книге я попытался рассказать о маме, сыгравшей определяющую роль в моей жизни. По сути дела, всей своей жизнью и достигнутыми успехами я благодарен именно ей, потому что она верила в мою судьбу и после кончины отца стала моим главным судьей и советчиком. Главу, посвященную ей, я написал во время долгих перелетов за границу и обратно. Находясь высоко в небе, я с благодарностью и с душевной болью вспоминал ее, целеустремленную, волевую и добрую женщину, и эти думы обретали форму повествования о дорогом человеке.

Воспоминания о родителях уже вышли отдельной книгой. Ее основное содержание вошло в предлагаемую читателям публикацию. Однако в нее внесены существенные редакционные коррективы, что, само по себе, естественно. Ведь по истечении времени появляются новые мысли, а то, что казалось важным несколько лет назад, уже утрачивает свой первоначальный смысл.

Глава I

ДЕТСТВО И ЮНОСТЬ

Кемель Токаев родился 2 октября 1923 года в небогатой семье, относившейся к категории «середняков». Его отец Тока занимался тяжелым крестьянским трудом, а мать вела домашнее хозяйство. Родиной отца является село Кальпе Каратальского района ныне Алматинской (бывшей Талдыкорганской) области. Он был вторым ребенком в семье. Его старший брат Касым, по казахской традиции, воспитывался у деда, поэтому носил другую фамилию. У отца была младшая сестренка, к сожалению, рано ушедшая из жизни в результате трагического случая. Об этом я расскажу далее.

По рассказам отца, он с раннего детства познал тяжелый физический труд, помогая своим родителям вести домашнее хозяйство. Его отец был человеком скромным и даже нелюдимым. Все свободное время он посвящал семье. Очень любил свою жену, детей, считая своим главным долгом обеспечить их всем необходимым, хотя в то время это было нелегким делом. Мать отца слыла в своем ауле первой красавицей, она поражала односельчан очень правильными чертами лица. К тому же была хлебосольной хозяйкой. В их доме никогда не переводились гости, которым очень нравилось общаться с жизнерадостной женщиной с открытой душой. Отцовская семья почиталась в ауле за бескорыстие, добропорядочность,

честность и твердую приверженность национальным традициям. Но всем близким родственникам отца была уготована трагическая судьба, связанная с историческими событиями того непростого времени.

Как известно, в 1927 году состоялся XV съезд ВКП(б), на котором было принято решение о проведении в стране кампании по коллективизации в сельском хозяйстве. Данное решение повлекло за собой трагические последствия прежде всего для сельских жителей всей страны, но особенно сильно пострадали жители Казахстана и Украины. Люди насильственно загонялись в колхозы, началась борьба с богатыми крестьянами (кулаками) и так называемыми «середняками». Их ссылали в отдаленные районы страны, сажали в тюрьмы, многих расстреливали.

В ходе этой кампании в жертву были принесены казахи, испокон веков занимавшиеся животноводством. Не по своей воле они вступали в колхозы и были вынуждены расставаться с личным скотом. Буквально в одночасье казахи лишились всех источников своего существования и оказались беззащитными перед надвигавшейся из Кремля страшной угрозой их традиционному быту. Общеизвестно, что наместником Москвы в Казахстане стал тогда один из большевистских лидеров Голощекин, с редкой «добросовестностью» выполнивший поручение Ленина и его сподвижников по умерщвлению венценосной царской семьи. Запятнавший себя кровью бывшего монарха, Голощекин с не меньшей, если не с большей жестокостью подавлял малейшее инакомыслие среди казахов, которые к началу XX века были самым крупным этносом в Средней Азии.

Коллективизация и политика ассимиляции казахов нанесли непоправимый ущерб генофонду нации.

Безжалостно были уничтожены сотни тысяч людей, которые могли бы сделать много полезного для своего народа. В тот трагический период истории практически была уничтожена половина всей нации, в том числе казахская интеллигенция.

В этой связи интересен, на мой взгляд, следующий факт. Согласно переписи населения Средней Азии, проведенной царской администрацией в конце XIX века, казахи («киргиз-кайсаки») в тот период были самым многочисленным народом нашего региона. Нас было более 4 млн человек. Численность же узбеков не превышала 500 тысяч человек. Около 2 млн человек составляла численность так называемых сартов, которые в переписи были обозначены как «отуреченные таджики». Остальные 1,5 млн человек принадлежали собственно к таджикам, численность же киргизов («каракиргизов») была незначительной.

Кровавые репрессии большевиков, как я уже сказал, сильно подкосили казахский генофонд с самыми тяжелыми последствиями для нашей культуры и языка. По данным ученых, казахи лишились более половины своей численности, что дает основание квалифицировать последствия Ашаршылык (голода) как одну из величайших трагедий в истории человечества.

Политическая и историческая оценка данной трагедии еще не дана, исследования продолжаются, но чем дальше уносит нас время от той человеческой катастрофы, тем все более очевидной становится недопустимость ее забвения. Нам на смену придет новое поколение – ровесников казахской Независимости. Именно они весомо и обоснованно выскажутся в адрес советских руководителей, развязавших

политику уничтожения лучших сынов и дочерей казахского народа.

Советская власть проводила беспрецедентные в мировой истории репрессии против тех, кто сомневался в ее правоте. Жертвами стали и невинные люди. В это число вошли и ближайшие родственники Кемеля Токаева. Их уход из жизни был настолько страшным, что с трудом поддается описанию. Тем не менее, в данной книге я хотел бы рассказать и об этом.

Оставшись без каких-либо средств к существованию, мой дед принял решение покинуть родные места, чтобы избежать голодной смерти. Уходить в сторону Китая, как это делали в то время многие казахи, оставшиеся без личного подворья, дед, по рассказам моего отца, решительно отказался. Он считал, что на чужбине на долю семьи выпадут еще более тяжелые испытания, и самое главное – будет утрачена связь с родиной и родственниками. Поэтому на семейном совете было решено добираться до города Фрунзе, с тем чтобы переждать там тяжелые времена и попытаться спастись от голода, буквально косившего казахские поселения. Путь до Фрунзе был долгим и многотрудным, но семья все же добралась до него.

Во Фрунзе – ныне Бишкеке – дед сумел договориться с одной русской семьей пожить у них некоторое время взамен на тяжелую работу по хозяйству. Отцовской семье была выделена крохотная мазанка, стоявшая неподалеку от большого хозяйского дома. И даже той завалюхе семья несказанно обрадовалась, не догадываясь о том, что именно в ней произойдет большая трагедия.

Хозяина, приютившего казахскую семью, звали Яковом, его трудное для казахского произношения

имя было моментально перекроено в Жакып. Уже в 70-х годах отец как-то говорил мне, что всю жизнь хотел съездить в Бишкек и найти этот дом, но, как часто это бывает, его поездка из-за срочных дел постоянно откладывалась, и он так и не съездил туда.

Через пару лет жизни во Фрунзе моя бабушка из-за непосильного труда, непроглядной бедности и невыносимо тяжелых условий слегла, ее разбил паралич. Тяжелая болезнь любимой жены стала страшным ударом для деда, который выбивался из сил, чтобы прокормить семью. Он стал терять веру в будущее, все больше погружаясь в тяжелые раздумья. По вечерам со слезами на глазах он сидел рядом с парализованной женой, пытаясь хоть как-то утешить ее, жалостливо разглядывал своих детей, словно предчувствуя надвигающуюся трагедию. И она не обошла их дом. Это случилось в 1933 году.

Тот год был особенно тяжелым, люди продолжали голодать, ежедневно умирали сотнями тысяч. Трудным испытанием стала надвигавшаяся зима. Приближающиеся холода не сулили ничего хорошего для бедняков. Среди тех, кто так и не пережил той зимы, оказались и ближайшие родственники отца.

В один из дней дед, как всегда, работал в хозяйском доме, после чего решил пойти на городской базар, чтобы обменять на хлеб полученные за работу старые хозяйские сапоги. Отец со старшим братом Касымом тоже пошли в город в поисках чего-нибудь съестного. По пути в город их настиг милицейский патруль, останавливавший беспризорных детей. Приняв двух плохо одетых мальчиков за сирот, милиционеры задержали их и силком посадили в телегу. На детские крики и заверения о том, что они не беспризорники, что у них есть родители, милиционеры не

обращали никакого внимания. Один из них, по воспоминаниям отца, весь изрытый оспой и оттого казавшийся еще более страшным, пригрозил ребятам тем, что сбросит их в колодец, если будут сопротивляться. После такой угрозы дети притихли, смирившись с судьбой. Через час они уже были в детском приемнике, а после срочного оформления документов их отвезли в детский дом. Так мой отец оказался сиротой при еще живых родителях, которым оставалось жить совсем недолго.

Как я уже писал, в тот трагический день в доме оставалась бабушка со своей маленькой дочерью. Сестренка отца играла у печки, чтобы согреться – было уже очень холодно. В какой-то момент она оступилась и оказалась в огне той самой злополучной печи. Парализованная мать ничем не могла помочь ребенку, ей оставалось с ужасом наблюдать, как родное дитя медленно сгорает в огне. Через несколько минут она тоже умерла от пережитого ужаса. Почуяв беду, дед и Яков вбежали в мазанку. Ужаснувшись увиденному, дед заплакал навзрыд и, обессилев, опустился на колени у изголовья жены, прося у нее прощения. Тем временем Яков залил водой печь и вытащил оттуда обуглившееся тельце девочки.

Яков помог деду похоронить его жену и дочь, после чего они вдвоем пошли искать пропавших мальчиков. Долгие поиски ни к чему не привели, никто не мог толком рассказать, где они находятся. Кто-то из соседей видел, как детей насильно посадили в телегу какие-то взрослые люди и увезли в неизвестном направлении. Это стало еще одним тяжелым ударом для деда, ставшего непохожим на себя после смерти жены и дочери. Ему казалось, что его сыновей захватили какие-то преступники или рабовладельцы, коих

в то смутное время было хоть пруд пруди. Кое-как добравшись домой, он сказал Якову, что жизнь для него потеряла всякий смысл, и попросил его присмотреть за детьми, если они когда-нибудь появятся тут. В ту же ночь дед покинул хозяйский дом, и больше его никто не видел. Он исчез бесследно.

Тем временем мальчики постепенно осваивались в сиротском доме, по-детски радуясь каждому куску хлеба. Как потом вспоминал отец, им даже удавалось экономить на еде, откладывая в самодельную матерчатую сумку кусочки черствого хлеба. Они рассчитывали на то, что когда-нибудь выберутся из детского дома, найдут своих родителей и сестренку, порадуют их бесценными в то голодное время гостинцами.

Прожив в сиротском приюте чуть более месяца, отец с братом решили бежать оттуда. Вдвоем это сделать было трудно, поскольку за беспризорниками внимательно следили милицейские патрули. Посоветовавшись, они решили бежать раздельно. В детском доме остался мой отец – младший по возрасту, а его старший брат Касым отправился на поиски своих родственников.

Через неделю он вернулся в детский дом в подавленном состоянии. Был поздний вечер, все дети уже легли спать. По воспоминаниям отца, изложенным в его автобиографическом романе «Солдат ушел на войну», Касым стал тихо пробираться к кровати брата через тела спящих детей. Почему-то отец сделал вид, что крепко заснул. Один из друзей Касыма, по несчастью, шепотом спросил у него, где он был и что творится за воротами детского дома. Касым, стараясь не разбудить своего младшего брата, ответил, что искал своих родителей. Через три дня скитаний он нашел ветхий дом, который стал последним при-

станищем его родителей. Яков в подробностях рассказал ему о беде, произошедшей с его родителями и сестренкой. Пытаясь избавиться от тяжелой душевной раны, выпавшей на его детскую долю, Касым подробно рассказал своему другу, что случилось в той злополучной мазанке.

Мой отец лежал тихо, внимательно слушая страшный рассказ брата. Он ничем не выдал испытываемый ужас и, глядя на лунный свет в окне, что есть силы душил в себе горькие слезы. Касым, тяжело вздохнув, сказал: «Вот мы с Кемелем и остались одни-одинешеньки на всем белом свете. Если что-то со мной случится, Кемель останется один, без родственников и какой-либо поддержки». К горькому сожалению, его слова оказались пророческими – через 9 лет Касым погиб на полях сражений Великой Отечественной войны. Кемель Токаев остался круглым сиротой, лишившись последней опоры – единственного брата Касыма.

Уже будучи студентом, я спросил у отца о самом трудном периоде его жизни. Отец сказал: «Самыми трудными для меня были минуты, когда я получил "қарақағаз" – известие о смерти брата». Он был убит в феврале 1942 года. Отец бережно хранил его письма и фотографию, на которой Касым изображен в форме лейтенанта Советской Армии. На обратной стороне снимка его рукой было написано карандашом: «Брату Кемелю на память». Отец много раз рассказывал о том, как Касым приходит к нему во сне, о чем-то говорит, что-то советует, будто пытаясь уберечь его от жизненных напастей. Иногда мне казалось, что отец надеется на чудесное воскрешение старшего брата. В такие минуты он говорил: «Может быть, он потерялся в госпиталях после тяжелого ра-

нения или контузии, ведь на войне всякое бывало. Я сам лежал с тяжелыми ранениями в военных госпиталях Гомеля, Омска, Алма-Аты и видел, как многие молодые солдаты без рук и ног отказывались возвращаться домой и бесследно пропадали на полустанках и вокзалах». Но Касым не объявлялся. Затем пришло официальное уведомление о его гибели на фронте, после чего отец смирился с тем, что на всем белом свете он остался один из всего рода Токаевых.

Кстати, своим именем я обязан дяде, которого, к сожалению, не довелось узнать, а Жомартом назвала мама, мечтавшая увидеть меня взрослым человеком, наделенным щедростью и широтой души.

После того как мальчикам стало ясно, что возвращаться им некуда, они решили учиться грамоте в детском доме. Через год Касым как самый старательный и дисциплинированный воспитанник был избран заместителем старосты. Пользуясь своим довольно высоким общественным положением, он всячески помогал младшему брату и даже ухитрялся добыть ему дополнительную хлебную пайку в столовой. Но должного учебного процесса в детдоме не было, дети попадались разные, в том числе и те, кто уже привык к разгульной, хулиганской жизни. Поэтому Касым решил обратиться с письмом к начальнику детского приюта с просьбой перевести его и младшего брата в другой детский дом, где можно было бы полноценно учиться и получать необходимые знания. Как человек, обладавший большими умственными задатками, он понимал, что без знаний им не выжить во взрослой жизни.

На удивление, начальник детского дома благосклонно отнесся к этой просьбе. Возможно, он был

благодарен Касыму за хорошее поведение и помощь в наведении порядка среди беспризорников, которые не отличались кротостью нравов. Так мой отец с братом оказались в интернате для детей-сирот при Чимкентском свинцовом заводе. Там они получили среднее образование, стали обладателями первых в своей жизни официальных документов – аттестатов зрелости.

В личном архиве отца сохранились пожелтевшие фотографии, где он, задорный мальчишка, запечатлен со своими одноклассниками. Среди них – Амантай Байтанаев, ставший впоследствии известным писателем. Он вернулся с фронта без левой руки, и мы с братом и сестрами в детстве называли его «однорукim дяденькой». В начале 60-х годов А. Байтанаев часто бывал в нашем доме. Засиживаясь до позднего вечера, они с отцом с удовольствием вспоминали детские годы, проведенные в интернате, рассказывали друг другу о фронтовых делах и делились творческими планами. Несмотря на тяжелые ранения, А. Байтанаев прожил долго и отметил свое 80-летие в кругу семьи. В подготовленной мной книге «Азамат» он поделился воспоминаниями о Кемеле Токаева, интересно рассказал, как они вместе учились в интернате, общались после войны и даже как мой отец уже в 70-е годы случайно повстречал его в московском аэропорту, без денег и без билета в Алма-Ату, накормил его в ресторане и помог купить авиабилет.

Касым после окончания интерната и фельдшерского училища был направлен в Свердловск, где прошел краткосрочные курсы подготовки молодых офицеров. В свободное от занятий время он писал письма младшему брату. Эти письма никого не могут оставить равнодушным: они настолько содержатель-

ны и насквозь пронизаны недетской заботой о младшем брате. В каждом из них Касым напоминал Кемелю о важности ответственного отношения к учебе и выполнению общественных поручений. Он просил брата не увлекаться выяснением отношений с одноклассниками-задирами, беречь себя. Другими словами, Касым брал на себя ответственность, присущую родителям, которых он пытался заменить после их трагического ухода из жизни.

Учеба в интернате давалась отцу довольно легко. Он отличался прилежностью и сообразительностью. Особенно хорошо он успевал по таким предметам, как казахский язык и литература. В школьные годы отец познакомился с творчеством Абая и искренне полюбил мудрые творения великого поэта и философа казахской степи. Впоследствии это сыграло свою роль при выборе профессии.

В нашем семейном архиве бережно хранятся табель успеваемости и характеристика, данная отцу директором школы и классным руководителем. В графе «происхождение» было указано, что Кемель Токаев из бедняков, семейное положение – «круглый сирота». Аттестат свидетельствует о том, что он успешно завершил учебу в интернате, по всем предметам проставлены оценки «хорошо» и «отлично». Исключение составляет лишь русский язык, по которому отец получил оценку «посредственно». И это было нисколько не удивительно, потому что он был выходцем из далекого аула и в детстве никогда не говорил по-русски.

Отца всю жизнь тянуло к знаниям. Он был невероятно усидчив и трудолюбив. В школьной характеристике особо отмечено, что Кемель Токаев был прилежен в учебе, отличался активностью в общественной

951293

жизни, не нарушал дисциплину. Его мечтой было поступление в высшее учебное заведение. В те годы для детей-сирот это были слишком смелые планы, ведь за ними никто не присматривал, никто им не помогал.

Отцу удалось поступить в университет лишь после войны, наложившей глубокий отпечаток не только на его биографию, но и на характер. Во время войны он закалился, выйдя из жестоких сражений взрослым человеком со сложившимися представлениями о добре и зле. Именно там, в ходе тяжелейших битв с жестоким врагом, он дал себе клятву верно служить Отчизне и своему народу, если останется жив. На фронте он стал членом Коммунистической партии. О его участии в войне я хотел бы рассказать отдельно, а сейчас остановлюсь на некоторых моментах, связанных с трудным детством отца.

По его воспоминаниям, в интернате учились дети, оставшиеся без родителей в ходе советской коллективизации. Это были, в основном, выходцы из сельских районов. Они не знали русского языка, были во многом наивными и свято верили в то, что втолковывали им учителя. Сами же наставники не отличались особым образованием, многие из них пришли учительствовать, имея за спиной в лучшем случае 7-8 классов начальной школы. В те годы люди, окончившие десятилетку, ценились очень высоко и слыли очень образованными.

О выпускниках вузов с почтением говорили: «Он имеет высшее образование!» Тем не менее, обстановка в интернате в целом была неплохая, дети понемногу набирались знаний, предусмотренных учебной программой. Отец к окончанию интерната довольно свободно ориентировался в вопросах исто-

рии, литературы и математики. Но, конечно же, это были всего-навсего базовые знания, дававшие определенную надежду на получение высшего образования.

Отец очень хотел продолжить учебу в каком-нибудь институте, он мечтал стать журналистом или историком. Такое благое желание было скорее несбыточным, и надежд на то, что оно будет реализовано, было крайне мало. Как бы ни старался парень из аула, он все же был лишен тех преимуществ, которыми обладали его сверстники-горожане, жившие со своими родителями. В те годы сильным препятствием к вузовскому образованию было незнание русского языка и отсутствие доступа к элементарным достижениям цивилизации. Отец рассказывал, что пределом мечтаний всех парней были наручные часы. Его одноклассники, как и он сам, буквально бредили этой обыденной для нашего времени вещицей. Только в восьмом классе им объяснили, как пользоваться такими часами и как определять по ним время.

В обстановке, в которой вынужден был воспитываться отец, ему, скорее всего, предстояло бы довольствоваться работой на свинцовом заводе. Не мечтая о лучшей доле, он и его сверстники готовили себя к этому тяжелому труду. А к тяжелому физическому труду им было не привыкать, ведь их часто направляли на практику в различные трудовые коллективы.

Во время занятий детей-сирот учили быть преданными идеалам Коммунистической партии, преклоняться перед вождем советского народа И. Сталиным. Все, что ни происходило на огромной территории Советского Союза, ставилось в заслугу толь-

ко кремлевскому диктатору. Естественно, в детских умах не могло быть и мысли, что именно Сталин виновен в их сиротстве. Дети непрестанно благодарили «любимого вождя» за предоставленную возможность учиться и получать казенное питание. Никто, ни преподаватели, ни, тем более, дети, не смели задавать себе вопрос о том, почему целые села вымерли от «навязанного» сверху голода, почему миллионы детей оказались беспризорниками, почему все более-менее грамотные люди стали жертвами массовых политических репрессий и были уничтожены. Детей тогда в массовом порядке принимали в комсомол, идеологически обрабатывали в духе известных установок Компартии.

В то же время, по воспоминаниям отца, всемерное восхваление детей, поднявших руку на своих отцов как на классовых врагов советской власти, все-таки не находило положительного отклика среди его одноклассников. Передававшиеся из поколения в поколение казахские традиции и мораль не позволяли им принять идеологию предательства собственных родителей. По воле горькой судьбы, казахские дети, оставшиеся без родительской ласки, были особенно восприимчивыми к крайностям классовой борьбы. «Героизм» Павлика Морозова, доносившего на собственного отца, так и не прижился среди казахской молодежи. Зато детям-сиротам были понятны другие лозунги: «Клеветать на Сталина и партию – это все равно, что клеветать на отца и мать». Дети, обделенные родительским вниманием и все же не терявшие надежду на чудесное воскрешение своих создателей – отцов и матерей, даже не могли представить себе, как можно не то что оклеветать, но даже худое слово сказать о собственных родителях.

Отец никогда не обольщался временем, в котором ему пришлось выживать. Он придерживался мнения, что общество, построенное по принципу классовой борьбы, изначально было «ненормальным», потому что усиленно насаждало тотальную ненависть и взаимную подозрительность.

Однако он считал, что ему повезло с интернатом, ведь он мог попасть в другой детский дом или приют, откуда лежала прямая дорога в «места не столь отдаленные». Таких примеров в те суровые годы было немало. В интернате же он избежал голодной смерти и смог получить среднее образование.

И лишь горькие воспоминания о безвременно умерших родителях настолько огорчали его жизнь, что он замыкался в себе, сожалея о том, что не смог помочь им остаться в живых. Единственной надежной опорой в такие горькие минуты был старший брат Касым, который активно занимался общественной работой в школе, являлся комсоргом. Он постоянно навещал Кемеля, помогал ему всем, чем мог, в том числе и едой. Касым мечтал после окончания школы поступить в институт, устроиться в общежитие, чтобы впоследствии забрать к себе младшего брата.

Но в их планы вмешалась война. Касым одним из первых был призван на фронт. Еще в 1939 году он попал на курсы подготовки политруков, которым предстояло вести воспитательную работу в воинских частях.

По воспоминаниям отца, расставание братьев было тяжелым. Собственно, никаких прощальных бесед и наставлений не было. Они молча, потупившись, сидели на лавке возле интерната, разглядывали свою потрепанную обувь. Стояло гнетущее молчание, братья в какой-то мере догадывались, что это их проща-

ние друг с другом навсегда и что им никогда больше не доведется увидеться. Касым встал и сказал Кемелю, что пришло время идти в военкомат. Отец хотел его проводить, но Касым запретил ему это делать, сказав, что время уже позднее, а на обратном пути в интернат может случиться всякое. И даже в такую минуту Касым не переставал заботиться о младшем брате. Они крепко обнялись, и Касым направился к грузовику, в котором уже сидели другие новобранцы. Отец смотрел вслед уходящему брату. Почувствовав это, Касым обернулся и махнул на прощание рукой. Отец заметил, что старший брат с трудом скрывает слезы. Раньше он никогда не видел Касыма плачущим. Отец, предчувствуя, что видит брата в последний раз, горько заплакал.

Когда грузовик направился в сторону военкомата, Кемель медленно побрел к бараку для детей-сирот, добрался до своей койки и упал в полном бессилии. Прошло несколько часов, прежде чем он смог подняться и привести себя в порядок. Учебные будни в какой-то мере отвлекали его от горестных мыслей. Он понимал, что слезами делу не поможешь, нужно продолжать учиться и работать, чтобы выжить в этом жестоком мире.

Через полтора года настала и его очередь отправиться на фронт. Отец был направлен на краткосрочные сержантские курсы, после окончания которых стал бойцом Советской Армии.

Так грустно закончилось и без того не счастливое детство моего отца.

* * *

Всю свою жизнь отец скучал по старшему брату, очень сильно надеялся на его возвращение, хотя понимал, что это несбыточная мечта. Но ему хотелось верить в чудо, потому что он не знал места захоронения Касыма Болтаева. В «похоронке» об этом ничего не сообщалось, говорилось лишь, что он пал смертью храбрых при защите социалистической родины – СССР.

И вот много лет спустя удалось найти материалы, связанные с гибелью старшего брата К. Токаева. Соответствующую работу провело посольство Казахстана в России во главе с Н. Абыкаевым. В архивах общества «Мемориал» была обнаружена докладная записка начальника отдела ЧК ГлавПУР РККА, полкового комиссара Гитермана «о потерях политсостава Калининского фронта для исключения из списков Красной Армии». В приложении к докладной записке обнаружена фамилия Болтаева Касыма, который, оказывается, «был убит в бою 22 февраля 1942 года». В указанном материале говорится, что К. Болтаев носил воинское звание младшего политрука, занимал должность политрука транспортной роты 290-го стрелкового полка 186-й стрелковой дивизии. Что касается его биографических данных, то архивные материалы сообщают: К. Болтаев родился в 1920 году в Каратальском районе Алматинской области, казах, холост, член ВКП(б) с 1942 года, в Красной Армии с 1939 года, на политработе с 1941 года.

Свой последний приют на земле он нашел в братской могиле, расположенной в деревне Трубино Ржевского района Тверской области. Это захоронение по непонятным причинам несколько лет во время и после войны держалось в секрете и только в годы

хрущевской оттепели, в 1957 году, его привели в порядок, вокруг братской могилы была построена металлическая ограда, а на ней воздвигнут монумент по проекту архитектора Казакова. Но даже после такого благородного деяния данные о солдатах, захороненных в братской могиле, были недоступны их родственникам. Во всяком случае, ни сам отец, ни мы, его дети, ничего не знали о месте захоронения Касыма Болтаева.

Мы благодарны местным властям и жителям Ржевского района и деревни Трубино за внимательное, заботливое отношение к захоронению старшего брата моего отца. Он нашел свой последний приют в братской могиле воинов, геройски погибших в первый период самой кровопролитной войны в истории человечества.

Глава II

ВОЙНА

После окончания сержантских курсов во Фрунзенском пехотном училище отца направили в воинскую часть, входившую в состав Сталинградского фронта. Инструкторы по военному делу рекомендовали казахского парня на должность командира отделения 226-й стрелковой дивизии. Через три месяца участия в боях он получил ранение и был направлен в военный госпиталь. Молодой боец не стал отлеживаться и вскоре попросил направить его в действующую часть. Так он оказался в 7-м гвардейском танковом полку прорыва, входившем в состав Первого Украинского, а затем Второго Белорусского фронтов.

В его задачу входило сопровождение танков во время проведения наступательных операций и подавление огнем живой силы противника. По существу, он воевал в качестве десантника.

Ветераны войны подтвердят, что для участия в подобного рода боевых действиях от солдат требовались сильная физическая подготовка, снайперские навыки и самое главное – высокий боевой дух. Отец рассказывал нам, что накануне боев с ними активно работали политруки, убеждали их не щадить себя во имя Родины. Широко использовалось и такое стимулирующее средство, как спирт. Бойцам перед наступлением выдавали традиционные «наркомовские сто грамм», которые придавали молодым воинам,

впервые встречавшимся с ужасами войны, дополнительную смелость.

Отец, вспоминая о войне, всегда говорил, что нельзя верить художественным произведениям, в которых тяжелые ратные дела описываются в розовых тонах. Его раздражали «ванильные» рассказы многих авторов о советских солдатах и офицерах, дескать, не ведавших страха во время кровопролитных боев. Отец, как фронтовик, доподлинно знал, что все солдаты испытывали чувство страха, особенно при первой встрече с противником. Другое дело, что кто-то преодолевал страх и становился профессиональным воином, а кто-то так и не смог избавиться от этого прилипчивого чувства, добровольно сдавался в плен или находил иные пути, чтобы не участвовать в войне.

В своей книге «Солдат ушел на войну» отец подробно и очень правдиво описал, как он вместе с новобранцами впервые оказался под бомбовыми ударами противника. Эшелон, в котором они направлялись на фронт, был обстрелян вражескими бомбардировщиками. Бомбы сыпались с неба, как из чертовой дыры. Летящие снаряды издавали жуткий вой и свист, от этого звука люди, охваченные ужасом, впадали в оцепенение. Некоторые молодые солдаты не могли сдвинуться с места, раненые новобранцы кричали и плакали навзрыд так, что порой заглушали свист авиабомб.

Отцу удалось собрать волю в кулак, быстро покинуть вагон и выбежать в открытую степь. Вместе с ним были его однополчане. Они залегли под бугром. Несколько привыкнув к оглушительным взрывам, молодой воин перевернулся на спину и стал наблюдать за действиями бомбардировщиков. Вражеские «мес-

сершмидты», не встречая никакого сопротивления, вытворяли несусветное. Жертв было несметное количество, особенно среди гражданских лиц. Громко плакали дети, с ужасом видя, как их родители погибают под бомбами. Сбросив смертоносный груз, немецкие бомбардировщики не успокоились, начался пулеметный обстрел оставшихся в живых людей. Один из самолетов пролетел очень низко над прижавшимся к земле отцом, выпустив длинную пулеметную очередь. Она прошла буквально в нескольких сантиметрах от него.

Так отец получил боевое крещение на войне. После того как самолеты наконец улетели, он пошел на поиски своих сослуживцев. Из общего числа новобранцев в живых осталось чуть больше половины. Не теряя времени, они принялись помогать раненым. Выжившие в огненной «мясорубке» командиры связались со штабом полка и доложили о случившемся. Получив приказ сгруппироваться, солдаты под командованием младшего офицера направились к месту дислокации основной воинской части.

Полк, в котором довелось служить отцу, был многонациональным. В основном он состоял из русских, были в нем также украинцы, татары, белорусы, узбеки и представители других народов. В полку служили два казаха, одним из которых был мой отец. Полк отличался высокой дисциплиной и спаянностью, каких-либо «разборок» на национальной почве не было. Всех однополчан объединяла общая цель – победа над фашистским агрессором. В те военные годы чувство патриотизма было достаточно сильным, оступившихся жестоко карали, предателей не прощали. Война расставляла всех по своим местам: в почете были смелые, отчаянные и сообразительные бой-

цы, а трусы и лицемеры не пользовались ни малейшим уважением среди солдат.

Как я уже указал в первой главе, отец, будучи выходцем из сельской глубинки, практически не знал русского языка. По стечению суровых обстоятельств война стала его первым жизненным университетом, где он получил уроки мужества и основные навыки общения на русском языке. Спустя много лет он с удовольствием вспоминал об этом, говоря, что русским языком он овладел не за школьной партой, а в боевых условиях. Тем не менее, поступив в университет и даже работая в редакциях газет, он не переставал шлифовать знание русского языка. Сохранились его личные блокноты, куда он своим красивым почерком вписывал грамматические примеры. Конспектировал и художественные произведения выдающихся русских писателей, заучивая наизусть целые абзацы.

Отец провел на войне два с половиной года. В августе 1944 года Советская Армия провела одну из крупнейших в истории Второй мировой войны военных операций по освобождению Белоруссии, Украины и Польши. В ней чрезвычайно важную роль сыграли танки. Советский Союз ценой неимоверных усилий сумел наладить производство современных танков, которые по своим техническим характеристикам не уступали, а во многом даже превосходили аналогичные образцы военной техники Германии. Особенно отличался танк Т-34, ставший, наряду с «катюшами», своеобразным победным символом Великой Отечественной войны. Эти танки прорывали оборонительные позиции противника, уничтожали его военную технику.

Что касалось уничтожения живой силы, то данная задача в основном возлагалась на танковый десант. Солдаты, ехавшие на танках, по приказу команди-

ров спрыгивали на ходу и шли в атаку, обстреливая автоматными очередями неприятельские позиции. По воспоминаниям отца, это было трудным делом, особенно в ходе первых боев. Приходилось преодолевать большие расстояния, быть постоянно начеку, дабы не напороться на встречный огонь. Если танкисты были защищены броней, то десантники оказывались беззащитными во время массированного ответного огня.

Слушая рассказы отца, я часто представлял себе, как он сидит на танке с автоматом в руках, затем спрыгивает с него и с криком: «За Родину! За Сталина!» автоматной очередью расстреливает вражеских солдат. Теперь же, глядя на некоторых современных двадцатилетних, порой инфантильных ребят, я не перестаю гордиться мужеством наших отцов, которые, вопреки жестокой логике войны, сумели сломать хребет фашистской гидре.

Кровопролитные бои шли на всех участках фронта. Каждый взвод, рота, батальон, полк, дивизия, армия, фронт хорошо знали свой маневр и вели активные действия по уничтожению противника. Советская Армия, проявив подлинный героизм, сумела не только остановить натиск фашистских войск, но и сама перешла в активное наступление. Среди военных и гражданского населения нашей страны появилась реальная надежда на победоносный исход войны. Как-то я спросил у отца, знал ли он, сержант Советской Армии, о стратегических планах дивизии или армии. Он откровенно признался, что хорошо ориентировался в планах роты, представлял себе, какое задание имеет перед боем батальон и даже полк, но о военных планах дивизии он знать никак не мог, потому что было «не положено».

Отдельная тема – это питание в перерыве между боями. Отец говорил, что обеспечение продовольствием армии было налажено на должном уровне. Конечно, происходили и сбои, но это было обычным делом во время войны. Где-то полевая кухня попадала под артобстрел, где-то снабженцы теряли продукты, где-то пехотинцы сами не дорабатывали по доставке продовольствия в армейские части. Но в целом армия в те тяжелые годы обеспечивалась продовольствием в полном объеме. И это неудивительно, потому что на Советскую Армию работал весь народ, руководствуясь девизом: «Все для фронта, все для победы!» В тылу денно и нощно упорно трудились буквально все: кто был освобожден от воинской службы по брони, старики, женщины и дети. Весь многонациональный советский народ показал в те годы беспримерные в мировой истории образцы мужества и героизма.

Отец как-то рассказал мне, как после трехдневных боев его полк оказался без съестного. С полевой кухней что-то произошло, она застряла на далеких подступах к театру военных действий. Солдаты, привыкшие к более-менее регулярному питанию, отчаялись. Трудно было надеяться на укрепление боевого духа без традиционной каши и тушенки. Отец тоже обессилел после долгого похода по позициям противника, нужно было что-то делать, чтобы накормить сослуживцев. Выйдя в поле, он обнаружил убитую лошадь. Решение было принято мгновенно: он стал быстро разделывать тушу лошади, отрезая от нее большие куски мяса. Позвав на помощь одного из солдат, перетащил свежее мясо на позиции роты, после чего сказал сослуживцам, что нужно добыть несколько ведер и сварить в них конину. Далеко не всем

понравилось это предложение, но голод сделал свое дело. Через два часа мясо было сварено, и солдаты с аппетитом приступили к трапезе. После нее однополчане долго благодарили отца за проявленную смекалку. В ответ же он отшучивался, что накормил их национальным блюдом.

Кемель Токаев в составе танкового полка прошел по бранным полям Белоруссии, Украины и Польши, участвовал в обороне Сталинграда. К концу 1944 года был награжден двумя орденами Отечественной войны, многочисленными медалями за мужество и отвагу.

Не так давно в архивах министерства обороны были найдены новые материалы, проливающие свет на героические действия Кемеля Токаева в ходе войны. Далее цитируются выдержки из этих документов, опубликованных в газете «Литер» 5 мая 2016 года.

До Берлина он не дошел, потому что был тяжело ранен в одном из боев на польской земле. По его воспоминаниям, он стал живой мишенью для немецкого снайпера, который, по всей видимости, высмотрел в бинокль сидевшего на танке солдата-азиата. Его коварный выстрел разрывной пулей попал в правую ногу отца. Он навзничь упал с танка и остался лежать на земле без сознания. Пролежал около десяти часов и очнулся лишь тогда, когда его положили на носилки военные санитарки. До конца жизни он был благодарен Всевышнему за то, что получил ранение не на вражеской территории и тем самым избежал позорного пленения.

Рана оказалась тяжелой, весь сапог изнутри наполнился кровью. По заключению врачей, была перебита кость, что практически не оставляло надежд на сохранение ноги. Врачи склонялись к ампутации

правой ноги, но отец, придя в сознание, стал умолять их не делать этого. Его настойчивые просьбы убедили военных врачей в том, что, лишив молодого сержанта ноги, они тем самым лишат его будущего. Было принято решение направить бойца в военный госпиталь в Гомеле, где он мог бы прийти в себя после большой потери крови. В Белоруссии отец пробыл недолго. Военно-медицинская комиссия приняла окончательное решение комиссовать его. Затем его перевели в военный госпиталь Омска.

В семейном архиве сохранилась выписка из его лечебного дела. Этот документ я хотел бы процитировать почти полностью.

«Выписка из свидетельства эвакогоспиталя о болезни № 761 от 16 июня 1945 г. Комиссия эвакогоспиталя 1494.

Звание: гвардии сержант, рост – 172 см, вес тела – 60 кг, окружность груди – 95 см. Ранен 21 января 1945 г. разрывной пулей в правую голень. Произведена хирургическая операция и обработка ран. Наложена циркулярная гипсовая повязка.

Объективные признаки болезни: на передней поверхности средней трети правой голени имеется Н-образной формы рубец размером 15х4 см. В центре рубца два свища с умеренным гнойным отделяемым. Рубцы – на месте входного и выходного отверстий пули. Движения в голенном суставе – в полном объеме, в голеностопном суставе тыльное сгибание – 100 градусов, подошвенное сгибание – 110 градусов, ходит при помощи костылей. От операции секвестромии правой голени отказался.

Результаты специального исследования: рентгенограмма правой голени от 25 мая 1945 г. Перелом обеих костей голени в средней трети с нерезким боковым и

продольным смещением отломков и ярко выраженной консолидацией их. Несколько мелких костных осколков, свободно расположенных в мягких тканях.

Название болезни: значительное ограничение движений правого голеностопного сустава после сквозного пулевого ранения с переломом обеих костей голени, осложненного остеомиелитом.

Лечение: физиотерапия, наложение повязок.

На основании статьи 49 графы II-III расписания болезней приказа НКО СССР от 1942 года № 386 признан негодным к дальнейшему несению воинской службы с оставлением на особом учете с переосвидетельствованием на шесть месяцев. Группа инвалидности – вторая, с переосвидетельствованием через три месяца.

Следовать пешком не может.

В провожатом не нуждается.

Заболевание обусловлено: ранен в бою при защите СССР».

Формально война для отца закончилась, но еще долгие годы, вплоть до самой смерти, она не отпускала его, постоянно напоминая о себе. Где-то за пять лет до своей кончины отец часто вспоминал те или иные эпизоды, а по ночам вскрикивал, отдавая боевые команды своим сослуживцам. С большим интересом он смотрел фильмы о войне, читал о ней художественные произведения. Далеко не все ему нравилось. Он считал, что некоторые рассказы о войне грешат против истины, не доносят правду об огромной человеческой трагедии, участником которой ему довелось быть в юном возрасте. Он скептически относился к повестям на партизанскую тему писателя Ади Шарипова, других бывших «лесных воинов», позднее получивших признание властей. В то же время, будучи человеком широкой души, пытался

найти оправдание легковесным произведениям, ссылаясь при этом на специфику военной историографии во время хрущевской оттепели.

Дело в том, что во времена правления Н. Хрущева военные историки, пытаясь по его указке принизить огромную роль выдающихся военных руководителей – маршалов Г. Жукова, К. Рокоссовского, И. Конева и других военачальников в победе над Германией, неоправданно выпячивали действия партизанских соединений. Некоторые историки договорились до того, что именно партизаны сыграли решающую роль в победе над врагом. Это был явный перебор, хотя никто не сомневался в больших заслугах народных мстителей. Участники войны, в том числе Кемель Токаев, понимали, что решающий вклад в победу над фашистской Германией внесли регулярные войсковые подразделения.

Как было уже сказано, в военных госпиталях Гомеля и Омска отец прошел основное лечение, хотя врачи постоянно напоминали ему о необходимости ампутации ноги. Отец всячески противился этому, настаивал на продолжении лечения. В конечном счете его упорство обернулось удачей. Он попал в поле зрения молодого хирурга, который уже в те годы проводил эксперименты по вытягиванию костей. Спустя 30 лет этот метод был признан в мировой медицине как «метод Илизарова». Автор этого аппарата, хирург из Кургана Г. Илизаров, был удостоен за свое изобретение Ленинской премии, о нем много писали, снимали фильмы.

А тогда, в конце войны, молодой хирург работал на свой страх и риск, по сути дела, он проводил клинические испытания. Этот смелый специалист сказал отцу, что попробует сохранить ему ногу, наложив на нее специальный аппарат-шину. Весь расчет строил-

ся на том, что молодой организм справится с экстремальной ситуацией, и кость начнет срастаться.

Более трех долгих месяцев отец провел на больничной койке, разрабатывая раненую ногу. И его надежды оправдались – после долгого лечения он все же смог встать на костыли. Нога была спасена!

После такого удачного исхода отец был направлен в военный госпиталь в Алма-Ате, которым руководил А. Сызганов, будущее медицинское светило. В этом госпитале продолжили эксперимент по искусственному сращиванию кости. Через полгода отец уже мог более-менее сносно передвигаться на костылях.

Из войны он вышел инвалидом II группы, без собственного жилья, образования и работы. Нужно было начинать жизнь сначала. Полагаться на кого-либо не приходилось, потому что оставшиеся в живых родственники жили в сельской местности и сами с трудом сводили концы с концами.

Отец рассказывал мне, что он искал работу на вокзале, но найти ее было очень трудно, везде требовались здоровые люди, а вернувшихся с фронта бойцов с тяжелыми ранениями особо не привечали. Со временем он нашел родственников недалеко от Алма-Аты. Они, конечно, приютили его, но при этом гостеприимством не отличались.

В такой обстановке отец долго жить не мог, хотел учиться в городе. Но «сердобольные» родственники постоянно твердили, что инвалиды войны никому не нужны, в институты их, мол, не принимают, на работу не берут. Всячески уговаривали отца остаться в их доме и заняться уходом за их домашним хозяйством.

Но отец принял твердое решение подлечить ногу, поехать в город и попробовать поступить в институт.

В 1945 году он добился своего и поступил на первый курс филологического факультета Казахского государственного университета. Поступал туда в военной форме, на костылях.

Я уже писал о том, что суровые годы военной поры наложили твердый отпечаток на характер отца. В восемнадцатилетнем возрасте попав на фронт, он закалил свой характер, получил полное представление о сути человеческого бытия, о добре и зле, о жизни и смерти. Он стал мужественным и стойким, но не жестоким человеком, целеустремленным, но не циничным.

Как-то, в одной из бесед со мной, он сказал, что за каждым человеком наблюдают ангел и дьявол, в каждом человеке изначально борются добро и зло. При этом важно не позволить злым силам увлечь себя, уберечься от дьявольских искусов, не встать на тропу, проложенную сатаной. По молодости лет я, признаться, не понял его философских размышлений и лишь спустя много лет, изрядно познав жизнь, убедился, насколько прав был отец. Он, по существу, предупреждал меня о грядущих трудностях и опасностях.

Всю жизнь отец с большим уважением относился к фронтовикам, чтил Сталина и советских маршалов, недолюбливал Хрущева, а также «борзописцев», писавших неправду о войне. Помнится, в 1965 году мы с ним наблюдали военный парад, посвященный 20-летию Победы над фашистской Германией. Чеканный шаг солдат и торжественная музыка произвели на отца сильное впечатление. Он, тогда еще молодой человек, прослезился и сказал мне: «Не зря воевали. Жалко, что многие фронтовики не увидели всего этого».

До конца жизни для отца главным праздником был День Победы. К этому празднику вся семья готовилась заранее и очень тщательно. Мама знала, что отец пригласит к нам домой всех своих друзей и знакомых, имевших то или иное отношение к войне. Фронтовое братство он ценил превыше всего, считал, что участники войны заслуживают особого уважения и доверия, им можно поручать важные дела на самых разных участках работы.

В связи с 40-летием Победы отец был награжден орденом Отечественной войны I степени. Но власти города почему-то забыли пригласить его на чествование ветеранов войны. Несмотря на принятое постановление правительства об оказании особых почестей бывшим фронтовикам, в Алма-Ате в те годы началась неприятная подковерная возня по распределению квартир, автомашин, путевок в санатории и других благ. Как это часто бывает, льготы миновали сторону многих ветеранов войны, достались посторонним людям. На первый план вышли «говоруны», умевшие сладко рассказывать о своем участии в войне, но на деле не нюхавшие пороху или переждавшие военное лихолетье в глубоком тылу. Отца, как и некоторых истинных фронтовиков, обошли вниманием, но он, человек с чувством собственного достоинства, не стал обращаться к кому-либо с просьбами. В День Победы надел все ордена и медали и вышел на улицу, чтобы принять участие в народных гуляниях. В тот погожий день многие знакомые и незнакомые люди подходили к нему и поздравляли с великим праздником. Праздничное настроение уже обошло его стороной. Он, ветеран войны, был обижен отношением к себе властей, но виду не подавал. Сильный и гордый был человек.

Ему оставалось жить чуть более полутора лет.

Глава III

ТЕРНИСТЫЙ ПУТЬ В ЛИТЕРАТУРУ

После долгих мытарств, связанных с тяжелым ранением, полученным на войне, и неустроенностью быта, отец все же нашел в себе силы преодолеть выпавшие на его долю невзгоды. Он твердо решил поступить в университет. После войны фронтовикам были предоставлены льготы, и отец не без оснований считал, что вполне может рассчитывать на удачу. Появление в зале, где заседала приемная комиссия, казахского парня, увешанного орденами и медалями, вынужденного пользоваться костылями после перенесенной операции, не могло не произвести должного впечатления на преподавателей вуза. Члены комиссии спросили, на каком факультете он хотел бы учиться. Стесняясь плохого русского языка, он ответил на казахском, что еще в детстве мечтал стать журналистом. И в победном 1945 году практически без вступительных экзаменов его приняли в знаменитое учебное заведение – Казахский государственный университет им. С. М. Кирова.

Впоследствии отец не без явного удовольствия рассказал мне, что поступление в университет было, пожалуй, самым счастливым событием в его многотрудной и горестной жизни. И это вполне понятно, потому что впервые за 22 года жизни у него появилась надежда на благополучное будущее. Отец буквально бредил журналистикой, он очень хотел учиться.

Жизнь сельского обывателя нисколько не прельщала его, слишком тяжелы были воспоминания о сиротском детстве, голоде и лишениях.

По воспоминаниям отца, учиться в университете ему было трудно, но в то же время приятно и интересно. Впервые в своей неимоверно тяжелой жизни он попал в цивилизованную среду, где к нему относились с должным вниманием и пониманием. В те годы преподавательский коллектив университета был очень сильным. Лекции читали известные ученые, писатели и журналисты.

На старших курсах отцу посчастливилось слушать лекции классика казахской литературы Мухтара Ауэзова. Сама атмосфера, царившая в этом учебном заведении, располагала к глубокому изучению наук и обязательных предметов. К последним относился русский язык, который являлся своеобразным «пропуском» в высокие творческие и служебные инстанции. Без хорошего знания русского языка практически невозможно было рассчитывать на успешное продвижение где бы то ни было, особенно в системе государственных органов.

Отец с большим энтузиазмом взялся за углубленное изучение русского языка. Как я писал, доныне сохранились многочисленные блокноты, куда он своим каллиграфическим почерком вписывал грамматические правила. Изучение русского языка, судя по отцовским записям, в те годы было поставлено на высокий уровень, методика преподавания отличалась всесторонней глубиной и в то же время доступностью.

К сожалению, этого нельзя сказать о нынешнем преподавании казахского языка в школах и высших учебных заведениях. Тем не менее, определенный прогресс в этом чрезвычайно важном деле все же

имеется. Наше юное поколение почувствовало интерес к изучению казахского языка, обладающего статусом государственного. Тем более, президент Н. Назарбаев четко заявил, что именно этот язык в будущем должен сплотить вокруг себя представителей всех национальностей, живущих в Казахстане. Поэтому перспектива казахского языка как государственного вполне радужная.

К слову сказать, отец после упорных занятий отлично овладел грамматикой русского языка, прекрасно излагал свои мысли на «великом и могучем», квалифицированно корректировал даже самые сложные тексты, писал на русском языке очень грамотно. Но его устная речь все-таки свидетельствовала о том, что этот язык для него не был родным, он говорил на нем с небольшим акцентом.

Его родной стихией до конца жизни оставался впитанный с молоком матери казахский язык. Он любил свой родной язык, справедливо считал его чрезвычайно богатым. По его словам, которые он часто повторял в семье, по своему многообразию казахский язык не имеет аналогов в мировой лингвистике.

Во время учебы в университете отца, конечно же, интересовали и другие дисциплины: казахская и русская литература, философия и история. В государственном архиве хранится диплом об окончании университета, наглядно подтверждающий то, с каким рвением отец изучал эти науки. Имея за плечами горький опыт проживания в сиротском доме, обучения в интернате, участия в кровопролитных боях на фронтах войны, отец, тем не менее, успешно справлялся с программой высшего учебного заведения. В его дипломе нет ни одной тройки, всеми предметами он овладел на «четыре» и «пять».

Студенческая жизнь отца была памятна и встречами с людьми, которые впоследствии заняли важное место в его судьбе. Во время учебы он познакомился и подружился с Саттаром Имашевым. Их сблизило фронтовое братство, ведь они, еще не «оперившись» и не вкусив всех прелестей юности, ушли воевать и там познали цену жизни и смерти. С. Имашев, по рассказам отца, был отличником и, кроме того, охотно выполнял все общественные поручения. Впоследствии это не могло не повлиять на его служебную карьеру: он был замечен партийными функционерами и, поднимаясь с одной ступени на другую, стал влиятельным человеком в Казахстане. В достаточно молодом возрасте он стал секретарем Целинного крайкома партии, затем был избран секретарем ЦК Компартии Казахстана.

С. Имашев запомнился как один из самых ярких и дееспособных идеологов республики. Во время работы на высокой должности секретаря Центрального Комитета Компартии Казахстана он многое сделал для развития культуры и искусства. Тогда, в начале 70-х годов, национальная культура переживала подлинный расцвет, она была востребована не только в СССР, но и далеко за его пределами. Выдающиеся мастера казахской культуры – Роза Жаманова, Роза Багланова, Ермек Серкебаев, Бибигуль Тулегенова, Шакен Айманов, Асанали Ашимов и другие – были удостоены самых высоких званий, в том числе народных артистов СССР, лауреатов Государственных премий. Выходили в свет интереснейшие художественные произведения известных мастеров пера: Ильяса Есенберлина, Абдильды Тажибаева, Жубана Молдагалиева, Абдижамила Нурпеисова, Туманбая Молдагалиева, Шерхана Муртазы и других писате-

лей. Именно в этот период проторили свой путь в большую литературу Абиш Кекильбаев, Олжас Сулейменов, Мукагали Макатаев, Аким Тарази, Мухтар Шаханов, Кадыр Мырзалиев, Кабдеш Жумадилов, Сатимжан Санбаев, Мухтар Магауин, Баккожа Мукаи, Ануар Алимжанов, Когабай Сарсекеев и другие писатели.

В большом количестве появлялись самобытные творческие коллективы, создавались театры, снимались популярные не только в Казахстане, но и за рубежом художественные и документальные фильмы. Всесоюзную известность получили и мастера живописи. Появились талантливые архитекторы. Во всем этом была большая заслуга Саттара Имашева.

Отец всегда ценил его высокие человеческие и деловые качества. Я хорошо помню этого человека, ведь в день моего 6-летия он подарил мне игрушечный самолет, который я долго берег как ценную реликвию. После окончания университета они никогда не прерывали отношений друг с другом, хотя служебная дистанция все же давала о себе знать. Но, как бы то ни было, отец, как правило, два раза в год имел возможность видеться с секретарем ЦК С. Имашевым, и эти встречи всегда радовали и вдохновляли его. Помнится, после каждой такой беседы он возвращался домой в особо приподнятом настроении и подробно рассказывал о всех деталях состоявшегося разговора. Отец лично поздравил Саттара Нурмашевича с избранием на высокий пост Председателя Президиума Верховного Совета Казахской ССР. К сожалению, С. Имашеву не довелось долго поработать на этом посту: не дожив до 60 лет, он после заурядной хирургической операции скоропостижно скончался. Отец сильно печалился по поводу смерти студенческого

друга, считая, что судьба обошлась с ним несправедливо, ведь он ушел из жизни в самом расцвете сил.

В студенческие годы отец сблизился и с Муслимом Базарбаевым, впоследствии ставшим известным ученым-филологом, директором Института литературы и языкознания Академии наук Казахской ССР и даже членом правительства. Отец до конца своей жизни сохранял к нему особо бережное отношение. Будучи круглым сиротой, лишившись на войне единственного брата, он полюбил Муслима не только как близкого друга, но и как ниспосланного самой судьбой младшего брата. А дружить с ним было легко и приятно, так как Муслим, помимо яркой внешности, обладал веселым нравом, был энергичным и щедрым человеком. Так же, как и отец, Муслим был выходцем из сельской глубинки, в молодости неважно владел русским языком, но очень тянулся к знаниям и проявлял большие способности во время учебы в университете. Единственное, что их отличало, это то, что родители Муслима в те годы были живы и имели возможность помогать сыну. Кроме того, он по возрасту не попал на фронт, был сугубо гражданским человеком.

М. Базарбаев после окончания университета работал вместе с отцом в редакции молодежной газеты, но затем окончательно определился со своим выбором в пользу науки. В довольно раннем возрасте он защитил кандидатскую диссертацию, стал заниматься переводами на казахский язык произведений классиков русской и советской литературы.

М. Базарбаев пользовался расположением и поддержкой корифея казахской литературы Мухтара Ауэзова, разглядевшего в молодом ученом будущего авторитета казахского литературоведения. Муслим

Базарбаев сполна оправдал возлагавшиеся на него надежды.

С 1961 по 1970 год он возглавлял Институт литературы и языкознания Академии наук. В середине 70-х годов защитил докторскую диссертацию, хотя по уровню и объему знаний был достоин этой научной степени задолго до ее присвоения. Он первым из казахских ученых исследовал творчество опального поэта Магжана Жумабаева. Перу М. Базарбаева принадлежит множество оригинальных трудов, обогативших национальную науку. До конца жизни он остался предан любимому делу, внеся крупный вклад в казахское литературоведение. В 1981 году он вернулся в родной институт в качестве директора, завершив карьеру правительственного чиновника. Современники и коллеги М. Базарбаева хранят добрую память о нем как о великолепном ученом и разностороннем человеке.

В 1970 году М. Базарбаев возглавил министерство культуры, где проявил себя как способный руководитель, много сделавший для развития казахской культуры. Он пользовался большой популярностью среди творческих коллективов и в писательской среде. Интересно то, что его назначение на этот высокий пост министра совпало по времени с моим поступлением в Московский государственный институт международных отношений. Помнится, первой новостью, которую отец с удовольствием сообщил мне по прибытии из Москвы в Алма-Ату, было назначение его друга на эту должность. Отец искренне обрадовался тому, что М. Базарбаев стал членом правительства. Ведь до этого события они часто проводили время вместе, а во время командировок или отпусков умудрялись переписываться друг с другом. Но, как часто

бывает в жизни, и эта, казалось, самая крепкая дружба дала трещину, скорее всего, под воздействием «внешних» факторов.

Не знаю, по какой причине, но прежние друзья стали отдаляться друг от друга, все реже становились их встречи, а к началу 80-х годов они и вовсе прекратились. Отец к тому времени тяжело переживал искусственно и непомерно раздутый скандал вокруг публикации некоторых глав его книги «Последний удар» и отлучение от государственной службы. Он, конечно, не мог не расстраиваться по поводу непонятного ему разрыва с близким ему человеком, но до самых последних дней своей недолгой жизни хранил о нем добрую память, вспоминал разные эпизоды совместного общения. Он остался верен дружбе с М. Базарбаевым: за два года до своей кончины бережно перебрал все фотографии, на которых они были запечатлены как близкие друзья, упаковал их в отдельные конверты и сдал в Государственный архив. Там они и хранятся по сей день.

Мне же довелось участвовать в похоронах М. Базарбаева в 1995 году и ходатайствовать перед городскими властями об увековечении его памяти. По-другому поступить я не мог, потому что с уходом из жизни этого незаурядного человека становилось достоянием истории все хорошее, что было связано с его деятельностью в научной сфере и в области культуры. Нельзя забывать, что Муслим Базарбаев на протяжении более пяти лет работал министром иностранных дел Казахской ССР, войдя таким образом и в историю национальной дипломатии. Кроме того, я хотел воздать дань уважения многолетней дружбе Кемеля Токаева и Муслима Базарбаева. Их имена в свое время были своеобразными синонимами – на-

столько они были привязаны друг к другу. Каждый из них оставил заметный след в казахской литературе. И тот и другой остались в памяти современников как самобытные личности и как мастера своего дела, которому они посвятили свои нелегкие жизни.

После кончины М. Базарбаева его супруга Гулбараш Байтогаева, многие годы работавшая в женском педагогическом институте, выпустила книгу воспоминаний об этом интересном человеке, сумевшем создать целое направление в казахском литературоведении и оставившем заметный след в нашей культуре. Признаться, я внимательно прочитал эту книгу и узнал немало доселе неизвестных мне фактов.

Дочь М. Базарбаева, Зейнеп, пошла по стопам отца. Окончив Московский институт иностранных языков имени М. Тореза, она стала сотрудником института языкознания Академии наук Казахстана и защитила диссертацию на соискание степени доктора филологических наук, была избрана членом-корреспондентом Академии наук Казахстана.

В 2017 году в Академии наук состоялась научная конференция, посвященная 90-летию со дня рождения М. Базарбаева. По случаю этого знаменательного события я направил приветственное обращение.

После окончания университета в 1948 году Кемель Токаев поехал по распределению в Джамбул, где год работал в областной газете, затем был переведен в Алма-Ату в редакцию детской газеты «Қазақстан пионері». Там он получил возможность по-настоящему окунуться в журналистскую стихию, попробовать свои силы в этом интересном деле, поучиться у опытных мастеров пера. По воспоминаниям отца, обстановка в коллективе газеты была творческой и располагала к активной работе, хотя небольшой ти-

раж и тематическая ограниченность все же давали о себе знать. Газета имела в основном детскую читательскую аудиторию, к тому же строго контролировалась Центральным комитетом комсомола. Тем не менее, отец познал газетную «кухню», хорошо усвоил все нюансы, связанные с подготовкой выхода в свет подобного рода изданий.

Через несколько лет он был назначен главным редактором этой газеты. Ветераны казахстанской журналистики вспоминают, что в начале 50-х годов эта газета обрела самобытный характер и стала по-настоящему популярной. В казахских школах республики она была буквально нарасхват, дети с удовольствием читали публиковавшиеся в газете статьи, отличавшиеся свежестью подходов к освещению довольно серьезных вопросов общественной жизни страны. Кемель Токаев был избран членом ЦК комсомола республики.

Работая в этой газете, отец впервые задумался о создании художественных произведений. Тогда он еще находился в поиске актуальной темы, которая заинтересовала бы широкую читательскую аудиторию. До вступления на творческую стезю в жанре детективной литературы время еще не подошло, поэтому свою первую книгу «Звездный поход» он посвятил казахстанским пионерам. Это была его проба литературного пера. Далеко не все коллеги разделяли его желание посвятить себя писательскому делу, некоторые «критики», для того чтобы отбить у него охоту к творчеству, выступили с язвительными статьями по поводу его первой книги. Однако отца подобного рода атаки не очень смущали. Он твердо решил стать писателем. Хотя, конечно, понимал, что это в высшей степени тернистый путь, который чреват большими

трудностями, порой губительными для здоровья тех, кто решился осилить его. Надо сказать, что он не ошибся в своих предположениях. Писательский труд оказался действительно очень сложным, выход в свет произведений давался нелегко, но не из-за отсутствия мастерства, а в результате многочисленных преград, в том числе цензуры.

В моей памяти сохранились картины ночных бдений отца во время работы над художественными произведениями. В 50-е годы наша семья жила в очень стесненных жилищных условиях – мы все умещались в одной комнате коммунальной квартиры. Я просыпался и видел отца, склоненного под скудным светом настольной лампы над листами бумаги. В левой руке он держал дымящуюся папиросу, а правой выводил своим каллиграфическим почерком одно слово за другим. Затем он о чем-то задумывался, закуривал новую папиросу и, макая ручку в большую чернильницу, продолжал писать.

Через три года после издания своей первой книги отец завершил работу над очень интересным произведением, посвященным нелегкому труду сотрудников милиции. Очень удачным было название книги, оно поместилось в одно слово, но звучало привлекательно и многозначительно – «Тасқын» («Поток»). Эта повесть была тепло и с большим интересом воспринята не только казахскими читателями, но и любителями художественной литературы в Киргизии, Узбекистане и Монголии. В семейном архиве хранятся пожелтевшие от времени многочисленные письма читателей с восторженными откликами на повесть, посвященную так называемой криминальной теме. Действительно, до публикации этой книги подобного рода художественных произведений на казахском

языке, по существу, не было, отец первым вступил на эту стезю. Столь удачный подбор жанра, квалифицированный подход к освещению сложной темы, наличие привлекательной фабулы – все это обеспечило не только успех книги, но и должное место отца в казахской литературе. За ним прочно закрепилось мнение как об основателе детективного жанра в нашей литературе. За эту книгу Кемель Токаев впервые был удостоен первой премии на республиканском конкурсе художественных произведений, посвященных деятельности органов милиции. Впоследствии он еще дважды удостаивался первых премий на аналогичных конкурсах.

Обзору произведений, вышедших из-под пера отца, я намерен посвятить отдельную главу книги. Здесь же хотел бы подчеркнуть, что он относился к писательскому труду чрезвычайно ответственно и, самое главное, честно. Прежде чем приступить к написанию очередной книги, тщательно изучал большое количество материалов, в том числе предоставленных ему из архивов МВД и КГБ. С удивлением и даже с восхищением я рассматривал тысячи блокнотных листов с подробным изложением уголовных дел, которые в свое время находились в ведении правоохранительных органов республики. Особенно внимательно Кемель Токаев изучал деятельность Ораза Жандосова, первого красного комиссара Семиречья, материалы по организации убийства белогвардейского атамана Дутова. К сожалению, из-за жесткой цензуры далеко не все обстоятельства этого сложного и интересного дела вошли в роман «Последний удар». Отец, насколько мне известно, хотел подробно описать в этой книге злодейские преступления на территории Казахстана царского генера-

ла Анненкова и его приспешников, но ему почему-то запретили, поскольку это, мол, внесет раскол в межнациональные отношения. Интересно, что в роли непреклонных цензоров в те годы выступали некоторые руководители отдела культуры ЦК Коммунистической партии. Впоследствии же, включившись в горбачевскую перестройку, они превратились в «демократов», охотно разыгрывали национальную карту, не думая о сохранении стабильности в межнациональных отношениях.

Кемель Токаев тщательно готовился к написанию своих произведений, работал над подлинными документами, поэтому никто не мог упрекнуть его в передергивании фактов, в увлечении пропагандистскими клише. Ни в одной принадлежащей его перу книге не содержатся восхваления в адрес коммунистической идеологии, хотя, если отец и решился бы на это, его бы поняли, ведь в ряды Коммунистической партии он вступил еще в 1944 году на фронте, перед началом очередного боя, не зная, выживет ли после схватки с фашистами. В его произведениях содержится интересный рассказ о нелегком, порой смертельно опасном труде казахстанских чекистов и милиционеров без каких-либо прикрас и преувеличений. Поэтому книги Кемеля Токаева так любили многочисленные читатели и так недолюбливали партийные идеологи.

Произведения Кемеля Токаева выходили многотысячными тиражами и не залеживались на полках книжных магазинов. Прямо противоположная ситуация складывалась с книгами официальных «классиков» и обласканных правящей идеологией авторов – их по указаниям «сверху» распределяли по библиотекам, школам и институтам. Любителей литерату-

ры, обычных читателей мало интересовали нудные рассказы о любви трактористов и доярок, о «самоотверженной» работе партийных функционеров или же об истории установления советской власти в отдельно взятом регионе Казахстана. Читатели знали, что лучше автора «Тихого Дона» или «Поднятой целины», при всем старании скопировать стиль великого Шолохова, в нашей республике все равно никто не напишет, а после айтматовских «Джамили» и повести «Тополек мой в красной косынке» более красочно и трогательно на тему любви тоже никто не сможет высказаться. Как-то отец в семейном кругу пошутил, что за счет его книг издательства закрывают финансовые прорехи, возникающие после запланированного ЦК Компартии выхода в свет «трудов» некоторых «классиков». И в этой шутке не было ни малейшего преувеличения: много лет спустя я специально спрашивал у опытных издателей об условиях, в которых им приходилось работать, и они подтвердили, что дело обстояло именно так, как говорил отец.

Кемель Токаев получал много писем от благодарных читателей с хвалебными отзывами о его книгах и с просьбами продолжить повествование о трудной работе милиционеров и чекистов. Творчеством отца заинтересовались и американцы – из библиотеки Конгресса США и из Иллинойского университета пришли на его имя письма с просьбой направить по два экземпляра романа «Последний удар».

Надо сказать, что Кемель Токаев никогда не переоценивал собственные творческие возможности. В силу природной скромности и порядочности он, в отличие от других собратьев по перу, воздерживался от самовосхваления и популяризации своих книг. Он считал, что это неприлично и не красит писателя,

оценку его творчеству должны давать читатели, а не он сам. Отец хорошо осознавал, что жанр, которому он посвятил свою творческую жизнь, никогда не войдет в реестр традиционной классики, поскольку его книги адресованы массовому читателю.

И он не ошибся в своих прогнозах. Его произведения помнят и простые люди, и те, кто имеют непосредственное отношение к эпистолярному жанру. Так, популярная газета «Қазақ әдебиеті» (от 22 августа 2008 г.) опубликовала интересный материал, подготовленный журналистом Рахметали Асылбеком, под заголовком «На каком уровне находится казахский детектив?». В этой статье писательница Магира Кожахметова пишет: «Когда речь заходит о казахском детективе, на память в первую очередь приходит имя Кемеля Токаева. С каким наслаждением и интересом мы читали его произведения!» По ее словам, произведения К. Токаева отличались искрометной фабулой, интереснейшим описанием судеб главных героев, неожиданными развязками быстро развивающихся сюжетов. Ветеран журналистики Атина Жакетова подчеркивает: «На мой взгляд, в становление казахского детектива огромный вклад внес Кемель Токаев. В свое время все его произведения мы читали с большим интересом. Ему были присущи такие качества, как правдивость и справедливость». А студентка художественного института Салтанат Жаркынбекова высказала такое мнение: «Конечно, я постоянно читаю книги. Мне особенно нравятся художественные произведения на историческую тему. Детективную литературу тоже читаю. Но кроме К. Токаева, других писателей, посвятивших свое перо этому жанру, я не знаю. По-моему, на казахском языке подобные произведения уже не издаются. В магази-

нах и библиотеках предлагаются только книги зарубежных авторов на русском языке или же их книги, переведенные на казахский язык».

Сам же автор указанной публикации Рахметали Асылбек, анализируя нынешнее состояние казахской детективной литературы и сравнивая ее с зарубежными аналогами, подчеркивает, что именно Кемель Токаев показал всему миру, что и в нашей литературе есть такой популярный жанр. На примере известного произведения «Случай в Саргабане» («Сарғабанда болған оқиға»), в котором лихо закрученный сюжет удачно сочетается с рассказом о высокопрофессиональной работе следователей милиции, автор приходит к выводу, что творчество К. Токаева ничем не уступает популярным книгам Конан Дойля о деятельности легендарного Шерлока Холмса.

Разумеется, я благодарен всем авторам таких восторженных отзывов о творчестве Кемеля Токаева. Помимо публикаций, ко мне продолжают поступать письма любителей художественной литературы. Они с благодарностью отзываются о нем как интересном и самобытном писателе, обогатившим казахскую литературу таким необычным для нее жанром, как детектив.

В одном из предсмертных писем ко мне он подчеркивал, что творил прежде всего для широкой читательской публики, а также «для своих детей». И надо сказать, что его трепетное отношение к своему народу воздалось сторицей. Кемель Токаев до конца своей жизни пользовался любовью и уважением практически во всех регионах республики. В Государственном архиве хранятся фотографии, запечатлевшие его рабочие поездки по различным областям. Он сумел побывать практически во всех областных

центрах, часто ездил в аулы. Разговаривая с тружениками села, с рабочими фабрик и заводов, он черпал вдохновение, заряжался энергией. Эти поездки наглядно свидетельствуют о взаимной привязанности писателя Кемеля Токаева и его многочисленных почитателей.

Отец всегда с искренним почтением относился к корифеям казахской литературы – Сакену Сейфуллину, Беимбету Майлину, Ильясу Жансугурову, Мухтару Ауэзову, Габиту Мусрепову, Сабиту Муканову. Он повторял, что их произведения не потускнеют многие десятилетия спустя, настолько они талантливы. Из современных писателей он выделял Абдильду Тажибаева и Абиша Кекильбаева.

Однажды я застал его внимательно читающим газету «Қазақ әдебиеті». Оказалось, отец увлекся статьей А. Тажибаева на одну из актуальных в то время тем. Я поинтересовался его мнением о том, насколько интересен и привлекателен этот материал. Он ответил, что из современных писателей мало кто способен излагать мысли так красиво, как Абдильда, который одинаково хорош и в поэзии, и в прозе.

Особое отношение он проявлял к Абишу Кекильбаеву. Отец высоко ценил его произведения за монументальную историчность и философскую глубину. Он часто говорил, что этот писатель обладает энциклопедическими знаниями в гуманитарной сфере и с пользой использует их в своих произведениях. По его словам, Абиша Кекильбаева ожидает счастливая писательская судьба, он будет признан классиком казахской литературы.

Спустя многие годы мне пришлось возглавить государственную комиссию по похоронам Абиша Кекильбаева. Выступая на траурной церемонии, я под-

черкнул, что мы прощаемся с классиком казахской литературы, выдающимся представителем национальной интеллигенции.

Надо сказать, что отец трепетно относился к книгам как таковым, рассматривая их как источник знаний и просвещения. Несмотря на материальные затруднения и отсутствие собственного жилья, он, тем не менее, покупал довольно много книг. И эту практику он продолжал до самой кончины. Благодаря его усилиям в нашей домашней библиотеке собралось немало интересных книг, которые я время от времени перечитываю и вспоминаю дни, когда мои родители были живы и здоровы. Возможно, отец и мама предугадывали дальнейшую судьбу этих книг, ставших связующей нитью между нами и ними, ушедшими в мир иной.

Кемель Токаев знал себе цену как писателю, никогда не раболепствовал ни перед светилами казахской литературы, ни перед высокопоставленными чиновниками. Он всегда был вежлив, скромен, но тверд и честен в своих поступках, говорил только правду, даже если она была кому-то не по нутру. Может быть, из-за этой черты характера он не смог сделать головокружительную служебную карьеру. Он хорошо понимал, что отсутствие столь необходимой для чиновничьего роста обходительности и гибкости мешает ему, но не собирался отходить от избранного поведения, считая его правильным. В семейном кругу отец пояснял, что имеет моральное право быть прямолинейным, потому что в раннем детстве остался без отца и матери, воспитывался в детском доме, не раз глядел смерти в глаза в годы войны. «Пускай меняются и приспосабливаются те, кто не имеет такого жизненного опыта», – твердо говорил он.

Глядя на некоторых наших творческих деятелей, «кочующих» из одного высокого служебного кабинета в другой, выпрашивающих награды, премии, льготы и прочее, поющих «аллилуйю» власти, а за глаза поносящих ее, я невольно вспоминаю отца и в душе благодарю его за то, что он был именно таким: гордым и ответственным за свои поступки. Даже в годы невольной опалы, когда ему приходилось особенно трудно, отец не помышлял о том, чтобы «упасть на колени» перед кем-либо, выпросить прощения и подходящую работу. Все последние годы жизни он беспокоился только обо мне, опасался, что его проблемы во взаимоотношениях с руководством республики могут негативно повлиять на мою работу в союзном министерстве. Эти опасения были оправданы, поскольку тайным и явным недоброжелателям отца очень не нравилось, что его сын работает в Москве и абсолютно независим от республиканских чиновников. К счастью, руководству МИД СССР не было дела до «местечковых» интриг, в те годы людей оценивали, прежде всего, по деловым и моральным качествам.

Кемеля Токаева не могла не волновать проблема перевода его произведений на русский язык. Привлекать к этой работе московских переводчиков у него не было материальных возможностей, поэтому приходилось обходиться услугами местных литераторов. Процесс перевода был достаточно трудоемким, вначале выполнялся подстрочный перевод, затем старались найти ему некое подобие художественной формы в соответствии со стилистикой русского языка. Но, к сожалению, последний этап перевода зачастую страдал низким качеством, складывалось впечатление, что рука переводчика так и не касалась подстрочника. Как результат такого прохладного и не-

профессионального отношения переводчиков к своему делу, книги Кемеля Токаева в русском варианте многое теряли, прежде всего, с точки зрения художественности. Отец, как мог, пытался исправить погрешности в переводах, подолгу засиживался над текстами, но в одиночку, к тому же не имея соответствующих навыков, довести до совершенства свои произведения, адресованные русскоязычным читателям, конечно, был не в состоянии.

Тем не менее, книги Кемеля Токаева выходили массовыми тиражами и, как уже было сказано, не залеживались на полках книжных магазинов. Такой успех у читателей не мог не вызвать зависти и недоброжелательного отношения к отцу со стороны идеологических работников и некоторых писателей. Кто-то считал, что автор книг приключенческого жанра незаслуженно получает «баснословные» гонорары, другие же полагали, что детективная литература затмевает «классику», читателям, мол, прививают «дурной вкус». Один из писателей (впрочем, я знаю его фамилию) даже сподобился организовать публикацию подметного письма в московской «Литературной газете» с жалобой на писателя К. Токаева, мол, его произведения незаслуженно заполонили все книжные рынки. К счастью, этот пасквиль не поколебал любовь и доверие многочисленных читателей к его творчеству. А тот писатель до сих пор живет и здравствует, продолжая заниматься излюбленным ремеслом. Бог ему судья.

Завистников, конечно же, не интересовало мнение самих читателей, за них все решала официальная идеология, по вердикту которой читающий люд в первую очередь должен знакомиться с произведениями, воспевающими деяния советской власти и партийных работников. Поэтому отцу, прежде чем

выпустить книгу, приходилось доказывать в партийных инстанциях ее актуальность, преодолевать многочисленные преграды, чинимые цензурой. Видя, с какими трудностями дается отцу публикация собственных произведений, мы полушутя-полусерьезно предлагали ему перейти на любовную или же партийную тематику – там цензоры бессильны. Отец в таких случаях лишь отмахивался, говорил, что лучше быть первопроходцем в жанре приключенческой литературы, нежели художественно компилировать произведения признанных советских писателей.

В семейном архиве хранятся копии писем руководителей цензурных органов с заключениями на книги отца. Эти документы наглядно свидетельствуют о том, как рьяно цензоры обрабатывали рукописи его книг. В одном из писем по поводу романа «Последний удар» говорится, что автор произведения квалифицированно осветил деятельность советских органов безопасности, не допустив при этом разглашения данных, представляющих государственную тайну. Остается только удивляться тому, как Кемелю Токаеву удалось сделать это, ведь эта книга отличалась редкой достоверностью, в ней были использованы архивные материалы КГБ.

Надо сказать, что большую моральную поддержку отцу оказывало министерство внутренних дел, трижды удостоив его первых премий на литературных конкурсах, посвященных деятельности сотрудников милиции. Он гордился званиями лауреата, считал их очень почетными. До конца жизни отец не расставался со значком «Отличника милиции». Руководство МВД считало нужным приглашать его на встречи ветеранов милиции с молодыми сотрудниками. После таких встреч отец возвращался домой воодушевлен-

ным и взволнованным. Его искренне радовало внимание и благожелательное отношение МВД к нему, тем более что в последние годы жизни ему так не доставало активного общения с людьми.

Работая в Государственном архиве, я обнаружил интересный документ – совместное решение коллегии КазССР и Союза писателей Казахстана от 16 декабря 1975 года, подписанное министром М. Есбулатовым и первым секретарем правления Союза писателей А. Алимжановым. Коллегия решила утвердить новый состав секции Союза писателей Казахстана по связям с органами внутренних дел. Председателем секции был назначен Кемель Токаев, его заместителем – заместитель министра внутренних дел А. Е. Жданов. В состав секции, помимо опытных милицейских работников, вошли писатели К. Исабаев, О. Канахин, Б. Тлегенов, Е. Аукебаев, П. Косенко.

Возвращаясь к теме казахстанского общества, следует сказать, что оно в начале 80-х годов пришло в движение, ветры грядущих перемен не могли обойти стороной и нашу республику. Кто-то с надеждой, кто-то с тревогой ждал новостей из Москвы, ведь именно из Белокаменной расходились по всей стране общественно-политические импульсы. Тогда еще никто не мог предположить, что спустя всего лишь несколько лет столь долго ожидавшиеся перемены обернутся трагедией в декабре 1986 года. До этих печальных событий отец не дожил, он скончался за месяц с небольшим до того, как казахская молодежь, справедливо возмущенная пренебрежительным отношением Кремля к чаяниям родного народа, выразила свой решительный протест.

Что бы ни говорили теперь о восставших молодых людях, кто бы ни пытался обратить их откры-

тый и смелый вызов власти в свою пользу, пытаясь сделать на этом карьеру, но именно эта часть казахской молодежи, и никто другой, стала предвестницей новой исторической эпохи. Демонстрации в центре Алма-Аты совпали по времени с 40-дневными поминками по отцу, что не могло не сказаться на атмосфере традиционного мероприятия. Приходившие высказать свои соболезнования и помянуть отца люди в беседах друг с другом так или иначе касались этой темы. Обратило на себя внимание, что люди выглядели потрясенными, ведь уже начались массовые репрессии, молодых людей жестоко избивали прямо на улицах. Многие гости искренне сожалели, что Кемель Токаев не дожил до этих дней, поскольку он, в силу своей прямоты и честности, не остался бы в стороне, высказался бы в поддержку демонстрантов.

Спустя некоторое время, когда Москва начала налаживать «порядок» в Казахстане, некоторые представители нашей творческой интеллигенции стали буквально наперегонки выступать в поддержку партийного курса, ставя свои подписи под заявлениями, осуждавшими «казахский национализм». Спустя годы некоторые писатели предпочли не вспоминать об этом не самом лучшем эпизоде в своей жизни. А в те смутные годы гражданское мужество проявили лишь единицы, в том числе, судя по воспоминаниям современников, Жубан Молдагалиев, Сафуан Шаймерденов. Говоря об этих событиях, меньше всего хотел бы кого-то осуждать: у меня нет на это морального права. Просто те, теперь уже далекие, события подтверждают старую истину о том, что глашатаи официальной идеологии зачастую подвержены конъюнктурным настроениям.

События 1986 года стали своего рода экзаменом на гражданскую зрелость и моральную чистоту всего казахстанского общества. К сожалению, было немало тех, кто не выдержал жизненного «теста», но в целом наш народ с честью преодолел этот труднейший в его многолетней истории период. Не случайно во многих политологических работах, издающихся за рубежом, отсчет распада СССР ведется именно с событий в Алма-Ате.

Наше государство по достоинству оценило героизм казахской молодежи. Президент Н. Назарбаев присвоил безвременно погибшему в милицейских застенках Кайрату Рыскулбекову высокое звание «Халық қаһарманы». Были отмечены и другие участники декабрьского восстания. Проводится большая работа по увековечению в памяти народа подлинного героизма казахской молодежи, бросившей вызов тоталитарной системе. Ни в коем случае нельзя забалтывать этот вопрос, нельзя идти на поводу у тех, кто решил сделать себе имя на данной трагедии. Здесь должна восторжествовать историческая справедливость. Участники тех событий заслуживают этого.

Говоря о творческой деятельности Кемеля Токаева, хотел бы подчеркнуть, что он был фанатично предан своему делу и потому отличался редкой работоспособностью. Надо помнить, что вплоть до 1980 года он постоянно трудился в государственных органах, будь это редакции газет «Қазақстан пионері», «Ленинші̇л жас», «Социалистік Қазақстан» или Президиум Верховного Совета Казахской ССР. Это означало высокий уровень самодисциплины. Данное качество было присуще отцу до конца дней его жизни.

Возвращаясь после работы поздно вечером, он после ужина и просмотра телевизионных новостей,

как правило, засыпал, но уже в три часа ночи был на ногах. Умывался, пил чай и садился за работу. В ответ на наши недоуменные вопросы по поводу казавшегося нам странным режима он отвечал, что не представляет себе жизни без творческой работы. До самого утра он читал, писал от руки или же печатал на машинке. А в 8 часов утра неизменно был готов пойти на службу. Причем всегда выглядел опрятным и подтянутым, его невозможно было представить идущим на работу в мятом костюме или несвежей рубашке. Разумеется, основную лепту в обеспечение внешнего облика отца вносила мама, которая неустанно приводила в порядок его личные вещи. У отца никогда не было много одежды – не более трех костюмов и от силы пять рубашек. Помнится, во время работы в Сингапуре я прислал отцу сшитые на заказ белые и голубые рубашки, несколько галстуков. Он был несказанно рад этому подарку, хотя, скорее всего, его обрадовали не столько сами вещи, сколько тот факт, что его сын работает дипломатом и при этом не забывает проявлять должное внимание к отцу.

Еще один факт, ярко свидетельствующий о трудолюбии и скромности Кемеля Токаева: он ни разу в жизни не выезжал за пределы Алма-Аты на отдых! Сейчас это трудно себе представить, но отец так и не побывал ни в Крыму, ни даже на Иссык-Куле. Лишь в середине 70-х годов он изредка отдыхал в санатории «Алма-Ата», где не прерывал работы над художественными произведениями. А в свободное время играл в бильярд или шахматы. Не чурался и преферанса – в те годы популярной картежной игры среди писателей и чиновников (слово «чиновник», замечу, вошло в обиход совсем недавно, в 70-х годах использовалось другое слово – «ответработник»).

Только трудолюбием можно объяснить то очевидное обстоятельство, что Кемель Токаев успешно совмещал служебную и творческую деятельность. В те годы это было редкостью, очень мало людей, находившихся на государственной службе, занимались написанием художественных произведений. А то, что это была чрезвычайно сложная, трудоемкая работа, я лишний раз убедился, посетив Государственный архив. Там, в личном фонде К. Токаева, я обнаружил около 10 папок с рукописями книг, рабочими блокнотами с выписками из секретных архивов КГБ и МВД. Усидчивость отца, скрупулезно записывавшего все необходимые данные и тщательно работавшего над рукописями книг, не может не вызывать удивления и уважения.

После публикации романа «Последний удар», получившего хорошие отзывы критиков и многочисленных читателей, отец подумывал о работе над автобиографическим произведением. Собственно говоря, к этому он был давно готов. Материал, как говорится, лежал на поверхности. Он помнил свою нелегкую, полную лишений жизнь до мельчайших подробностей, оставалось лишь сесть за письменный стол и изложить на бумаге все, что довелось пережить. И он сделал это, причем сделал на весьма высоком творческом уровне. Роман «Солдат ушел на войну» – так называется это мемуарное произведение отца – поражает своей исторической достоверностью.

Выполнить эту задачу было очень трудно, ведь нужно было решиться рассказать правду о последствиях коллективизации в Казахстане, приоткрыть завесу тайны о войне, без традиционного приукрашивания, правдиво рассказать о битве Советской Армии с фашистскими агрессорами. Отец говорил нам,

что казахстанские писатели так и не смогли достоверно довести до читателей всю горькую правду о прошедшей войне. Искпючение составили Бауыржан Момышулы и Дмитрий Снегин, но они творили строго в рамках официальной идеологии и были вынуждены недоговаривать. По его мнению, многие книги грешили лакировкой действительности, авторы рассказывали о войне чуть ли не как о приятной прогулке, при этом забывая сказать, что победа далась ценой огромных жертв. В Отечественной войне, подчеркивал отец, как и в каждой войне, было все: героизм и малодушие, стратегическая прозорливость и элементарная глупость командиров, наступления и отступления, вера в окончательную победу и пораженческие настроения.

Мне лично роман «Солдат ушел на войну» импонирует тем, что он на редкость правдив. Последний фундаментальный творческий труд Кемеля Токаева – это, по сути дела, летопись одного из сложнейших периодов истории казахского народа, неотъемлемой частью которого был он сам. Я часто беру эту книгу в служебные командировки и в свободное от встреч и переговоров время с душевным удовлетворением вновь и вновь перечитываю ее.

Был ли доволен Кемель Токаев своим личным творчеством? На этот вопрос ответить довольно сложно. Как человек в высшей степени самокритичный, он, конечно, придерживался мнения, что мог бы написать многие вещи лучше и объемней, с другой же стороны, понимал, что трудился в очень специфическом жанре, где правили бал свои законы: нужно было привлечь внимание массового читателя, не утратив при этом главные черты, присущие художественной литературе. На мой взгляд, с этой нелегкой

задачей он справился как нельзя лучше, его книги никогда не были чтивом, а стали образцом высокого творчества в таком популярном жанре, как детектив. Кемель Токаев никогда не стеснялся этого слова, всегда подчеркивал особое место приключенческого жанра в литературе. Он не без основания гордился тем, что его называли основоположником детективного жанра в казахской литературе.

Глава IV

ТВОРЧЕСТВО КЕМЕЛЯ ТОКАЕВА

Каждый человек в принципе обязан чтить память отца и матери. Если это так, то любая связанная с ними вещь обретает для него особую ценность. Поэтому для меня так дороги и так бесценны книги, написанные отцом. Время от времени я перечитываю их. И тогда перед моим мысленным взором предстает образ отца, который до самого утра засиживался за письменным столом. Я вижу его задумчивый взгляд, упершийся в листы бумаги. Мне всегда казалось, что за работой он как бы покидает нашу грешную землю и парит где-то высоко в небе. У всех книг, вышедших из-под его пера, своя судьба и своя история.

Выход в свет каждого произведения был радостным событием для всей нашей семьи. Отец же никогда не позволял себе публично демонстрировать свои эмоции, был сдержан в проявлении личных чувств, но по завершении тяжелого труда над каждой книгой, которой предстояло выйти на суд читателей, все же не мог скрыть своего удовлетворения. Сказать, что он не радовался появлению своих книг на полках магазинов, значит, погрешить против истины.

Это чувство знакомо и мне, оно не раз посещало меня после выхода книг, посвященных вопросам международных отношений. В то же время я, похоже, перенял у отца такое качество, как самокритичность.

После выхода в свет книги каждый раз сожалею, что те или иные эпизоды мог бы написать лучше, элегантней. И Кемель Токаев часто брал в руки свои уже опубликованные произведения и начинал вносить правки в типографские тексты.

Я уже говорил, что в нашем доме всегда было много книг. С детства я и мой брат, так же как и сестры, имели вкус к художественному слову. Мы много читали и по школьной программе, и для души. Телевидение в то время еще не обладало столь всепоглощающей силой, которую оно обрело в наши дни, формируя мировоззрение людей. В те годы главным источником информации были книги.

Чтение книг привело меня к мысли связать свое будущее с международной журналистикой. В ранней юности мне очень хотелось стать зарубежным корреспондентом какой-либо крупной газеты. Затем я сказал отцу, что хотел бы поступить в Московский государственный институт международных отношений. Это стремление было горячо поддержано им. Он порекомендовал мне написать письмо в приемную комиссию института, что я и сделал. Помнится, писал я его очень долго, испортив не один лист бумаги. Это было мое первое обращение в официальные инстанции, поэтому оно так осело в памяти. К моему удивлению, через пару недель на это письмо пришел ответ из института с разъяснениями о том, какие экзамены следует сдать в Москве. Но тот юношеский порыв стать журналистом все же дает о себе знать, очень часто я засиживаюсь за письменным столом, работая над книгами, статьями, интервью.

Я отнюдь не претендую на всесторонний анализ писательской деятельности отца, поскольку изначально не ставил перед собой цели вести исследование

его творчества. Это работа искушенных критиков. Просто считаю своим долгом рассказать читателям о писателе Кемеле Токаеве.

Известно, что выучиться на писателя невозможно. Творчество – это дар, ниспосланный свыше. И достичь успеха сможет только тот человек, который осенен этим даром, но в то же время работает над совершенствованием своего мастерства денно и нощно. Выдающийся изобретатель Томас Эдисон как-то метко заметил: «Гений – это 1 процент вдохновения и 99 процентов пота». Порой творческие деятели не используют в полную силу дарованные им самой природой способности. Как правило, это случается с людьми, которые были обделены событийной биографией. Они ощущают недостаток жизненного материала, который мог бы стать основой их художественного творчества. Немало в истории всемирной литературы, в том числе казахской литературы и таких авторов, которые, обладая большим талантом, не выдерживали темпа жизни, выдыхались на середине пути и оставшуюся жизнь просто почивали на лаврах. И, наоборот, можно привести немало примеров, когда писатели, обладавшие по сравнению с другими меньшим талантом, благодаря своему богатому жизненному опыту и трудолюбию достигали вершин творчества.

Возвращаясь мыслями к Кемелю Токаеву, хотел бы вновь отметить, что он прожил очень сложную жизнь, наполненную драматическими, порой трагическими событиями. Каких только трудностей и горестей он не пережил в своей жизни! Судьба двух родных братьев, еще неокрепшими мальцами лишившихся родителей и оставшихся круглыми сиротами, могла бы стать сюжетом нескольких книг. Братья

выжили, поддерживая друг друга в тяжелейшее время, когда народ вымирал от массового голода, а кругом бушевали эпидемии. Выжили, потому что попали в детский дом. Известно, какие порядки царят в таких учреждениях. В лидеры там, как правило, выбивались твердые, целеустремленные дети.

Судя по рассказам отца, он с раннего возраста боролся «за место под солнцем», стремился к утверждению собственной личности в жестоком коллективе. В то же время его еще неокрепшая душа была уязвима и открыта любому проявлению доброты и сострадания. Она жаждала родительской ласки, и поэтому ее обволакивала глубокая печаль. Но окунувшись в бурно кипящий котел самостоятельной жизни, он рано повзрослел и закалился. И это помогло ему в преодолении многочисленных трудностей уже во взрослой жизни, будь то на войне или гораздо позднее, когда ему приходилось сталкиваться со многими проявлениями человеческого немилосердия и несправедливости.

Отца и мать ему заменило государство. Все самое хорошее в своей жизни он познал от государства, поэтому и не мыслил себя вне родного Отечества. Для отца понятие Родины было святым. Как бы он ни обижался на некоторых людей, олицетворявших власть, он никогда не сомневался в святости родной земли и родного народа, был настоящим патриотом Казахстана.

Кемель Токаев был напрочь лишен собственнической психологии, всегда превыше всего ставил интересы общества и государства. Могу привести интересный пример: он несколько раз отказывался от дачного участка, который предлагался ему профсоюзной организацией бесплатно как ветерану Оте-

чественной войны. И то, что его выбор пал на приключенческий жанр, думаю, объясняется именно этой стороной его характера. В произведениях Кемеля Токаева постоянно присутствует непримиримый конфликт между государственными интересами и стремлением отдельных людей к непомерному обогащению. Человеческая история не раз доказывала, что, если такие люди не встречают сопротивления со стороны общества, их корысть перерастает в непомерные амбиции, в том числе и политические, которые начинают вредить интересам государства. В таких случаях общество лишается покоя, нарушается его внутренняя гармония, наступает, как сейчас принято говорить, дестабилизация, жертвой которой становится весь народ.

Кемель Токаев, сызмальства лишенный отцовской защиты и материнской любви, очень рано ощутил такую несправедливость. Он не понаслышке познал людскую жестокость, поэтому так тяготел к справедливости, состраданию. Он был принципиальным, строгим, но не жестоким человеком. Эти присущие для него человеческие качества, конечно же, отразились на его творчестве. Несмотря на то что в некоторых его книгах присутствовало описание сцен насилия, неизбежное при расследовании преступлений, тем не менее, творчество Кемеля Токаева было пронизано идеями гуманизма. На мой взгляд, это в высшей степени важное обстоятельство, принимая во внимание то, что он был основоположником нового, «криминального» направления в казахской литературе.

Писателей, как известно, немало, многие из них хорошие. Однако отдельные литераторы, которых в свое время восхваляли как «приверженцев произ-

водственной тематики» и «певцов социализма», сегодня почти забыты. Причина этого явления в том, что поднятые авторами проблемы не выдержали испытания временем, морально устарели. Эти писатели обманулись в выборе, увлекшись проблемами, которые имеют лишь сиюминутное значение.

Во времена Чехова жил и творил действительно хороший писатель Григорович, которому предсказывали большое будущее. Сейчас же его имя помнят только специалисты – литературные критики и ученые. Александру Фадееву советская идеология присвоила титул классика, но в нынешние времена его «Молодую гвардию» мало кто знает, а произведениями Ахматовой, Мандельштама, Пастернака и Шолохова по-прежнему интересуется множество любителей литературы.

Ни в коем случае не ставлю Кемеля Токаева в один ряд с перечисленными выше корифеями, но приятен тот факт, что многие люди все же помнят его книги. В произведениях, появившихся из-под пера отца, главные герои будто вышли из реальной жизни, они узнаваемы и понятны массовому читателю. Писатель старался показать их такими, какими они могли бы быть, находись они рядом с нами. Без «косметики», излишнего пафоса. Прежде всего, это касалось милицейских работников и чекистов. Кемель Токаев сумел отойти от привычного для советской детективной литературы стереотипа сотрудников правоохранительной системы. Они показаны без сияющего нимба над головой, как обычные трудяги.

Заново знакомясь с произведениями Кемеля Токаева, я невольно задумываюсь о том, что в какой-то мере он опередил время. Пройдя сквозь сито отцовских размышлений, персонажи его книг были плоть

от плоти людьми со всеми их достоинствами и пороками.

Литератор в процессе работы над книгой как бы вживается в роль всех своих героев, он живет их жизнью. Безусловно, это не каждому по силам, такое сопереживание своим героям подвластно лишь настоящим творцам. В то же время меня не может не волновать вопрос: как же Кемель Токаев, человечный по своей натуре, с высоко развитым чувством сострадания, создавал правдивые образы закоренелых преступников? Думаю, что эта часть его творчества нуждается в глубоком осмыслении. Во многих отношениях он был загадочным человеком. В нем поселилась какая-то тайна – во всяком случае, мне так часто казалось. В равной мере он был противоречивым человеком, и это тоже черта необычных людей, ярких индивидуальностей. Отец был веселым и печальным, выдержанным и эмоциональным.

При жизни он открыл для меня многие тайны своей жизни, но, думаю, не меньше осталось и сокровенного, о котором он поведать не успел. Вспоминая наше общение, я сожалею о том, что оно становилось все более редким. Не зная толком, что меня ждет в будущем, я уехал учиться в Москву и только во время каникул приезжал в Алма-Ату к родителям. После завершения учебы началась моя кочевая жизнь по зарубежным странам, и это не могло не сказаться на нашем общении.

Кемель Токаев был истинным интеллигентом. Никогда не сплетничал о людях, не говорил лишнего, никогда не выплескивал наружу обид и огорчений. Наверное, на это способен далеко не каждый. Невозможно представить, чтобы он написал жалобу на кого-либо из коллег-писателей в ЦК партии или КГБ.

Или же организовал какую-нибудь пасквильную публикацию. А такие люди в творческой среде были, их имена известны. Уже в период независимости Казахстана они с удовольствием начали проклинать тоталитарное прошлое и учить молодежь патриотизму и другим добродетелям.

Отец всегда переживал за других людей, которые оказались в трудной ситуации или в неловком положении, Как-то я стал свидетелем шахматной партии между ним и одним известным писателем. Отец явно выигрывал, его преимущество было бесспорным, но к концу партии он сам же уравновесил позиции шахматных фигур и свел игру к ничье. На мой удивленный вопрос, почему он это сделал, отец ответил: «Нельзя ставить человека, тем более такого известного и уважаемого, в неловкое положение, особенно в твоем присутствии». Для меня это высказывание стало большим жизненным уроком.

Герои его книг во многом похожи на него, они сдержанны и благородны, спокойны по характеру, щедры и добры по отношению к людям.

Я далек от безоглядного восхваления Кемеля Токаева. В конце концов, мои размышления об отце несут на себе отчетливую печать сыновнего почтения, другими словами, субъективны. Но это вполне естественно, во всяком случае, такой подход можно понять и оправдать. Ведь детям присуще стремление видеть в своих родителях только хорошее. Поэтому я подхожу к его творчеству именно с этих позиций, даю ему собственную оценку.

Кемель Токаев, живший в советскую эпоху, не был слепым проводником ее идей. В предыдущей главе я уже сказал, что ни в одном из его произведений не содержится восхвалений в адрес коммунистиче-

ской идеологии. Перечитывая его книги, я отчетливо осознаю, что их главным героем был Человек с его внутренним миром и душевными переживаниями, с его радостями и печалями. Разнородные судьбы, непохожие образы. Я, конечно, не смею утверждать, что все они, как один, без какого-либо изъяна. Тем не менее, большинство его сочинений, увидевших свет в разные годы, выдержали испытание временем. Как оказалось, и сегодня есть немало читателей книг писателя Кемеля Токаева.

Действительно, читая его произведения, невольно впадаешь в раздумья, душа болит за судьбы тех, кто стал объектом насмешек и издевательств, печалит и удручает жестокость, вышедшая за рамки преступного мира и поглотившая общество. В каком-то смысле Кемель Токаев проявил удивительную прозорливость, он предупреждал о том, что человечество ожидают крупные потрясения, подрыв доверия к традиционным устоям и высокой морали повлечет за собой тотальный нигилизм и депрессию.

В первом значительном произведении отца – повести «Поток» («Тасқын»), созданной еще во второй половине 50-х годов прошлого века и посвященной деятельности правоохранительных органов, правдиво показана жизнь во всех ее проявлениях. Переплетение судеб, множество разнообразных и загадочных событий сразу увлекают читательское внимание. Со времени выхода в свет этого произведения прошло почти полвека. Взаимоотношения в обществе коренным образом изменились, да и сами люди сильно изменились. Новый взгляд на современный миропорядок не мог не оказать обновляющего воздействия на содержание и характер литературы. Выросла убедительность художественной мысли в ка-

захской литературе, усилиями целого ряда мастеров было создано немало достойных произведений. Казахская литература поднялась на более высокий уровень. Считаю, что казахские писатели ничем не уступают зарубежным коллегам, а по глубине мышления и оригинальности стиля зачастую превосходят их. Проблема состоит в том, что их произведения малоизвестны за рубежом по причине отсутствия качественного перевода, прежде всего, на английский язык. И на русский язык тоже. Если только недавно «Путь Абая» М. Ауэзова был удостоен более или менее высокохудожественного перевода, то что говорить о современных казахских писателях! Если мы сами не будем оценивать наших литераторов по достоинству, то разве можно ожидать этого от зарубежных критиков и читателей? Ни в коем случае нельзя предавать забвению тех, кто своим трудом создавал основу современной казахской литературы. В этой связи не могу не задаться еще одним вопросом: как можно восхищаться низкопробной книжонкой Пауло Коэльо, который свои путевые заметки о Казахстане назвал «романом», и в то же время не замечать действительно яркие произведения казахских писателей?

Говоря о прошлом, не стоит фонтанировать бездумными оценками, ибо без вчерашнего нет настоящего. Мы должны с уважением относиться к пройденному. Как бы ни изменилась жизнь, как бы качественно ни выросло сознание человека, наше прошлое – это духовное богатство, созданное силой и энергией, разумом и интеллектом наших отцов, и его ни в коем случае нельзя отбрасывать в небытие.

Как я уже сказал, Кемель Токаев занимал свою нишу в литературе. Никто не может отрицать, что есть особенности художественного творчества, свой-

ственные только ему. В этом смысле Кемель Токаев – неповторимый писатель. Убежден, что рожденные его пером книги «Последний удар» («Соңғы соққы»), «Солдат ушел на войну» («Солдат соғысқа кетті»), «Выпорхнувшая из гнезда птица» («Ұясынан безген құс»), «Таинственный след» («Көмескі із»), «Меченое золото» («Таңбалы алтын»), «Ночной выстрел» («Түнде атылған оқ»), «Происшествие в Саргабане» («Сарғабанда болған оқиға») по сей день популярны и будут интересны еще не одному поколению читателей.

Особо хотел бы остановиться на романе «Последний удар». Помню, литературная критика оценила его положительно, подчеркнув, что это настоящий детективный роман, один из немногих в казахской литературе. Не скрою, когда отец начал работать над книгой, меня обуревали сомнения: «Что из этого выйдет? Фильм "Конец атамана" уже на экранах, фабула романа широко известна». Рад, что ошибся в своих сомнениях, поскольку печатная версия событий, связанных с ликвидацией атамана Дутова, превзошла все ожидания. Роман удался!

Дело в том, что в фильме было высказано множество спорных мнений и версий. На страницах периодической печати в то время рассуждали и о том, что «исторические факты в фильме искажены, на самом деле все происходило иначе». Нужна была смелость, чтобы вернуться к этой теме, когда еще не утихли споры. Другими словами, отец сильно рисковал. Но он без колебаний принялся за работу, потому что верил в себя. Все свободное время, включая субботние дни, активно трудился в архивах КГБ и МВД, собирая буквально по крупицам необходимые сведения. Глядя на эти танталовы муки, я вспоминал знаменитое

изречение выдающегося мастера пера Томаса Манна: «Писатель – это человек, которому писать гораздо трудней, чем другим людям». Труд Кемеля Токаева в конце концов был вознагражден. О романе в прессе заговорили как о самобытном явлении в казахской литературе.

В то время я работал в Сингапуре. Прочитав роман «Последний удар», счел необходимым написать отцу и похвалить его произведение. Помнится, я даже сказал, что эта книга – лучшая из всех его произведений. Отец обрадовался такой оценке, подчеркнув в ответном письме, что много сил вложил в создание этого романа.

Роман начинается весьма бурно. Телеграммы, пришедшие из областного ревкома в уездное отделение милиции, сразу вводят читателя в самую гущу событий. Этот прием автор, на мой взгляд, использовал очень умело и эффектно. Вообще, для всех произведений Кемеля Токаева было характерно стремительное развитие сюжетных линий. И в этом романе он не отступил от привычного темпа. Бурно развивающиеся события постоянно держат в напряжении, а живые диалоги будоражат воображение читателей.

Панорама жизни, охваченная романом, очень широка. Она не ограничивается атаманом Дутовым и немногочисленной группой чекистов, заинтересованных в его уничтожении. Чтобы правдиво и полно показать реалии постреволюционной эпохи, Кемель Токаев всесторонне исследовал жизнь народа, быт и будни аула той поры, отобрав для книги наиболее ценное и необходимое. При этом писатель не пренебрегает и незаметными на первый взгляд деталями жизни людей, ввергнутых в водоворот революции.

Автор хорошо чувствует дыхание истории, психологическое состояние общества того времени.

После установления советской власти Казахстан, особенно регион Семиречья, не сразу успокоился и примирился с новой жизнью. Белогвардейцы, отступавшие из внутренних областей, прошли и через земли Семиречья. О том, какие бедствия и разрушения нанесла этому краю в течение полутора лет степная дивизия атамана Анненкова, свидетельствует сама история. Тогда головорезы вспарывали животы беременным женщинам, затем трупы сбрасывали в озеро Алаколь. Молодых женщин и несовершеннолетних девочек, не таясь, на глазах родственников, подвергали постыдному насилию. Мирные казахские аулы уничтожались буквально на корню. Это не могло не вызывать справедливого возмущения местного населения, которое восставало против казачьих военных соединений.

Именно в это время разрозненно бежавшие части белой гвардии, вновь объединившись, пытались перейти в контрнаступление. Армия атамана Дутова была одним из таких крупных соединений. Укрепившиеся в Китае, готовившиеся к решительному контрнаступлению, его войска представляли собой серьезную опасность для только что созданного молодого государства. Поэтому ЧК, взаимодействуя с областным ревкомом, запланировал физическое уничтожение атамана. И этот план был успешно претворен в жизнь.

Несмотря на то что роман написан в детективном ключе, считаю, что это – историческое произведение. Какое бы произведение писатель ни создавал, он прежде всего опирается на собственное видение событий и исторических личностей. К примеру, эпопея «Война и мир» – вовсе не хронологичес-

кий аналог Отечественной войны 1812 года. Поэтому и образы исторических личностей в этом произведении в значительной степени – плод фантазии Л. Н. Толстого. Не зря ученые – исследователи творчества выдающегося писателя говорят: «Кутузов – это Лев Толстой». Аналогично этому, некоторые ищут черты Толстого в образе Наполеона. И, между прочим, находят.

Похожее мнение можно выразить и по поводу «Петра Первого» А. Толстого и романа В. Шукшина о Степане Разине. Иными словами, художественное произведение – это не точная копия истории. Однако писатель все же не может отойти слишком далеко от исторической правды.

Кемель Токаев во время написания романа «Последний удар» невольно придерживался этого принципа. Им на основе достоверных архивных материалов созданы убедительные художественные образы таких крупных исторических личностей, как О. Жандосов и Б. Шагабутдинов.

Надо помнить и то, что Кемель Токаев впервые в нашей исторической литературе правдиво, опираясь только на документы, рассказал о тяжелейшей работе чекистов Чанышева и Худжамьярова, сумевших втереться в доверие к Дутову и затем завершить операцию возмездия. Автор романа сумел рассказать и о трагической судьбе храбрых чекистов, ставших жертвами сталинских репрессий. В фильме «Конец атамана» благодаря блестящему актеру Асанали Ашимову у многих сложилось мнение, что приговор в отношении Дутова исполнил чекист-казах. И только в романе «Последний удар» было ясно сказано, что Чанышев был татарином, а Худжамьяров – уйгуром. В этой же книге упоминается и то, что белогвардей-

цы жестоко отомстили этим чекистам: перейдя через границу, они буквально вырезали их семьи. Особенно сильно пострадали близкие родственники Худжамьярова.

В последние два десятилетия благодаря усилиям российских авторов появилась тенденция приукрашивания и даже возвеличивания казачьих атаманов как борцов против коммунистов, защитников вековых традиций патриархальной России. Но нельзя забывать, что многие из лидеров казачьего движения отличались по-настоящему звериной жестокостью. В личном архиве Кемеля Токаева я обнаружил сделанные им выписки из секретных материалов КГБ. Документы свидетельствовали, что казаки занимались жестокими репрессиями против военнопленных и мирного населения. Кровавый след после себя оставили Оренбургская армия во главе с атаманом Дутовым и Семиреченская армия, которой командовал атаман Анненков. То, что они вытворяли и с бойцами Красной Армии, и с простыми крестьянскими семьями, иначе чем диким изуверством назвать трудно. Предчувствуя неизбежный конец, они в состоянии агонии уничтожали тысячи людей. Поэтому бесславный конец жизненного пути атаманов был предопределен.

Поскольку «Последний удар» – художественное произведение, писатель не стал описывать историю как последовательную цепь конкретных событий, нанизывая их одно на другое. В романе всесторонне и точно освещены политические настроения того времени, все нюансы социальной ситуации, жизнь народа.

Следует отметить, что в то время в литературе, как и в других сферах творчества, господствовал социалистический реализм, поэтому многие писате-

ли превращали своих героев и их судьбы в своего рода иллюстрацию преимуществ социалистического строя. Их герои выглядели статичными фигурами, лишенными всего человеческого. Меня же радует то обстоятельство, что произведения Кемеля Токаева до сих пор «не вышли из моды», так как не были выряжены в идеологические наряды. Рассказывая о тяжелом труде милиционеров и чекистов, ему и в голову не приходило сказать, что они действовали в соответствии с партийными директивами. В его книгах нет упоминаний о преимуществах социалистического строя.

Особое внимание отец уделял тому, чтобы увязать между собой реальные события и художественный вымысел. На мой взгляд, эта трудная задача оказалась ему по плечу. Его произведения динамичны, содержательны и читабельны.

К. Маркс любил повторять, что «стиль – это человек». Книги Кемеля Токаева являются своеобразным отражением его характера: он был степенным, солидным человеком. Даже по рукописям книг можно определить присущую ему аккуратность и основательность. В начальных главах книги я уже подробно рассказал о трудном, трагическом детстве отца, о его огненной юности и тернистом пути в литературу. Жизнь, полная трагизма, конечно же, не могла не сказаться на произведениях Кемеля Токаева. В них таится глубокая печаль, носителями этого чувства являются многие герои его книг. Они ведут диалоги, радуются, смеются, обдумывают свои планы, другими словами, живут, как все обычные люди, но в то же время персонажи, выведенные его пером, не совсем обычны. Они выделяются из общей массы художественных персонажей особым отношением к окру-

жающим их реалиям. Их мировоззрение проникнуто грустью, которая становится особенно ощутимой при внимательном прочтении этих книг.

Я знаю, что в отцовском сердце тоже гнездилась глубокая печаль, и она не покидала его до самой смерти. Может быть, он тосковал по единственному брату. Возможно, его печалило самодовольство, лицемерие казахского общества. Отец часто называл его «ярмаркой тщеславия», цитируя Уильяма Теккерея. А может быть, была другая жизненная тайна, которую он унес с собой? Кажется, эту тайну мне удалось разгадать...

Написано Кемелем Токаевым немало. Да и тиражи его книг не дают посетовать на судьбу. Он был беззаветно предан литературе, поэтому просто не мог не трудиться ежедневно и даже ежечасно. Отец, по сравнению с другими писателями, мало заботился о собственных интересах.

Даже недоброжелатели не оспаривали того факта, что он добился удивительного совпадения в книгах вымысла и истины. В его произведениях реальность и художественная правда словно вступают друг с другом в тайную связь, тесно переплетаются и живут в полной гармонии. Как это ему удавалось сделать, сейчас, а может быть, и никогда не удастся понять. В этом секрет его творчества.

Как я уже говорил, он и в жизни был не совсем обычным, порой загадочным человеком, непохожим на других. Для него был характерен особый стиль поведения, который немыслимым образом перешел на содержание и стилистику его книг. Кто-то из писателей-циников сказал: «Главное дело жизни – это жизнь, а не дело». Отец всей своей жизнью опроверг это поверхностное суждение. Да, он любил жизнь, но

главным для него все же было Дело. И этим делом была художественная литература.

В большой литературе Кемель Токаев сказал свое Слово. Будучи его сыном, я очень удовлетворен тем, что его Слово было искренним, правдивым и честным.

По-другому быть и не могло, потому что сам Кемель Токаев был именно таким человеком: искренним, честным и гордым. Уверен, что таким он останется в памяти многочисленных поклонников его художественного творчества и современников.

Глава V

КЕМЕЛЬ ТОКАЕВ И ЕГО СОВРЕМЕННИКИ

Кемель Токаев жил и творил в сложную, противоречивую и в то же время интересную эпоху. Он родился, когда в Казахстане укрепляла свои позиции советская власть и набирала кровавые обороты классовая борьба. Рано лишился родителей, погибших в трагические годы коллективизации, унесшей жизни более двух миллионов казахов. Когда пришло время защищать Родину, он вместе с сотнями тысяч других советских солдат победоносно прошагал по ратным полям Украины, Белоруссии, Польши. Ему также довелось оборонять Сталинград от фашистских захватчиков. К двадцати годам он прошел такой жизненный «университет», которого с лихвой хватило бы на несколько человек более зрелого возраста. Война закалила его, но лишила единственного брата, о нем отец скучал и тосковал всю свою жизнь. Несмотря на тяжелейшее ранение, отец поступил в университет, где получил высшее филологическое образование и воплотил в жизнь давнюю мечту – стал журналистом и писателем. Ему довелось быть свидетелем четырех исторических периодов: сталинского, хрущевского, брежневского и отчасти горбачевского. Каждая из этих эпох по-своему повлияла на жизненное мировоззрение отца, главной отличительной чертой которого всегда оставалась жажда творчества.

Кемель Токаев запомнился современникам как незаурядный, самобытный писатель, положивший начало приключенческому жанру в казахской литературе. Помимо творческого таланта, он обладал такими человеческими качествами, как порядочность, честность, прямота.

Вышла в свет книга с рассказами об отце многих представителей казахской творческой интеллигенции. Они по своей доброй воле рассказали немало интересного о Кемеле Токаеве. Я хотел бы выразить сердечную благодарность всем ее авторам.

Со своей же стороны, не могу не рассказать о тех замечательных людях, с которыми отцу довелось тесно общаться, делиться своими радостями и, к сожалению, горестями. Эти люди, будь то государственные служащие или творческие деятели, были неотъемлемой частью судьбы отца. Они помогали ему словом и делом, и отец никогда не оставался перед ними в долгу, отвечая взаимностью на их добрые дела.

Как известно, Кемель Токаев успешно совмещал государственную службу с творческой деятельностью. Неудивительно, что среди его друзей были представители различных кругов: и писатели, и военные, и государственные служащие. О студенческих друзьях отца – Саттаре Имашеве и Муслиме Базарбаеве – я достаточно подробно рассказал в предыдущих главах. Действительно, они стали его первыми близкими друзьями в послевоенной жизни. На протяжении многих лет отец поддерживал с ними доверительные отношения, до конца жизни сохранив верность крепкой мужской дружбе.

После вынужденного выхода на пенсию отец не прерывал творческой деятельности, однако простран-

ство домашнего кабинета было слишком тесно для его энергичной, жизнелюбивой натуры. Поэтому он с удовольствием принял предложение поработать в аппарате Союза писателей Казахстана.

В начале 80-х годов Союз писателей возглавлял видный поэт Жубан Молдагалиев. Отец познакомился с ним в послевоенное время, когда они работали в редакциях газет. Ж. Молдагалиев был почти ровесником отца, что помогло им быстро найти общий язык. С юных лет он подавал большие надежды как поэт и переводчик русской и советской поэзии. По воспоминаниям отца, во время многочасовых дружеских застолий Жубан мог подолгу цитировать стихи выдающихся поэтов, а также декламировать свои собственные произведения. Ж. Молдагалиеву удалось сполна реализовать природный талант, за свои поэтические произведения он был удостоен Государственной премии СССР. В историю литературы вошла его поэма «Я – казах».

Через несколько лет на посту первого секретаря Союза писателей появился другой, не менее известный поэт Олжас Сулейменов. И с ним у Кемеля Токаева установились хорошие взаимоотношения. Отец никогда не поддерживал тех писателей, которые при удобном случае пытались явно, а чаще всего скрытно поносить О. Сулейменова по причине того, что он творил на русском языке. В те годы целая группа писателей считала, что он не имеет права возглавлять Союз писателей Казахстана. Отец же твердо придерживался мнения, что единственным мерилом творческого таланта писателя является его гражданская позиция, а также востребованность читательской аудиторией. О. Сулейменов впоследствии перешел на дипломатическую работу, но не порвал с обще-

ственно-политической деятельностью. В настоящее время Олжас Сулейменов, удостоенный высшего звания «Қазақстан Республикасының Еңбек Ері», активно выступает по наиболее актуальным проблемам нашего общества.

Во второй половине 80-х годов вторым секретарем Союза писателей Казахстана был Абиш Кекильбаев. Как я уже упоминал, отец считал, что этот писатель со временем поднимется на один уровень с корифеями казахской литературы, потому что его талант буквально искрился. Отец говорил, что А. Кекильбаев – это своеобразная концентрация казахского духа, в то же время он выделял такие его качества, как обходительность и доброта. Эти прогнозы оказались верными: А. Кекильбаев стал яркой звездой на литературном небосклоне, а политическая интуиция и способность к поиску компромисса в сложных ситуациях позволили ему на протяжении многих лет занимать самые высокие государственные посты в независимом Казахстане. Он был председателем Верховного Совета, государственным секретарем, работал и в качестве государственного советника. До самого конца жизни этот незаурядный человек пользовался подлинным уважением в казахстанском обществе. Нам довелось вместе трудиться в Сенате Парламента Казахстана. И будучи депутатом он работал как писатель и публицист, радуя читателей интересными художественными произведениями и статьями на самые злободневные темы.

Наша семья очень признательна Абишу Кекильбаеву за уважение к отцу, проявленное в дни его похорон. Известный писатель пришел к нам домой, чтобы лично выразить соболезнования. При этом он

высказал очень теплые слова в адрес безвременно ушедшего коллеги и, как он выразился, «старшего брата».

Если же говорить о многолетней работе отца в Президиуме Верховного Совета, то не могу не упомянуть Бижамал Рамазанову. На протяжении более 10 лет она была вторым лицом в этом очень важном органе, который олицетворял собой государственную власть в республике. Б. Рамазанова запомнилась всем как эрудированный руководитель, к тому же отличавшийся трудолюбием, тактичностью и добрым отношением к коллегам по работе. Думаю, не ошибусь, если скажу, что ее уход с поста секретаря Президиума Верховного Совета с последующим назначением на должность начальника Главного архивного управления при Совете Министров Казахской ССР стал большой потерей для властных структур республики. Она вошла в историю казахстанского парламентаризма как очень яркая личность.

На протяжении многих лет Президиумом Верховного Совета руководил Сабыр Белялович Ниязбеков. Формальный глава республики отличался уравновешенностью, деловитостью и доброжелательным отношением к подчиненным. Отец высоко отзывался о нем как о достойном руководителе, благодаря которому деловая и моральная обстановка в коллективе была безупречной. С. Ниязбеков проявлял требовательность во всем, что касается подготовки документов на казахском и русском языках. Поэтому отец вместе с коллегами очень часто засиживался до позднего вечера, упорно работая над текстами законодательных актов и постановлений.

Надо сказать, что Кемель Токаев пользовался большим уважением в аппарате Президиума Верхов-

ного Совета. Все сотрудники, особенно старожилы, хорошо помнили историю, связанную со смелым выступлением Кемеля Токаева против бывшего секретаря Президиума М. Каржаубаева. Отец на одном из партийных собраний подверг его суровой критике за авторитарный стиль руководства и отсутствие должного внимания к работе с коллективом. До этого собрания подчиненные никогда не критиковали руководство, тем более таких высокопоставленных лиц, как секретарь Президиума Верховного Совета. Выступление Кемеля Токаева произвело эффект разорвавшейся бомбы, но было поддержано практически всеми сотрудниками аппарата. Через некоторое время этот руководитель по решению ЦК покинул свой пост.

В годы работы в представительном органе отец подружился с управляющим делами Президиума Верховного Совета Хамзой Абылгазиным. Их объединяло то, что оба вкусили горечь детского лихолетья в голодные довоенные годы и прошли по пыльным дорогам войны. Х. Абылгазин, по рассказам отца, был честным и принципиальным человеком, по-доброму относился к запросам своих коллег, в меру своих возможностей помогал им с получением квартир и путевок в дома отдыха и санатории. При этом его отличала скромность в отношении собственных нужд – это качество было присуще многим людям, познавшим трудности послевоенного времени. Интересно, что сын Х. Абылгазина Багдат успешно работал в системе министерства иностранных дел, на протяжении четырех лет был советником посольства нашей страны в Узбекистане, затем поработал в Азербайджане, а сейчас возглавляет Ассоциацию ветеранов-дипломатов.

Из своих коллег, работавших в главной редакции «Ведомостей Президиума Верховного Совета Казахской ССР», отец выделял Баймырзу Дауренбекова и Жунуса Бектепова. Они много помогали ему в повседневной работе, проявляя при этом высокий профессионализм. Такое качество было редкостью в те годы, поскольку специальная терминология в казахском языке находилась лишь в начальной стадии своего оформления. Кстати, лингвистический терминком и по сей день продолжает работу по обеспечению адекватного перевода многих слов и выражений с русского на казахский язык. В те же годы перед сотрудниками редакции стояла сложнейшая задача квалифицированного перевода законов и других государственных актов, принимавшихся не только в Москве, но и в самой республике. Для достижения успеха в этом весьма трудоемком процессе требовались не только высокие профессиональные качества, но и взаимная моральная поддержка сослуживцев, среди которых хотел бы также выделить и Елизавету Абдуллину. В аппарате Президиума Верховного Совета работало немало других квалифицированных сотрудников, небольшая часть которых здравствует по сей день и активно занимается общественной работой в Совете ветеранов.

Кемель Токаев, несмотря на сильную загруженность по работе в аппарате Президиума Верховного Совета, все же находил время для творческой деятельности. По субботним дням он работал в архивах КГБ и МВД, а затем по ночам обрабатывал полученные данные и «переводил» их на литературный язык. Он часто говорил, что днем служит Отечеству, а ночью занимается служением высокой музе литературы.

Имея рабочие связи с руководителями правоохранительных органов, он сблизился с первым заместителем председателя КГБ Абдыманапом Тлеулиевым, министром внутренних дел Маканом Есбулатовым, а также с его заместителем Ахметом Тумарбековым. Они проявляли искреннее уважение к отцу, занимавшемуся нелегким литературным трудом во славу ратных дел казахстанских чекистов и милицейских сотрудников. Благодаря этим людям, отец получил доступ к закрытым архивным материалам, которые впоследствии легли в основу его художественных произведений. Отец, насколько я помню, был очень признателен им за столь бесценную помощь в написании книг, ведь некоторые материалы они передавали ему на свой страх и риск, принимая единоличные решения без какого-либо согласования с вышестоящими инстанциями.

В середине 1978 года в журнале «Жалын» были опубликованы отрывки из нового романа Кемеля Токаева. Читатели с нетерпением ожидали появления этого произведения, но журнальный вариант романа привлек к себе внимание и со стороны бдительных партийных работников. Они-то и заметили, что там содержится фрагмент с кратким описанием, мягко говоря, неприязненных отношений крупного татарского купца Шарипа Ялымова с Сакеном Сейфуллиным. Надо сказать, что и сам С. Сейфуллин, к которому отец относился с огромным почтением, ярко описывал этот факт в своем известном произведении «Тернистый путь». Данное обстоятельство было беспристрастно запечатлено и в архивных материалах КГБ. Однако публикация сенсационного материала привела в шоковое состояние блюстителей идеологии, поскольку личный враг выдающегося писателя оказал-

ся отцом супруги Д. Кунаева Зухры Шариповны. Как часто бывает в подобного рода ситуациях, нашлись люди, которые охотно донесли высшему руководителю республики неприятную весть о журнальной публикации Кемеля Токаева. Похоже, они сами так и не удосужились хотя бы бегло ознакомиться с известным произведением С. Сейфуллина.

Из Центрального Комитета партии пришло указание изъять тираж и заменить его другим изданием журнала за тем же номером, но, разумеется, без отрывков из романа Кемеля Токаева. Отец был вынужден выплатить «неустойку» за использованную бумагу на огромную по тем временам сумму в 1000 рублей, что нанесло ощутимый ущерб семейному бюджету. Но этот ущерб ничего не значил по сравнению с моральными последствиями непомерно раздутого скандала. Как мне рассказывали очевидцы тех событий, возникший скандал обсуждался в соответствующих отделах ЦК партии, некоторые «идеологические волкодавы» даже предлагали исключить Кемеля Токаева из партии за «клеветнические измышления» в адрес руководства республики. Никто не брал в расчет (и не имел желания этого делать), что в журнале был опубликован общеизвестный факт, изложенный и самим С. Сейфуллиным в романе «Тернистый путь». Кроме того, доброхоты, высказывая в угоду высокому начальству мнение об исключении из партии фронтовика, даже не подумали о губительных последствиях такого решения в отношении ветерана войны.

В столь критический момент «горячие головы» несколько остудил секретарь ЦК С. Имашев, напомнивший им о боевых и литературных заслугах Кемеля Токаева. В конечном счете данный инцидент обошелся

без организационных выводов по партийной линии, но отцу дали ясно понять, что высшее руководство республики проявляет сильное недовольство, в связи с чем ему следует написать заявление об уходе с работы по собственному желанию. «Приговор» объявил председатель Президиума Верховного Совета С. Ниязбеков, сказавший, что не имеет никаких претензий по работе, но вынужден выполнить поручение главы республики. Воспитанный в духе коммунистической дисциплины, отец не стал возражать и быстро распрощался с коллегами.

На мой взгляд, нет нужды углубляться в описание морального состояния отца и всей нашей семьи после столь внезапного и нелепого расставания с государственной службой. Нас не могло не расстраивать то, что скандал с каждым днем обрастал все новыми и новыми слухами, а недоброжелатели, пытаясь выслужиться перед партийным руководством, предлагали закрыть писателю дорогу в литературу. Журналы и газеты стали отказывать в публикациях статей, некоторые из давних знакомых, опасаясь неприятностей, избегали публичных контактов с ним. Но показательно, что родители не затаили в душе каких-либо враждебных чувств к людям, которые стали случайными виновниками семейных невзгод. В 1984 году, когда предстоящую отставку Д. Кунаева в казахстанском обществе уже воспринимали как данность, они дали новорожденной внучке имя Зухра, тем самым подчеркнув свое уважительное отношение к многолетнему руководителю республики.

В этой связи отмечу интересный эпизод из воспоминаний тогдашнего помощника первого секретаря ЦК партии, известного писателя Владислава Владимирова, который пишет, что однажды Д. Кунаев

поинтересовался у него, что он думает по поводу творчества писателя Кемеля Токаева. Получив положительный ответ, он над чем-то задумался.

Отлучение от государственной службы помешало отцу создать уникальное произведение, основанное на достоверных архивных данных, о работе за рубежом казахского разведчика-нелегала. Он был полон творческих планов, мысленно уже представлял, каким будет новый роман. По его словам, этот разведчик по своему профессионализму и результатам работы ничем не уступал и даже превосходил таких выдающихся бойцов невидимого фронта, как Рихард Зорге и Рудольф Абель. К глубокому сожалению, отцу не разрешили продолжать работу над уже начатым произведением, руководство КГБ сообщило ему, что принято специальное решение о запрете на публикацию художественного произведения об этом талантливом разведчике, работавшем в Китае в 30-х годах прошлого столетия под видом китайского предпринимателя.

Несмотря на вынужденный творческий простой и отсутствие каких-либо возможностей опубликовать свои произведения, отец, тем не менее, не пал духом, продолжая надеяться на благополучный исход. Он много работал в своем домашнем кабинете, делал рабочие наброски будущих произведений, вел дневниковые записи, перечитывал советских и зарубежных классиков. К счастью, под рукой оказалось стотомное издание серии «Всемирная литература», купленное им в середине 60-х годов, а также множество книг, которые отец бережно собирал на протяжении многих лет. Созданная его стараниями домашняя библиотека и по сей день востребована, теперь она служит его внукам.

В то сложное время неоценимую моральную помощь отцу оказал его коллега и давний друг Сапар Байжанов, работавший главным редактором газеты «Социалистік Қазақстан». Он дал согласие на публикацию большой статьи Кемеля Токаева в главной газете республики. Отец был очень благодарен ему за этот смелый поступок, на который другие руководители республиканских изданий так и не отважились.

С Байжановым он познакомился еще в середине 50-х годов во время работы в редакциях казахских газет. Отец выделял этого способного журналиста из общей массы литераторов, считал, что он обладает не только большими творческими возможностями, но и такими человеческими качествами, как твердость и принципиальность. С. Байжанов остался в памяти современников как видный журналист и писатель. По мнению специалистов, именно ему удалось поднять главную партийную газету на небывалый публицистический и творческий уровень. Мне не раз приходилось быть свидетелем личных бесед отца с этим незаурядным человеком, и, как говорится, невооруженным взглядом было видно, что они полностью «совместимы» по психологии, творческому духу и литературным предпочтениям.

В нынешнее время я довольно часто общаюсь по служебным делам с его сыновьями – Уланом и Ерланом. Улан Байжанов работал заместителем министра государственных доходов, затем перешел в национальную компанию «Казмунайгаз», значительный вклад внес и в деятельность Генеральной прокуратуры. Ерлан Байжанов после работы в Администрации Президента и МИД был назначен первым заместителем министра культуры и информации, затем стал

пресс-секретарем главы государства, в настоящее время трудится в посольстве Казахстана в России в качестве советника-посланника.

Конкретное содействие поступило и от известного писателя Владислава Владимирова, работавшего, как я уже сказал, помощником Д. Кунаева. Отец познакомился с ним еще в начале 70-х годов, когда им довелось работать вместе в аппарате Президиума Верховного Совета. В Государственном архиве сохранились копии статей отца с анализом художественных произведений его друга. Сам же В. Владимиров, по его собственному признанию, не оставался в долгу перед отцом, тоже публиковал рецензии на его книги. Их дружба оказалась прочной и выдержала испытание временем, В. Владимиров ходатайствовал перед руководством республики о творческой реабилитации Кемеля Токаева, после чего стал возможен выход в свет других произведений, в том числе и романа «Солдат ушел на войну».

Интересно, что четверть века спустя В. Владимиров опубликовал хвалебную рецензию теперь уже на мою книгу «Свет и Тень». В своей статье он, вспоминая Кемеля Токаева, назвал его «красивым человеком, бывалым фронтовиком и замечательным писателем».

А недавно В. Владимиров написал интересную статью о творчестве К. Токаева, в которой рассказал о довольно интересных эпизодах, касающихся жизнедеятельности высшего руководства республики в 70-х годах. Он также подарил мне свою книгу очерков на эту тему.

Отец никогда не прерывал дружеских взаимоотношений и с другим видным литератором – Шериазданом Елеукеновым. Он ценил в нем такие качества,

как широкую эрудицию и отточенный стиль изложения собственных мыслей. Надо сказать, что Ш. Елеукенов тоже успешно совмещал творческую деятельность с работой в государственных органах. На протяжении многих лет он возглавлял Государственный комитет по полиграфии и книгоизданию и в этом качестве неизменно проявлял доброе расположение к отцу как журналисту и писателю. Сын Ш. Елеукенова, Дастан, работает в системе МИД.

В круг общения отца входили такие видные писатели, как Калмукан Исабаев, Азильхан Нуршаихов, Тахауи Ахтанов, Бердибек Сокпакбаев, Гафу Каирбеков, Отебай Канахин, Берхаир Аманшин, Музафар Алимбаев, Камал Смаилов, Туманбай Молдагалиев, Абильмажин Жумабаев. Их объединяла общая судьба и привязанность к художественному слову. Отец высоко оценивал творчество упомянутых мастеров пера, часто говорил нам, что эти писатели представляют собой «фундамент», без которого казахская литература будет «шататься, как деревце на ветру».

Калмукан Исабаев, как и отец, был участником войны. В середине 2005 года он отпраздновал свое 80-летие. К. Исабаев вошел в казахскую литературу как талантливый летописец героического труда строителей водоканала Иртыш – Караганда. С большим уважением отец относился к Т. Ахтанову, Т. Молдагалиеву, О. Канахину. Он часто встречался со своими коллегами и во время литературных форумов, и в домашней обстановке. В ходе оживленных дискуссий они обменивались мнениями о положении дел в казахской литературе.

В начале 60-х годов отец вместе с Касымом Кайсеновым совершил поездку в Украину, где они встречались с участниками подпольного движения перио-

да фашистской оккупации Украины, в том числе и с легендарным командиром партизанского движения Ковпаком. Эти встречи произвели на отца сильное впечатление, он рассказал о них в своей повести, посвященной героизму украинских партизан.

С ветеранами партизанского движения он переписывался на протяжении почти десяти лет. Они доверяли ему, закаленному фронтовику, и поведали немало интересного о «лесной войне» против оккупантов. Недавно я обнаружил в личном архиве Кемеля Токаева их письма. По своему содержанию они носили сенсационный характер. Правда, рассказанная настоящими партизанами, разительно отличалась от «героических» историй, ставших привычными для нас благодаря многочисленным книгам, опубликованным спустя многие годы после окончания войны. Предай он эти письма гласности тогда, в начале 60-х годов прошлого столетия, жизнь кое-кого из авторов громких «произведений» на партизанскую тему, наверное, пошла бы по другому руслу, и об их «подвигах» люди узнали бы совершенно с другой стороны. Но такие поступки не входили в жизненные установки Кемеля Токаева. Тем не менее, он до конца своих дней придерживался критического мнения о писателях, рассказывавших небылицы о своем «героическом» прошлом и уже в мирное время просивших высокие государственные награды за события, происшедшие десятки лет назад.

На протяжении многих лет отец дружил с известным писателем и поэтом Б. Аманшиным. Он ценил в нем скромность, порядочность, а также талант исследователя, что особенно ярко проявлялось в его трудах, посвященных творческому наследию Махамбета Утемисова.

Отдельная тема – это отношение отца к молодым писателям. Он внимательно следил за их творчеством, относился к их произведениям по-доброму, без зависти и ревности. По его мнению, творцами первой величины могли бы стать Шерхан Муртаза, Аким Тарази, Калихан Искаков, Мухтар Магауин, Сатимжан Санбаев, Аскар Сулейменов, Баккожа Мукаи, Дулат Исабеков, Оралхан Бокей. Приятно осознавать, что он не ошибся в своих смелых прогнозах, все они получили широкую известность, были удостоены высоких премий и званий. Их имена запечатлены в казахской литературе золотыми буквами. Произведения этих писателей востребованы читателями.

Несмотря на разницу в возрасте, отец в плане личных взаимоотношений очень тяготел к Когабаю Сарсекееву. Они часто встречались, как сейчас принято говорить, в неформальной обстановке, много говорили о литературе и событиях в республике. К. Сарсекеев вместе с женой и детьми были частыми гостями в нашем доме и при каждом удобном случае проявляли ответное гостеприимство. До своей кончины в результате болезни К. Сарсекеев возглавлял редакционную коллегию газеты «Қазақ». Он был удостоен литературной премии «Алаш» и почетного звания «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері».

Кемель Токаев с удовольствием общался и с Акимом Тарази. Он не скрывал, что симпатизирует этому самобытному писателю, в том числе и его высоким человеческим качествам. Действительно, А. Тарази никогда не забывал своего старшего товарища и коллегу, даже когда тот переживал нелегкие времена. Аким Тарази впоследствии стал лауреатом Государственной премии, обрел широкую популярность как талантливый писатель и публицист. Он был одним

из тех литераторов, кто искренне поддержал почин Президента о переносе столицы. Сам А. Тарази переехал в Астану и написал о новой столице немало интересных статей. Поэтому его назначение на должность руководителя столичного филиала Союза писателей было воспринято как закономерное решение. И по сей день этот писатель плодотворно работает в разных жанрах художественной литературы. Это по-настоящему крупный, можно сказать, выдающийся литератор, мыслящий современно и масштабно. Полагаю, что его произведения будут пользоваться большим спросом еще многие десятилетия.

Довольно часто отец встречался с Баккожой Мукаи. Какое-то время они даже делили кабинет в здании Союза писателей. Он говорил нам, что это очень содержательный, тактичный и талантливый человек, общение с которым дает ему «заряд бодрости» и помогает в работе над художественными произведениями. Я благодарен Б. Мукаи за очень искреннюю статью о Кемеле Токаеве, опубликованную в журнале «Парасат», а затем вошедшую в книгу воспоминаний. Не могу скрыть своего удовлетворения по поводу того, что довелось лично вручать ему диплом лауреата Государственной премии. Возглавлявшийся им журнал «Парасат» был и остается одним из самых популярных изданий в Казахстане, его отличают высокий художественный стиль, повышенные требования при подборе материалов. К большому сожалению, Б. Мукаи рано ушел из жизни – его подкосила неизлечимая болезнь. Перед отъездом в Германию на лечение он написал мне теплое письмо, в котором, предчувствуя скорую смерть, высказал сердечные пожелания. Он был действительно талантливым писателем, обладавшим неповторимым, при-

сущим только ему стилем. Произведения Б. Мукаи составили пятитомник, вышедший незадолго до его кончины.

Отец высоко ценил творчество Сатимжана Санбаева. Они довольно часто встречались, обменивались мнениями о новинках в художественной литературе. С. Санбаев бывал частым гостем в нашей квартире на улице Фурманова, о чем он интересно рассказал в своих воспоминаниях.

В конце 70-х годов Кемель Токаев сблизился с писателем Сакеном Жунусовым. По случаю 60-летнего юбилея отца они вместе совершили поездку в Талдыкорганскую область. Отец, как и многие писатели, придерживался высокого мнения о его романе «Ақан сері». Интересно, что С. Жунусов впоследствии стал автором интересного произведения о жизни и ратном труде Аблай-хана. Этот труд мог бы стать основой добротного сценария к художественному фильму, но этого не случилось, о чем сам С. Жунусов не раз публично сожалел. И почитатели его таланта тоже.

С большим уважением он относился и к творчеству Кабдеша Жумадилова, называя его роман «Тағдыр» «феноменальным явлением» в казахской литературе. Такая оценка творчества К. Жумадилова оказалась правдивой, она выдержала испытание временем. Этот писатель и по сей день пользуется большим авторитетом в писательской среде.

Кемель Токаев живо интересовался поэтическими новинками, всегда радовался появлению содержательных и интересных произведений. Очень часто он рассказывал мне о творчестве Туманбая Молдагалиева. Он считал его непревзойденным лириком, певцом любви и дружбы. Общение с Т. Молдагалиевым доставляло ему большое удовольствие, ведь про-

славленный поэт обладает лучшими человеческими качествами. По случаю кончины моей мамы Т. Молдагалиев написал пронзительное по своему содержанию стихотворение, посвященное ей. Я, конечно же, очень признателен поэту за такое внимание к нашей семье.

Из молодых поэтов отец отдавал предпочтение Мухтару Шаханову, Фаризе Онгарсыновой, Жуматаю Жакыпбаеву, Нурлану Оразалину, Жараскану Абдрашеву. Ему нравились стихи Мукагали Макатаева, и он придерживался мнения, что этот поэт еще при жизни мог бы называться классиком. С уважением отец относился к творчеству Кадыра Мырзалиева, Сакена Иманасова, Жумекена Нажмеденова. Работая в Союзе писателей, отец сдружился с писателями Рамазаном Тохтаровым и Беком Тогысбаевым. Он считал их интересными и оригинальными мастерами пера.

Хотел бы выделить талантливого поэта Кеншилика Мырзабекова, к сожалению, рано ушедшего из жизни. Он проявлял искреннюю привязанность к отцу в период его работы в Союзе писателей. В личном архиве Кемеля Токаева сохранились фотографии, где они находятся вместе во время многочисленных командировок по республике.

По-разному сложилась судьба упомянутых писателей и поэтов. Фариза Онгарсынова была депутатом парламента двух созывов. Несмотря на ее кончину, ее творчество продолжает радовать многочисленных читателей. Нурлан Оразалин многие годы успешно возглавлял Союз писателей, Кадыр Мырзалиев провел праздничные мероприятия по случаю 70-летия и сумел выпустить книгу воспоминаний о своих современниках, но, к сожалению, ушел в мир иной, оставив о себе добрую память как выдающийся поэт-фило-

соф. На его малой родине, в Западно-Казахстанской области, возведен мемориальный комплекс в его честь. Бек Тогысбаев тоже скончался, оставив после себя произведения на историческую тему. Интересно сложилась судьба Мухтара Шаханова. Он десять лет находился в Кыргызстане в качестве посла Казахстана, затем был избран депутатом мажилиса, где активно отстаивал позиции казахского языка как государственного. Мукагали Макатаев, Жумекен Нажмеденов, Жараскан Абдрашев, Рамазан Тохтаров, к сожалению, ушли в мир иной, их помнят как блестящих мастеров пера.

С неподдельным интересом Кемель Токаев общался с крупными учеными-филологами. На протяжении многих лет он дружил с Абдуали Кайдаровым, впоследствии ставшим академиком, директором Института языкознания при Академии наук Казахской ССР. Помнится, отец не раз отзывался о нем как о хорошем человеке и крупном специалисте в казахском и других тюркских языках. А. Кайдаров и по сей день активно работает в области языкознания. Несколько лет он успешно возглавлял общество «Қазақ тілі», много сделав для популяризации нашего языка. За заслуги перед народом нашей страны А. Кайдаров был удостоен высшего ордена «Отан», а на свое 90-летие получил высокий орден «Достык» первой степени.

Отец также воздавал должное трудолюбию и энциклопедическим знаниям другого не менее маститого филолога – Шоры Сарыбаева, с которым с удовольствием общался и в служебной обстановке, и во время дружеских застолий. Ш. Сарыбаев был очень интересным, в какой-то мере уникальным человеком. На протяжении многих лет он вел досье-картотеку

по целому ряду лингвистических проблем и даже по такому специфическому вопросу, как футбол. Сын Ш. Сарыбаева, Кайрат Шора-улы, успешно трудится в системе МИД, работал послом в Турции и ФРГ, заместителем министра, в настоящее время является послом в Австрии и постоянным представителем в ОБСЕ.

С неизменным уважением отец относился к крупным ученым-литературоведам Зейнолле Кабдолову и Серику Кирабаеву, а также к ученому-философу Абдешу Калмырзаеву.

Считаю своим долгом хотя бы вкратце рассказать об еще одном друге Кемеля Токаева – Ермухамеде Жаксылыкове. Этот замечательный человек, к сожалению, тоже рано ушедший из жизни, оставил яркий след в биографии отца. Они сблизились в начале 70-х годов, когда Е. Жаксылыков, или Ереке, как мы называли его дома, работал вторым секретарем райкома партии в Кегене. Затем он переехал в Алма-Ату и стал работать в журналистике, где сильно преуспел. Без этого очень яркого, интересного и доброго человека не обходился ни один наш семейный праздник. Отец брался за телефонную трубку и звонил ему, чтобы первым пригласить в гости. И сам Ереке отличался редким гостеприимством. Общение с ним доставляло отцу большую радость, по-другому быть и не могло, ведь этот человек буквально искрился радушием и юмором. После смерти отца он не прерывал отношений с нашей семьей, часто звонил маме, рассказывал ей о последних событиях в республике. Наша семья сохраняет об этом интересном человеке добрую память.

Другая группа современников Кемеля Токаева – это его близкие друзья из научной и вузовской среды.

Среди них я хотел бы выделить Айдарбека Кусаинова, Сеилбека Тлеубаева, а также Хамита Альжанова, который после завершения службы в органах безопасности перешел на преподавательскую работу. Многие годы Х. Альжанов активно работал в качестве профессора в ряде вузов нашей страны, много публиковался в периодической печати по самым актуальным вопросам общественно-политической жизни республики. Находясь в преклонном возрасте, он выпустил книгу с воспоминаниями о наиболее интересных эпизодах своей насыщенной событиями жизни. В журнале «Дипломатический вестник» по моей инициативе вышла статья с рассказом о жизненном пути Х. Альжанова как дипломата, разведчика и ученого.

Отцу очень нравился Айташ Жакупов, многие годы работавший в системе партийных органов. К сожалению, этот замечательный человек скоропостижно скончался, и, помнится, отец очень сильно переживал по этому поводу.

Должен сказать, что Кемель Токаев строил свои отношения с друзьями не по принципу землячества, как это стало «модно» в настоящее время, а исходя из человеческих и деловых качеств людей. Среди его друзей и близких были представители различных регионов республики. Общаясь с отцом, я никогда не слышал от него каких-либо суждений на тему родового происхождения того или иного руководителя или писателя. Значительно позже мне стало известно, что далеко не все представители творческой интеллигенции разделяли его мнение о важности «интернационализма» в казахском обществе.

Отец охотно общался и с видными представителями русскоязычной журналистики и литературы. О В. Владимирове я уже сказал, здесь же хотел бы

добрым словом упомянуть и Ростислава Петрова. Этот человек привлек внимание отца своей сложной и интересной судьбой, а также заинтересованным отношением к казахской прозе. Они совместно работали над переводом романа «Последний удар». Надо отметить, что отец впервые за всю свою творческую деятельность остался доволен переводом в исполнении Р. Петрова.

По мнению отца, очень интересным и профессиональным журналистом был Александр Самойленко, в 70-е годы работавший собственным корреспондентом «Литературной газеты». Они, несмотря на разницу в возрасте, часто общались друг с другом в Союзе писателей.

Отец проявлял искренние дружеские чувства к своему коллеге по работе в аппарате Президиума Верховного Совета Алексею Никифорову. Он часто называл его «другом», и А. Никифоров платил ему взаимностью, часто навещая отца и дома, и в больнице. В 1983 году он прислал отцу поздравительное послание, отпечатанное типографским способом, по случаю его 60-летнего юбилея. Послание начиналось словами: «Мой лучший друг Кемель...».

Кемель Токаев, будучи основоположником приключенческого жанра в казахской литературе, до конца жизни был предан этому жанру. Символично, что он скончался 10 ноября – в День сотрудников милиции. Нет слов, чтобы описать, как тяжело вся наша семья пережила его смерть. Наше траурное настроение усугублялось искренним детским плачем внучки главы семейства – Даны[1]. Я же был просто подавлен

[1] Сейчас Дана – доктор политических наук, профессор, воспитывает двух детей.

свалившимся горем, мне казалось, что отец проживет долго, во всяком случае, перейдет 70-летний рубеж.

В то смутное для нас время на недосягаемой моральной высоте оказался сват отца Рымтай Избастин. Его судьба во многом напоминает жизнь отца. Он тоже пережил все тяготы Отечественной войны, а после ее победного завершения работал в Баянаульском районе Павлодарской области. Там же он проживал до самой смерти, пользуясь искренним уважением со стороны сельчан. Ему довелось участвовать в торжественных парадах ветеранов войны по случаю 50-й и 55-й годовщин Победы. По решению областного маслихата он был избран почетным гражданином Баянаула и в этом качестве отпраздновал свой 80-летний юбилей среди родных и близких. В августе 2005 года во время посещения Баянаульского района Президентом он выступил перед главой государства в качестве уважаемого старейшины этого района. В честь него названа одна из улиц Баянаула.

В дни похорон я возвращался мыслями к образу отца, вспоминал наше общение, когда он был здоров и энергичен, а также в тяжелые времена, когда ему стало нездоровиться. Вспоминалась его поездка в Москву в начале 80-х годов. Он решил посмотреть мою квартиру и освятить ее традиционным «шашу». Затем он с большим удовольствием пожил в ней несколько дней. Перед моими глазами всплывали картины наших совместных ужинов и чаепитий на кухне, наших бесед о самых разных вещах, которые в совокупности образуют такое емкое понятие, как «жизнь».

Я вспоминал и нашу переписку. В одном из своих посланий он сказал, что получил фотографию внука Тимура, который сильно напомнил ему меня в младенческом возрасте, и просил привезти его в

Алма-Ату. Тимур в двухлетнем возрасте все же приехал к дедушке, но было уже поздно. Еще ничего не понимая и не осознавая случившегося, он с детской непосредственностью говорил всем, кто приходил в наш дом выразить соболезнования: «Я – Токаев». Друзья, коллеги и родственники в ответ умилялись, мне же казалось, что в этом детском самовыражении явно сквозит продиктованное самой жизнью символическое знамение.

С уходом в иной мир Кемеля Токаева его дела и думы переходят по наследству к Тимуру Токаеву, появлению на свет которого отец так сильно обрадовался. Сейчас мой сын – отец двух детей, кандидат политических наук, автор двух книг.

Отец скончался в 1986 году, много времени прошло после того трагического дня. Но до сих пор я помню каждое слово его последнего письма. Он прощался со мной, как подобает мужественному человеку, трепетно и спокойно, писал, что помнит мою жизнь до мельчайших деталей и подробностей, вспомнил некоторые конкретные эпизоды, наказал беречь себя и близких, а затем пожелал успехов и благополучия.

В моей памяти отец навсегда останется как Человек, Патриот и Гражданин.

В 1995 году правительством республики было принято решение о присвоении средней школе № 1 города Уштобе имени Кемеля Токаева. Для нашей семьи это было радостное событие. С не меньшей радостью эта новость была воспринята жителями Каратальского района, где родился и провел детские годы отец. По инициативе директора школы Валентины Григорьевны Спиридоновой в этом учебном заведении был создан музей Кемеля Токаева. Активно функционирует Фонд.

31 августа 2003 года я принял участие в открытии бронзового бюста отца в школе, носящей его имя. С чувством глубокой благодарности я вспоминаю это торжественное мероприятие. С какой любовью и вниманием директор и ее коллеги-учителя подготовили программу! Дети старших классов рассказывали, что им запомнилось больше всего из произведений Кемеля Токаева, младшеклассники декламировали стихи, посвященные их славному земляку. По случаю открытия бюста я передал в музей дорогие для нашей семьи личные вещи отца: пиджак со всеми орденами и медалями, которыми он был награжден во время войны и в мирное время, а также некоторые документы, хранившиеся в Государственном архиве.

А в конце декабря 2007 года я вновь посетил школу в Уштобе, где радушно был принят директором В. Спиридоновой, преподавательским коллективом и учениками. Конечно же, посетил музей, который стараниями учителей и учеников во главе с директором обрел новый облик и содержание. Теперь это уже настоящий музей, где бережно хранятся интересные экспонаты. В школе существует хорошая традиция: объявляется конкурс на лучшее сочинение о писателе Кемеле Токаеве. Затем работы учеников-победителей публикуются в отдельном сборнике. Учреждены стипендии лучшим ученикам школы. После окончания школы на средства Фонда имени Кемеля Токаева наиболее способные ученики направляются на учебу в университеты Казахстана и Китая.

Мы – дети Кемеля Токаева и Турар Шабарбаевой – безмерно благодарны своим родителям за заботу и внимание, что, по сути дела, предопределило нашу дальнейшую судьбу. Все мы получили высшее образование в известных вузах, стали специалистами в

соответствующих отраслях. Но самое главное – мы получили от них полезные уроки нравственности и человечности, ставшие для нас жизненным путеводителем. И по сей день мы гордимся своими родителями, хотя печаль по поводу их безвременной кончины до сих пор не отпускает нас. Порой нам кажется, что именно они взяли на себя наши жизненные ошибки, проступки и неправильные деяния. Поэтому все лучшее, чему они смогли научить нас, мы стараемся передать своим детям.

Глава VI

МАМА

Большим горем, невосполнимой утратой для меня и всей нашей семьи явилась кончина мамы. Это случилось 20 июля 2000 года. Мне позвонила сестра Карлыга, находившаяся до последних минут с мамой в больнице города Дюссельдорфа, и сквозь слезы сообщила, что не стало нашей матери. Перед смертью мама с трудом подняла голову с подушки, обвела последним взглядом притихших детей и внуков, затем произнесла одно слово: «Прощайте».

Буквально за пять минут до этого телефонного звонка я увидел трех голубей, отчаянно бившихся об окна моего служебного кабинета. Вспомнилась прочитанная некогда статья о подобного рода явлениях: птицы, рвущиеся в жилища людей, являются предвестницами неминуемой беды. Тяжелое предчувствие захлестнуло меня – неужели не стало мамы? К сожалению, так оно и случилось. Через пять минут я услышал самое печальное в моей жизни сообщение.

Я видел маму за несколько дней до ее ухода в мир иной. Узнав, что она находится в тяжелом состоянии, вылетел в Дюссельдорф через Москву. Вид тяжелобольной мамы, беспомощно лежавшей на больничной койке, буквально потряс меня. Некогда сильная, всегда энергичная и уверенная в себе, она показалась мне непривычно слабой. Я осторожно подошел к кровати и тихо позвал ее. Мама медленно повернула го-

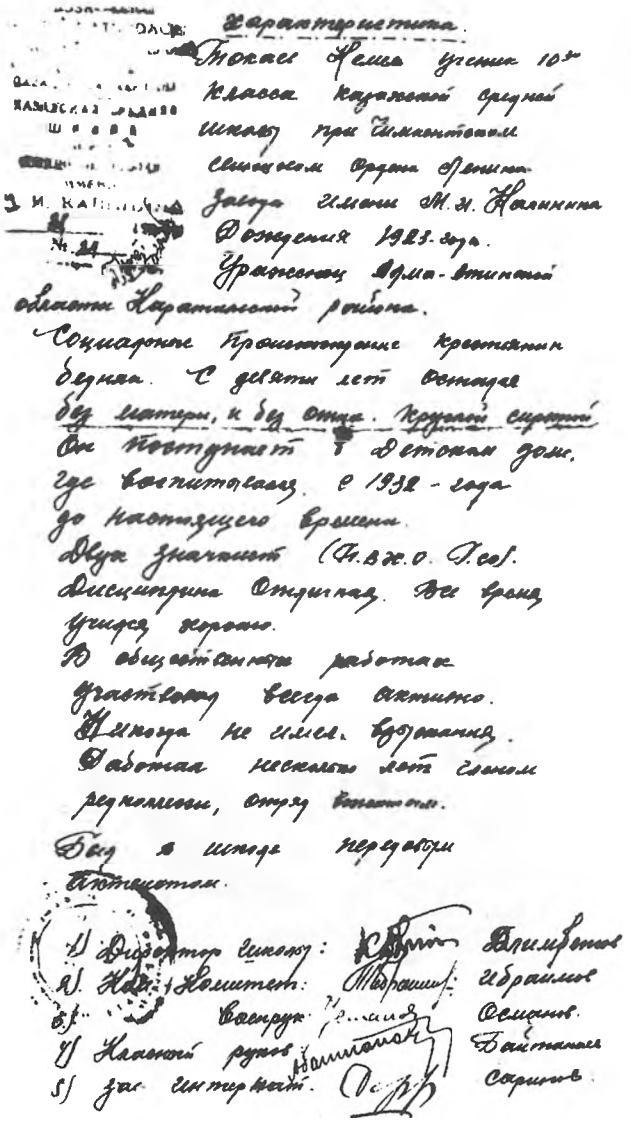
лову и чуть слышно сказала: «Жомарт». Мы молча взялись за руки, долго смотрели друг на друга. Затем я начал рассказывать, как добрался до Дюссельдорфа, о последних новостях в нашей стране. Мама внимательно слушала. Говорить ей было очень тяжело, поэтому она изредка произносила отдельные слова, давая понять, что слушает меня.

Пришедшие вскоре в палату немецкие врачи констатировали некоторое улучшение состояния пациентки из далекого Казахстана. Появилась надежда, что все обойдется, мама преодолеет внезапный недуг и обрадует нас своим выздоровлением. И сама она, почувствовав некоторый прилив бодрости, сказала мне: «Я обязательно поправлюсь». А затем, заботливо посмотрев на меня, стала настойчиво просить, чтобы я немедленно поехал в гостиницу и отдохнул. Находясь даже в таком тяжелом состоянии, она беспокоилась обо мне, полагая, что я устал после долгого перелета.

С тяжелым сердцем я поехал в гостиницу с Темиртаем – мужем сестры. Мы долго говорили о маме, о том, как порой были невнимательны к ней, считая собственные проблемы наиболее важными. Темиртай рассказывал мне о том, как мама мечтала о возвращении в Алма-Ату, готовилась к этому с большим волнением, сообщая всем своим знакомым, что по приезде поселится в новом доме своих детей. Всю весну 2000 года она жила мыслями о возвращении на родину, строила радужные планы. Ее искренне радовало то, что после двухлетнего отсутствия она наконец-то сможет увидеться с родственниками, повидать соседей, с которыми дружила на протяжении почти четверти века. Для всех родственников и знакомых она загодя покупала подарки.

Суреттер сөйлейді

Характеристика.

Токаев Кемел учится 10-го класса казахской средней школы при Шымкентском Семиозном Ордена Ленина завода имени М.И. Калинина. Рождения 1923-года. Уроженец Юдо-Восточной области Карагандинского района. Социальное происхождение крестьянин бедняк. С девяти лет остался без матери, и без отца. Круглый сирота. Он поступил в детский дом, где воспитывался с 1932-года до настоящего времени. Имеет значение (А.в.ж.о. Л.сос.) дисциплина отличная. Все время учился хорошо. В общественной работе участвовал всегда активно. Никогда не имел взыскания. Работал несколько лет членом редколлегии, отряд выпустил. Был в школе передовой ученицей.

1) Директор школы: Ахимбетов
2) Нач. + Комитет: Ибраимов
3) Вожатая: Осипов.
4) Классный руководитель: Байтанаев
5) Зав. библиотекой: Сарипов.

Кемел Тоқаевқа Шымкент қаласындағы мектеп-интернатта оқып жүрген кезінде берілген мінездеме. 1940 ж.

Шымкент қаласындағы мектеп-интернаттың
8-ші сынып оқушылары. Кемел Тоқаев – төменгі қатарда
оң жақтан екінші. 1938 ж.

Шымкент қаласындағы мектеп-интернаттың
10-шы сынып түлектері. Кемел Тоқаев – төменгі қатардың
ортасында. 1940 ж.

Qaz. SSR
NARKOMPROS

Çimkent qorqasın zavodı
qasındağı Qazaq orta
m e k t e b j
№ 229
Ontüstik Qaz. Oblısı
Çimkent qalası

YLGERU TƏBELJ

„ 10 " klass

Oqucьsь Тоқаев
Кемел

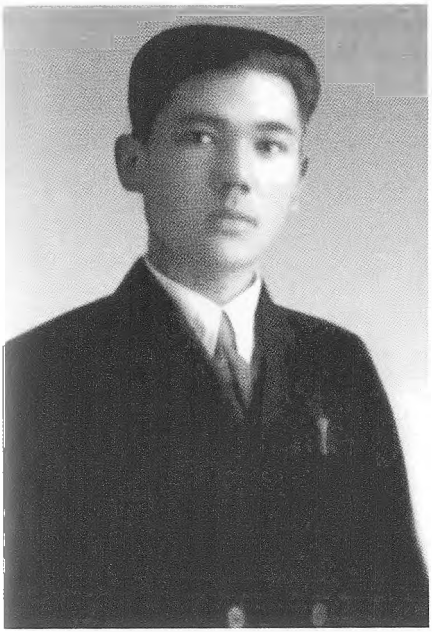
1940 oqu çьlь

OQUDAN YLGERU BAQASЬ

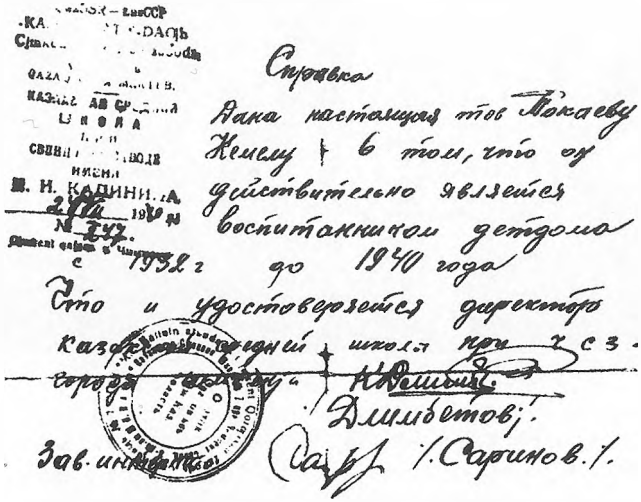
FƏN ATЬ	Toqsan				Jıllarja alınğan baqa	Ötkendjgj ne seigj
	I	II	III	IV		
Orьs tjlj auьzca	Жар	Теңс	жар	Төрт.	Төрт.	Төрт
Orьs tjlj çazbaca	Төрт	жар	Төрт.	Төрт.	Төрт.	
Qazaq tjlj auьzca						
Qazaq tjlj çazbaca						
Ədebiet	Өнбшы	Өнбшы	өнш	өнш	өлш	Өлшшшо
Nems tjlj	Сәкр.	Жақ.	Жар.	Жақ	Төрт.	Жаңдшо
Tarix	Ұш.	Ұш	Ұш	Ұш	Жар.	Ұшшшшо
Konstitutsia						
Geografia						
Arifmetika çazbaca						
Algebra auьzca	Теңс	Жар.	Жар	Жар.	Жар	Жаршш
Glometria	Ұшқ	Жар	Төсқ.	Жар	Төсқ	Төсқшс.
Trigonometria	Жар.	Төсқ.	Төсқ.	Төсқ.	Төсқ.	Төсқұсқ.
Fizika	Жар.	Ұш	Ұш	Жар	Төсқ.	Жаршш.
Ximia	Төсқ.	Ө	Ұш	Ұш	Жар.	Жұдшш.
Biologia	Ұш	Ұш	Ұш	Ұш	–	Ұшшшо
Cercenie (sьzu)	Ұш	Ұш	Ұш	Жар	–	Ұшшшо
Өлең. Мүдж	Ұш	Ұш	Ұш	Жұр	Ұш	Ұшшшо
Өлең						
fizkultura	Ұш	Ұш	Ұш	Ұш	–	Ұшшшо
Əskeri çəmьs	Ұш	Ұш	Ұш	Ұш	–	Ұшшшо
Qaldьrqan kynj						
Onan auru seseptj						
Qaldьrqan sabaq						
Kecjkkenj						
Tərtjnj	Ұш	Ұш	Ұш	Ұш	–	Ұшшшо
Tuьsqanьnьn qolь						
Klas çetekcj qolь						

DIREKTOR: OQU BƏLJMJ:
KLAS ÇETEKCJSJ

Кемел Тоқаевтың үлгерім табелі. 1940 ж.

Майданға аттанар алдында. 1942 ж.

Справка

Дана настоящая тов. Токаеву Кемелу в том, что он действительно является воспитанником детдома с 1932 г. до 1940 года

Что и удостоверяется директор Казахской средней школы при х/з. города [illegible]

Зав. инноотделом

1932–1940 жылдар аралығында Кемел Тоқаевтың балалар үйінде тәрбиеленгені жөніндегі куәлік

Кемел Тоқаевтың ағасы Қасым Болтаев.
Ол 1942 жылы 22 ақпанда майданда ерлікпен қаза тапқан.
Бұл суретті К. Тоқаев 1941 жылы Свердлов облысының
Котельничи қаласынан алған еді. Суреттің арғы бетінде
«На память Кемелю» деп жазылған

Сержант
Кемел Тоқаев.
1943 ж.

Екінші Белорус майданы. 1944 жылғы қараша айы

Кемел Тоқаев – Қазақ мемлекеттік университетінің түлегі.
1948 ж.

За нашу Советскую Родину

СССР

★ УДОСТОВЕРЕНИЕ ★

За участие в героической обороне

СТАЛИНГРАДА

Сержант

Токаев Кемель

Указом ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР от 22 декабря 1942 г. награжден медалью

«ЗА ОБОРОНУ СТАЛИНГРАДА»

От имени ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР медаль «За оборону Сталинграда» вручена 30 июня 1943 г.

№ 16633

Командир отдельного сводного стрелкового полка пол.с...

Сводный подполковник

Кемел Тоқаевтың «Сталинградты жаудан қорғағаны үшін» медалімен марапатталғаны туралы куәлік

К. Тоқаев. 1950 ж.

«Қазақстан пионері» газетінің Бас редакторы
болып қызмет істеп жүрген кезі. 1954 ж.

«Қазақстан пионері» газетінің қызметкерлері.
Ортада – Кемел Тоқаев, оның сол жағында отырғандар –
Амантай Байтанаев пен Берқайыр Аманшин

Алматы маңында демалыста жүрген кезі

Қайран жастық

Но затем все резко изменилось, мама внезапно заболела, стала угасать на глазах, с каждым днем теряя жизненную энергию. Казалось, что сама мысль о несбыточности планов скорого возвращения на родину повергла ее в уныние и депрессию. Ведь она была «плоть от плоти» частью своего народа. Очень любила казахские песни и телевизионные передачи, с большим интересом слушала айтысы, следила за новинками казахской литературы, внимательно читала журналы и газеты на казахском языке. Все это было неотъемлемой частью ее жизни.

Мама родилась в 1931 году в селе Коктал Алма-Атинской области. Ее отец Шабарбай был председателем колхоза, а незадолго до кончины он получил работу в райисполкоме. Он умер очень рано, в возрасте 55 лет. Не знаю, по какой причине, но мама до 12 лет воспитывалась в семье близких родственников отца, после чего вернулась в отчий дом. Ее мама прожила до 93 лет, до конца жизни сохранив память и живость ума. В нашей семье к ней всегда относились с глубоким уважением, поскольку, помимо женской доброты, она обладала большой жизненной силой и твердым характером. Ее дом всегда был любимым пристанищем для многочисленных внуков, особенно в период летних каникул. Выезжая в аул Аксенгир, где она жила, мы общались и дружили с деревенскими ребятами, адаптируясь к сельской жизни. Впоследствии тот опыт детских лет мне очень пригодился.

Мама училась в родном селе в русской школе, поэтому она говорила по-русски без малейшего акцента, очень грамотно излагала мысли в письменной форме. Она была по-настоящему двуязычной, прекрасно владея и родным казахским языком, о чем я уже говорил.

В начале 50-х годов мама приехала в Алма-Ату, поступила в медицинский институт. В семейном архиве хранится фотография, где она стоит с однокурсниками возле операционного стола. Но окончить институт ей было не суждено. Судьба свела ее с моим будущим отцом, и в 1953 году родился я, их первенец.

То, что я был старшим ребенком в семье, безусловно, сказалось на трепетном отношении ко мне родителей. Сказать, что они очень любили меня, значит, ничего не сказать. С раннего детства до зрелого возраста я находился на особом положении в семье, меня всегда выделяли и проявляли ко мне родительскую благосклонность. Отец никогда не скрывал, что возлагает на меня большие надежды. Он часто говорил, что хотел бы видеть меня известным человеком в казахстанском обществе, занимающим крупные государственные посты. С большой гордостью отец воспринял мое поступление в Московский государственный институт международных отношений, он был несказанно рад моему сообщению о получении распределения на преддипломную стажировку в посольство СССР в Китае. Помнится, в телефонном разговоре он напутствовал, что нужно «налечь» на совершенствование китайского языка, изучить внутреннюю и внешнюю политику Китая. Мои родители гордились тем, что я по окончании института попал в систему МИД СССР. Тогда это было действительно престижно и открывало путь к большой дипломатической карьере.

Надо сказать, что после окончания института я получил как бы «альтернативное» распределение: мне, помимо союзного Министерства иностранных дел, предложили попробовать силы в разведке. Для этого нужно было пройти годичную подготовку в од-

ном из секретных учебных заведений в Подмосковье. Сотрудники кадровой службы советской разведки настойчиво уговаривали меня дать согласие на это лестное по тем временам предложение, убеждая, что из меня получится хороший разведчик. Что касается МИДа, в котором я так хотел работать, то мне сказали, что он, мол, никуда «не убежит», эта влиятельная организация в будущем предоставит свое прикрытие, или «крышу», как тогда было принято говорить, для разведывательной деятельности за рубежом.

Разумеется, я не мог не посоветоваться с родителями по этому жизненно важному вопросу. Отец после некоторых раздумий сказал, что все же следует воздержаться от предложения военной организации. Тем более, в то время будущее выглядело весьма туманным, поскольку взаимоотношения Советского Союза с Китаем не сулили ничего хорошего. А то, что, если я приму предложение, придется вести агентурную работу именно в Китае, не вызывало никаких сомнений. Отец, посвятивший многие годы изучению деятельности КГБ и рассказавший в своих произведениях немало интересного о нелегком труде чекистов, конечно же, беспокоился о моем будущем.

Мама тоже всегда поддерживала меня. С самого детства я проводил много времени с ней, слушая ее рассказы и суждения о самых разных вещах. Мама была хорошей рассказчицей, и, наверное, в моем лице она находила благодарного слушателя. Помнится, в первые дни моих приездов в Алма-Ату мы подолгу разговаривали друг с другом, порой засиживались до поздней ночи, обменивались информацией и впечатлениями. Поэтому именно мама оказала огромное влияние на мое жизненное мировоззрение. Она учила меня внимательно относиться к окружаю-

щим, проявлять сдержанность, учиться хорошему и извлекать из всего полезные уроки. Довольно часто она говорила мне: «С утра надо думать о том, чем будешь заниматься днем и вечером. Нужно быть собранным, рассеянные люди обречены на неудачу».

Иногда я сопровождал маму в поездках по городу по тем или иным делам. В этих случаях она неизменно вела меня в столовую, чаще всего это была пельменная на улице Шевченко, чтобы там как следует накормить. Сама она практически ничего не ела, лишь с нескрываемым удовольствием наблюдала, как я уплетаю столовскую пищу, которая в те годы казалась мне особенно вкусной. Иногда мама выходила из столовой и поджидала меня на улице.

Наша семья, в которой было четыре ребенка, жила довольно скромно. Долгое время мама по понятным причинам не могла работать, она вела все домашнее хозяйство. Единственным кормильцем был отец. Помимо зарплаты, он время от времени получал гонорары за статьи и книги. И в такие дни в нашей семье были настоящие праздники. Отец вел нас в ресторан, где мы праздновали выход в свет его очередной публикации. Нам, детям, особенно нравились популярные в начале 60-х годов цыплята-табака и различные соки. Наедались мы, как говорится, «от пуза», а затем с удовольствием вспоминали эти пиршества, с нетерпением ожидая новых.

Мама, в те годы еще молодая женщина, была вынуждена отказывать себе во многом, в том числе в украшениях и дорогой одежде. Конечно, ей хотелось быть нарядной, иметь красивые украшения, но, единожды посвятив себя детям, она оставалась верной своему материнскому долгу до последних дней жизни. И даже когда появлялась возможность покупать

предметы роскоши, мама проявляла сдержанность, приобретая понравившиеся ей вещи в основном для внучек.

Вспоминая свое детство, не могу не сказать еще об одном ярком примере материнского самопожертвования. Прекрасно понимая, что, как и все юноши, я хотел одеваться если не шикарно, то во всяком случае сносно, мама покупала мне дефицитные в те годы импортные туфли и костюмы. А ведь на эти деньги она могла купить себе что-нибудь нарядное. В конце концов немало ребят в те годы довольствовались тем, что им скромно перепадало с родительских «щедрот». Но мама очень хотела видеть меня одетым красиво и со вкусом, тем самым изрядно обделяя себя. Такое, конечно, не забудется никогда.

Своей непременной привычке отдавать самое лучшее детям, прежде всего мне, мама не изменяла всю свою жизнь. Вспоминается, как заботливо она отправляла меня на учебу в Москву. Обошла буквально все магазины Алма-Аты, чтобы после долгого стояния в очередях купить мне костюм, плащ и демисезонную обувь. Накануне поездки в первопрестольную очень настойчиво делала мне внушения, как нужно блюсти себя, быть аккуратным в еде и одежде, пунктуальным во всем, что касается учебы. Ее любимым выражением было: «Необходимо соблюдать режим». Не могу сказать, что я, будучи студентом, во всем следовал наставлениям мамы, но они все же пригодились. Это были не столько нравоучения, сколько просьбы, облеченные в их форму.

Теперь, давая примерно такие же наставления своему сыну, я отчетливо понимаю, что родители, прежде всего мама, очень беспокоились за меня. Ведь тогда они отправляли своего первенца «за тридевять

земель», в далекую Москву. И, конечно же, они очень хотели, чтобы моя учеба в престижном институте завершилась успешно, потому что многие казахстанские ребята, не выдержав бытовых и учебных трудностей, целыми группами возвращались в Алма-Ату, под родительское крыло, чтобы продолжить учебу в местных вузах. Меня же такая «перспектива» никак не устраивала по самым разным причинам, в том числе и потому, что не хотел никоим образом подводить родителей, возлагавших на меня большие надежды.

В 1970 году на ноябрьские праздники родители собрались в Москву – проведать меня. Остановились в гостинице «Минск» на улице М. Горького. Мама, не выдержав томительного ожидания в гостиничном номере, отправилась на поиски института. В то время она работала в Алма-Атинском институте иностранных языков, и ей, конечно, было далеко небезынтересно посмотреть, как обустроено учебное заведение, в котором получает знания ее сын. Но больше всего ей хотелось поскорее повидаться со мной.

Я сидел в большой аудитории, слушал лекцию по истории международных отношений. Не знаю, по какой причине, скорее всего, интуитивно я повернулся в сторону двери, которая в это время стала медленно приоткрываться. И я увидел маму, она с радостью и любовью смотрела на меня. Вскоре дверь медленно закрылась. С большим трудом я дождался окончания лекции, после чего мы поехали в гостиницу, где нас ожидал отец. По заведенной еще в Алма-Ате традиции пошли в ресторан, где, как говорится, «отвели душу». Я рассказывал родителям об учебе в институте, об однокашниках и преподавателях. Чем больше я говорил, тем больше родители «погружались» в мой рассказ. Что касается мамы, она слушала меня

с неподдельным вниманием. Она всегда живо интересовалась школьными делами своих детей, знала всех учителей и многих наших одноклассников.

Не хочу никого обидеть, но думаю, что далеко не все матери так искренне интересовались учебой своих детей. Что касается нашей мамы, то она считала нужным знать все до мельчайших подробностей. Не было ни одного родительского собрания, которое прошло бы без ее участия. Она знала всех учителей своих четверых детей! Хорошо владела ситуацией в том, что касалось наших детских шалостей, юношеских радостей и переживаний. Другими словами, никаких секретов от мамы не было. Она всецело жила нашей жизнью, а мы, ее дети, были неотъемлемой частью ее жизни.

Когда я стал студентом, начался новый этап не только в моей судьбе, но и в жизни мамы. Она не скрывала радости и гордости по поводу моего поступления в столь престижный институт. В те годы Московский государственный институт международных отношений действительно был прославленным учебным заведением во всем Советском Союзе. Поступить туда было нелегко, во всяком случае, нужно было сдавать экзамены в Москве по четырем предметам. Требования приемной комиссии были строгими, но объективными, никто не мог пожаловаться на предвзятое отношение. Это теперь поступить в МГИМО стало проще: на каждую из постсоветских республик выделяются так называемые квоты. Абитуриенты проходят несложное тестирование в своей стране и собеседование в самом институте. Такая система, конечно, снижает некогда очень высокую репутацию этого вуза, хотя качество учебного процесса там все же осталось на высоте.

Тогда же, во время ужина в ресторане гостиницы «Минск», мы договорились о том, как держать связь друг с другом. Схема была проста: раз в две недели, по субботам, родители направляли в общежитие телеграмму с приглашением на телефонный разговор в ближайший почтамт. Получив телеграмму, я должен был в означенный час явиться туда, и после часового ожидания меня связывали с родителями. Эта система была удобна для меня тем, что телефонный разговор оплачивался ими. И даже в этом вопросе они были предусмотрительны и внимательны, справедливо полагая, что у меня – студента – могут закончиться деньги, и это станет препятствием для связи с родителями.

Кстати, о деньгах. Я получал стипендию в 40 рублей. Родители считали, что этого недостаточно для полноценной жизни в другом городе и решили ежемесячно отправлять мне такую же сумму. Это было нелегким делом, потому что у них на руках было еще трое детей-школьников с соответствующими запросами. Да и сами родители в те годы были довольно молодыми людьми, им наверняка хотелось хорошо одеваться и жить в определенном достатке. Но для них моя учеба стояла на первом месте, ради нее родители, особенно мама, брат и сестры были вынуждены во многом отказывать себе. За всем этим подвижничеством стояла, прежде всего, мама. Она очень хотела видеть меня не только высокообразованным специалистом, но и известным человеком, пользующимся благорасположением общества. Наверное, такие чувства не чужды многим матерям, но в отношении меня проявлялась особая материнская любовь.

Как-то, будучи в служебной командировке в Нью-Йорке, я был приглашен на прием в честь прослав-

ленного дипломата, бывшего государственного секретаря и помощника президента США по национальной безопасности Генри Киссинджера. На этом мероприятии собралась вся интеллектуальная и предпринимательская элита Нью-Йорка, чтобы воздать должное человеку, который «сделал себя сам», то есть добился выдающихся успехов без чьего-либо покровительства. С интересной речью выступил раввин городской синагоги. Он рассказал многочисленной аудитории о своей матери, которая выбивалась из сил, чтобы дать ему достойное образование. Она постоянно внушала ему мысль о том, что когда-нибудь он должен стать президентом США. Но после злодейского убийства Джона Кеннеди она позвонила сыну, тогда еще студенту, и сказала: «Я передумала, ты должен стать раввином». Слушая этот рассказ, сдобренный еврейским юмором, я вспоминал свою маму: как она беспокоилась обо мне, как любила и как надеялась на меня!

С особой теплотой вспоминаю, как наша семья встречала Новый год в начале 60-х годов в небольшой квартире на улице Амангельды. Каждый из четверых детей подготовил стихотворение или песню, получился довольно интересный концерт, а благодарными и внимательными слушателями были наши родители. Затем папа с мамой предложили нам загадать желание на будущее. Я, ученик второго класса, не задумываясь, как бы ведомый чьей-то доброй волей, безапелляционно заявил, что в будущем хотел бы много путешествовать, ездить за границу. Родители ничего не сказали в ответ, лишь внимательно посмотрели на меня. Помню, в их глазах было заметно сильное удивление. И это было понятно, поскольку в те годы о поездках в зарубежные страны никто даже

и не заикался, потому как обстановка в мире была сложная и визиты за границу были уделом только высокопоставленных лиц. В то время поездка из Алма-Аты в Москву была большим событием, не говоря уж о каких-то зарубежных вояжах.

В старших классах я пристрастился к чтению таких газет, как «Известия», «За рубежом» и «Морнинг Стар» на английском языке. Мне страсть как хотелось стать международником, изучать иностранные языки, историю различных государств и мировую экономику. Я даже завел специальную тетрадь, куда аккуратным почерком записывал интересовавшие меня данные, а также обиходные фразы на английском языке. Родители, конечно, с одобрением относились к моему новому увлечению.

Еще в школьные годы, видя мои старания по изучению английского языка, мама попросила известного преподавателя Александра Сергеевича Рогача взять надо мной шефство, дать несколько уроков. С большим желанием я ходил на частные уроки в Институт иностранных языков. Мой новый наставник оказался интересным человеком: он в 30-е годы прошлого столетия, в период «великой депрессии» в США, выехал со своими родителями на «историческую родину», в Советский Союз. Как оказался бывший американец в далекой Алма-Ате, было известно только ему, во всяком случае, на эту тему он не распространялся, ограничив наши разговоры лишь одним предметом – английским языком. Правда, однажды он обмолвился, что службу в армии проходил в одном из специальных подразделений, где его совершенный английский язык оказался очень востребованным. Его уроки оказались чрезвычайно полезными, к поступлению в институт я был совершенно готов. Мама искренне,

от всей души радовалась моим успехам в изучении английского языка, а это, в свою очередь, придавало мне новые силы и уверенность в себе.

Об особом отношении родителей ко мне красноречиво говорит и такой факт. В конце 60-х годов Алма-Ату посетил Генеральный секретарь ЦК КПСС Леонид Брежнев, который, как известно, испытывал теплые чувства к Казахстану. В погожий летний день я с родителями стоял на проспекте Ленина. Его плотно окружили сотрудники милиции – ожидался проезд в сторону гор правительственного кортежа автомашин. Наконец появился головной автомобиль ГАИ, а затем на огромной скорости промчалась «Чайка», в которой находился советский руководитель. Для всех горожан это было крупное событие – хотя бы несколько секунд лицезреть лик богоподобного в то время Л. Брежнева. После того как машины скрылись из виду, мама сказала отцу: «Я загадала желание: пусть такая же счастливая участь не обойдет стороной нашего Жомарта!» Отец благодарно посмотрел на маму, затем перевел взгляд на меня и сказал: «Дай-то Аллах!»

Когда я был студентом и жил в общежитии, мама постоянно беспокоилась об условиях, в которых мне приходилось пребывать. Она хорошо понимала, что жить бок о бок со сверстниками из различных республик и государств, при практически полном отсутствии каких-либо элементарных удобств – нелегко и требует собранности и терпения.

О том, как непросто было жить в общежитии, она догадывалась и по содержимому моего чемодана. На зимние и летние каникулы я привозил домой целый ворох изрядно заношенных рубашек и нательного белья. Отец, с улыбкой наблюдая, как я вытаскиваю из

чемодана свою одежду, говорил маме: «Ну, теперь ты не останешься без работы».

Надо сказать, что мама с особым женским удовольствием и довольно энергично вела домашнее хозяйство. Вспоминая детство, я не перестаю удивляться ее способности уделять всем членам семьи необходимое внимание. Только стирка вещей и уборка квартиры отнимали у нее немало сил, тем более что все это приходилось делать одной. В те годы в нашей семье не было ни стиральной машины, ни тем более горничной. Тем не менее мама успешно справлялась с этой трудной работой, при этом не выпуская из своего поля зрения и учебу своих детей. По сложившемуся в нашей семье «распределению обязанностей», именно мама отвечала за нашу учебу. Она не пропускала ни одного родительского собрания, знала всех учителей, помнила наших друзей и одноклассников. А ведь нас было четверо, и каждый из нас со своими запросами, трудностями. Хорошей успеваемостью в школе, университетскими дипломами мы – я, мой брат Бакытбек, сестры Салтанат и Ляля – обязаны нашей маме, уделявшей огромное внимание нашему образованию.

Родители никогда не забывали снабжать меня гостинцами, передавая их через друзей и знакомых, направлявшихся в Москву. Мне особо запомнился белый чемодан, привезенный в общежитие другом отца Хамитом Альжановым, работавшим в то время в органах безопасности. В чемодане были аккуратно сложены яблоки. Алма-атинский апорт тут же дал знать о себе неповторимым ароматом, быстро распространившимся за пределы небольшой комнаты, и, естественно, привлек внимание обитателей других комнат. Вскоре в мою комнату стали стучаться мно-

гочисленные соседи, живо интересовавшиеся источником столь чудного запаха. В конечном счете состоялось пиршество, единственным блюдом на котором были алма-атинские яблоки. Долгое время после этого мои друзья-однокашники вспоминали ту импровизированную дегустацию, спрашивая, не ожидается ли новая такая же посылка из отчего дома. Как-то уже в конце 90-х годов ушедшего столетия ко мне во время дипломатического приема в Москве подошел один из руководителей российского МИД, добрым словом вспомнил те студенческие застолья, которые были возможными только благодаря щедрым посылкам от моих родителей. Я рассказал маме об этом, чем очень обрадовал ее.

После успешного окончания института я был направлен на работу в советское посольство в Республике Сингапур. Это распределение и обрадовало, и взволновало моих родителей. Их надежды и мечты были близки к воплощению, поскольку мне было суждено начать карьеру профессионального дипломата. Но перед поездкой в далекий Сингапур предстояло поработать в центральном аппарате МИД СССР. К этому событию родители готовились особенно тщательно. Помнится, мама обошла не один магазин, чтобы купить мне новый костюм. В нем я 1 сентября 1975 года вошел в здание МИДа на Смоленской площади, став советским дипломатом. В том же костюме я спустя три месяца вылетел в Сингапур.

В те годы единственным способом общения были письма, шедшие до двух-трех недель. С позиции сегодняшнего дня это выглядит странно, поскольку такие виды коммуникаций, как мобильная телефонная связь, электронная почта, факсы уже стали неотъемлемой частью нашей жизни, и многим, особенно мо-

лодым людям, кажется, что эти блага цивилизации существовали чуть ли не испокон веков. Перед отъездом в экзотическую командировку родители просили меня более или менее регулярно писать им письма. Таким образом, между нами наладилась почтовая переписка. Я рассказывал о работе в Сингапуре, этой удивительной стране. Родители писали мне по отдельности, отец оформлял свои послания на казахском языке и по-писательски основательно, мама же писала по-русски, интересно излагая последние новости, касавшиеся нашей семьи. Читая ее письма, я как-то подумал, что она при определенных обстоятельствах тоже могла стать хорошим журналистом и даже писательницей – настолько были интересными и стилистически грамотными ее письма.

Но, несмотря на неординарные способности, мама посвятила свою жизнь семье. И даже во время редких выходов в «общество» она держалась в тени мужа, больше слушая, нежели говоря. А затем, по возвращении домой, подробно рассказывала нам, своим детям, о виденном и слышанном. Это были своего рода уроки жизни на тему: «Что такое хорошо, что такое плохо». Она ни на йоту не изменила своей человеческой, женской и материнской доброте, простоте, такту и чуткости, даже когда я стал членом правительства нашей страны. Очень мало людей в Алма-Ате знали, что она является матерью министра. Такое поведение не может не вызывать подлинного уважения, ведь она вложила столько сил и старания в мое воспитание. Кроме всего прочего, ее деликатность резко контрастирует с нынешними поступками некоторых других женщин далеко «постбальзаковского» возраста, которые считают чуть ли не своим святым долгом посещать все тор-

жественные застолья и во время оных непременно выступают с пространными нравоучительными речами о воспитании детей. Мама, наоборот, всячески сторонилась крупных застолий. Она предпочитала «камерное» общение с людьми, близкими ей по душе. Ее частыми собеседниками были Сериккали Тулепов и его супруга Роза Каирбаева[1], профессор КазНГУ им. аль-Фараби, с которыми родители познакомились еще в начале 50-х годов, когда те были студентами. Дружбе с этими достойными людьми мама не изменяла до последних дней жизни. Она охотно общалась и с профессором КазНГУ Гульжаухар Жанбатыровой, тоже рано ушедшей из жизни, и с заслуженным работником образования Эстой Ахметовой, которая работала в Фонде памяти жертв сталинских репрессий. К ним она относилась с искренним уважением. Неизменным собеседником и своеобразным «поверенным в делах» была ее родная сестра Бакыт Шабарбаева, которая, к сожалению, тоже скончалась.

В свой первый трудовой отпуск я прилетел из Сингапура в Москву неожиданно для родителей – письмо об этом важном для меня событии затерялось где-то в пути. Из Москвы я позвонил домой, трубку подняла мама. Спустя почти полтора года мы наконец-то поговорили друг с другом. Даже по телефону я чувствовал ее неописуемую радость, хотя при всех обстоятельствах она старалась проявлять сдержанность. А через пару недель я прибыл в родной город и отчий дом.

---

[1] С. Тулепов многие годы работал в хозяйственной сфере, Р. Каирбаева была профессором Казахского национального государственного университета, где пользовалась заслуженным авторитетом.

В последующие мои отпуска, будь то из Сингапура или из Китая, мама неизменно приезжала в Москву, чтобы встретить меня в аэропорту. Теперь, по истечении многих лет, я понимаю, что по-другому поступать она просто не могла. Она очень скучала по мне и, наверное, считала месяцы и дни, ожидая столь редких встреч с первенцем.

Что касается отца, то он, согласно заведенному в нашей семье ритуалу, приезжал в алма-атинский аэропорт, чтобы встретить меня традиционным рукопожатием. В нашей семье не было принято обниматься друг с другом, тем более целоваться. После кончины отца в ноябре 1986 года мне было очень грустно видеть в аэропорту одинокую маму, и ко мне приходило отчетливое понимание того, что отца теперь не вернуть. Такое же тоскливо-печальное чувство овладело мной уже после ухода из жизни мамы. Вспомнились строки некогда популярных стихов о том, что сиротой оставаться трудно и в детском, и в зрелом возрасте.

Не могу не вспомнить и то, как мама решительно поддержала меня в трудный период моей жизни, совпавший с развалом Советского Союза. В те смутные дни нужно было определяться – оставаться ли в Москве и работать в Министерстве иностранных дел российского государства, или же возвращаться на родину. Дело в том, что руководство МИД России советовало мне остаться в Москве и предлагало должность генерального консула во Вьетнаме. Запомнились слова мамы: «Будь жив отец, он непременно сказал бы тебе: надо работать в Казахстане!» Эти слова прозвучали как наказ, тем более что за неделю до этого судьбоносного разговора мне приснился сон: я о чем-то разговаривал с отцом, и он горячо убеждал меня действовать решительно и без колебаний.

Мама искренне радовалась моему возвращению на родину. Несколько месяцев мы жили вместе в квартире, которую отец получил в 1973 году во время работы в Президиуме Верховного Совета. Из той же квартиры мне пришлось проводить родителей в последний путь. А в начале 90-х годов ничего не предвещало сравнительно скорой кончины мамы. Она была бодрой и жизнерадостной, помогала воспитывать внуков, внимательно контролировала их учебу, так же, как когда-то неустанно следила за нами.

Я приступил к работе в Министерстве иностранных дел. Поскольку Казахстан делал лишь первые шаги на международной арене в качестве независимого государства, работа в тот ответственный период развития нашей страны была чрезвычайно напряженной. Все руководящие сотрудники засиживались допоздна, перед нами стояла задача подготовки документов к многочисленным встречам и переговорам на высшем уровне, а также выработки концептуальных основ внешней политики Казахстана. Мама неизменно ждала меня, загодя приготовив ужин. Она очень хорошо знала мои пристрастия в пище и прекрасно «чувствовала» меня, угадывая мое настроение с первых шагов по квартире. Чаще всего мы, сидя на кухне, разговаривали о разных делах, в том числе и о служебных. Мама искренне интересовалась моей работой и даже старалась помочь мне. В основном ее советы касались моих взаимоотношений с различными людьми, которых я, из-за долгого отсутствия в Казахстане, знал довольно слабо.

В те годы понятие служения Родине трактовалось многими людьми по-разному, например, как лучшая возможность мгновенно разбогатеть за счет получе-

ния быстро обесценивающихся в условиях инфляции банковских кредитов или выдачи лицензий на экспорт сырья. Мама, конечно же, знала, что некоторые чиновники буквально в одночасье превратились в богачей, но не уставала предупреждать о бесперспективности и пагубности такого пути. Сама же вела очень скромный образ жизни и до самой кончины во многом отказывала себе. Постоянно она советовала мне «блюсти себя», ни в коем случае не поддаваться на соблазны, чтобы не опорочить собственную репутацию в глазах людей.

Она все годы, вплоть до отъезда на лечение в Дюссельдорф, не пользовалась никакими благами и льготами, в продуктовые магазины и на базар ездила в трамвае или на такси. Как-то я предложил ей заказывать горячие блюда в кафе или ресторане, она решительно отказалась делать это, сказав, как отрезав, что сама справится с привычной домашней работой. Мама была поразительно терпеливой ко всем неудобствам: зимой из-за перебоев с отоплением куталась в теплые шали и кофты, готовила пищу на электроплитке, а летом терпела знойную жару. И ни разу не жаловалась на жизненные трудности, напротив, постоянно говорила, что счастлива и все ей нипочем, коль дети и внуки рядом с ней.

Мидовская работа сопряжена с частыми командировками за рубеж. Мама с добрыми напутствиями провожала меня в далекую дорогу и с радостью встречала меня. Казалось, что возникшая в середине 70-х годов практика продолжается, но теперь уже в новых исторических условиях. Ведь мама провожала меня не только в годы работы в Сингапуре и Китае, но и специально приезжала в Москву, чтобы встретить в аэропорту Шереметьево или на Ярославском

вокзале. К большому сожалению, эта добрая традиция оказалась недолговечной.

В июле 1998 года мама перенесла инсульт. Эта тяжелая болезнь, к нашему счастью, оказалась не столь долгой, чего мы очень опасались, но все же изрядно пошатнула мамино здоровье. И даже в этих тяжелейших обстоятельствах мама проявила удивительную стойкость, она отказалась лечь в больницу, сказав, что ей легче бороться с недугом в родных стенах. Упорно лечилась сама и уже через полгода преодолела все последствия инсульта. Ее исцеление не могло не радовать ее детей и внуков. Но врачи предупредили нас о том, что необходима полная диспансеризация и реабилитация, поэтому на семейном совете было решено отправить маму за границу, где она никогда не была, если не считать кратковременной поездки в Китай. Надо сказать, что мама восприняла это решение с радостью, она сильно устала от напряженного лечения, ей хотелось каких-то перемен в своей жизни.

Легкость, с которой она согласилась на переезд, объяснялась еще и тем, что я к тому времени переселился в Астану и потому редко появлялся в Алма-Ате. Наши встречи с ней стали нечастыми, общались в основном по телефону. Как-то в одном из таких разговоров мама произнесла многозначительную фразу: «После вашего переезда в новую столицу мы все тут осиротели». Я временами в своих мыслях возвращаюсь и думаю над этой фразой, пытаюсь разгадать ее потайной смысл. Порой мне кажется, что тем самым мама хотела сказать, что очень скучает обо мне, предчувствует скорую разлуку и прощание навсегда.

Конечно, ей особенно трудно было расставаться со мной, тем не менее она не спешила поддерживать

мнение многочисленных противников исторического решения о переносе столицы. Мама всегда была горячим сторонником Президента Н. Назарбаева, часто хвалила его и по-матерински гордилась им. В ее отношении к главе государства проявлялась некая категоричность, она не скрывала своей явной антипатии к людям, которые позволяли себе говорить нечто отрицательное о Президенте. До самой смерти она хранила вырезанную из журнала фотографию Нурсултана Абишевича и Сары Алпысовны.

Мы продолжали телефонное общение во время пребывания мамы в Дюссельдорфе. Она рассказывала мне, что довольна бытовыми условиями и климатом, просила не беспокоиться. И даже в новых жизненных обстоятельствах она проявляла удивительную скромность, старалась не доставлять мне хлопот. Навестив ее незадолго до кончины, я с грустью убедился в том, что ей пришлось жить в довольно стесненных условиях, квартира оказалась не такой просторной, как она описывала мне. Ее пристанище было расположено в многоквартирном доме, в котором жили только немцы. Они с большим уважением относились к маме, высоко оценивали ее человеческие качества. Особенно их удивляло то, как она относилась к внукам. Соседи даже пытались объяснить ей, что жить нужно прежде всего для себя, так как дети и внуки, дескать, пойдут своим жизненным путем. Маме, конечно, такие рассуждения были не совсем понятны и даже чужды. Особенно сильно ее удивляла распространенная на Западе практика отчуждения родителей от своих детей по достижении ими зрелого возраста, под предлогом того, что отпрыски, мол, должны жить самостоятельно и адаптироваться к взрослой жизни.

Мама сдержанно, стараясь не выдавать своих эмоций, поздравила меня с назначением на пост премьер-министра. Сказала просто: «Как жаль, что нет с нами твоего отца! Он был бы очень рад». Она сильно переживала по поводу жестких нападок на меня в средствах массовой информации, однажды даже слегла с гипертоническим кризом, что, конечно, было губительно для ее слабого здоровья после перенесенного инсульта. В одном из телефонных разговоров она обмолвилась, что хотела бы вернуться домой, чтобы в тяжелое для меня время быть рядом со мной, поддержать добрым советом. Пришлось с трудом отговорить ее от этого шага, поскольку были серьезные опасения по поводу последствий длительного полета в самолете. Кто мог знать, что она все же совершит это далекое путешествие, но уже в последний раз в своей жизни.

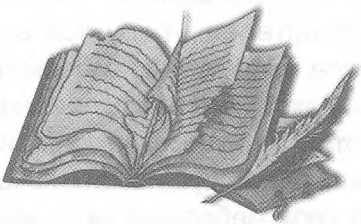
Расставание с мамой было крайне тяжелым. Только работа, тесное общение с родственниками и близкими людьми отвлекали от тяжелых раздумий и угрызений совести. Но меня постоянно не покидают печаль и грусть по маме. Знаю, что они не покидают и всех членов нашей семьи. Утешением служит лишь фраза, сказанная мамой незадолго до кончины: «Я всем довольна». И еще фотографии, снятые во время ее пребывания за границей. На них она выглядит несколько помолодевшей, похорошевшей и радостной.

Классик мировой литературы Оноре де Бальзак писал, что в сердце каждой матери всегда найдется место для прощения. Хотелось бы верить, что мама с пониманием воспринимала ошибки своих детей, в том числе и в отношении к ней самой. Любящее сердце все поймет и все простит. А то, как любила своих

детей наша мама, передать словами просто невозможно. Жизнь и судьба детей и внуков стали, по существу, и ее жизнью и судьбой. Не боясь быть непонятым и без ложной скромности могу сказать, что в наших глазах мама занимала свое особое место среди всех матерей Земли.

Послесловие

Бывая в Алматы, я непременно посещаю кладбище Кенсай – последнее пристанище моих родителей. Стою у двух черных обелисков, на которых золотыми буквами выгравировано: Кемель Токаев – 1923–1986 гг., Турар Шабарбаева – 1931–2000 гг. Не знаю, но почему-то у меня на кладбище мысли становятся сумбурными и отвлеченными. Чтобы как-то уйти от них, я подолгу вглядываюсь в небо, и мне кажется, что где-то там, далеко-далеко, нашли приют души моих дорогих родителей. И хочется верить, что они продолжают свое пребывание в бесконечном космосе в благости и покое, незримо передавая оставшимся на земле детям и внукам тепло своих душ. Может быть, спустя много лет души моих покойных родителей, завершив свой небесный путь, вновь спустятся на Землю, и тогда на ней появятся два новых человека, наделенных Всевышним высокими моральными качествами. Мне хочется в это верить.

ӘКЕ ТУРАЛЫ ОЙ-ТОЛҒАУ

АЛҒЫ СӨЗ

Әрбір саналы адам өткеніне ойша көз жіберіп, өмір жолындағы іс-әрекеттерін ата-анасының берген ақ батасымен салмақтап таразылайды. Бұл, әсіресе бір қырдан асып, елуді еңсерген адамдарға тән. Мен де солардың бірімін. Сондықтан көп жылдар бойғы ой-толғауларымды тұжырымдап, қағаз бетіне түсіріп, әке-шешем туралы әңгімелеп беруді жөн көрдім.

Мен 1953 жылы 17 мамырда Алматыда дүниеге келдім. Ол кезде әкем 30 жаста, анам 22-де, олар жас жағынан және өмірде көрген қиындықтары ерте есейткен, ақыл тоқтатқан кісілер болды.

2013 жылы әкем Кемел Тоқаев 90 жасқа толар еді. Бұл дегеніңіз көптеген адамдар үшін, әсіресе Еуропаның бақуатты елдерінде тұратындар үшін егде жас. Азияда да солай. Мәселен, Жапония мен Қытайда мұндай белесті көптеген адамдар еш қиындықсыз-ақ еңсеріп жатады. Біздің елімізде де ұзақ жасап, жақындары мен туыстарын қуантып жүрген ақсақалдарымыз болды. Олардың қатарында 2007 жылы 90 жылдығын атап өткен бұрынғы Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің Төрағасы Бәйкен Әшімовты ілтипатпен еске аламыз. Даңқты Батыр, армия генералы, тәуелсіз Қазақстанның ең жоғары наградасы – «Халық Қаһарманы» атағының тұңғыш иегері Сағадат Нұрмағамбетовты құрметпен атаймыз. Еңбек ардагерлері – бұрынғы мәдениет министрі Жексенбек Еркімбеков пен бұрын-

ғы сауда министрі, Министрлер Кеңесі Төрағасының орынбасары Сұлтан Жиенбаев бақуатты өмір сүруде.

Мұндай мысалдарды жиі кездестіруге болады. Өнегелі өмірлік тағылымы мен зерделі білімін жастарға аманаттайтын қазыналы қарттарымыз арамызда аман-сау жүргеніне Аллаға мың да бір разымыз. Ұрпақ жалғастығының арқасында уақыт пен кезеңдер үндестігі байқалады. Мұның өзі қоғамымыздың қайшылықсыз дамып, еліміздегі тұрақтылық пен тыныштықтың сақталуына игі ықпалын тигізері хақ.

Өкінішке қарай, әкейге тағдырдың сыйлаған ғұмыры ұзақ болмады. Ол 1986 жылы 10 қарашада 63-те, Пайғамбар жасында дүниеден өтті. Біздің әулетіміз үшін орны толмас осынау қасіретті қазаны еске алған сайын көп ойланамын: өмірдің барлық қиындығын, жетімдікті, Ұлы Отан соғысының қанды кезеңін бастан кешкен оған, ең болмаса, тағы да біраз уақыт бақытты ғұмыр сыйлап, Қазақстанның егемендігі мен тәуелсіздік алуы тәрізді ұмытылмас тарихи оқиғаны көзімен көруді неге жазбады екен. Жаңа дәуірге аяқ баспастан сәл бұрын, осы төңіректе әңгіме қозғалғанда, ол Қазақстан міндетті түрде шетелдерде өзінің дипломатиялық өкілдіктері болатын тәуелсіз, жеке мемлекетке айналатынын айтатын. Ол қазақтың «Егемен болмай ел болмас» деген мақалын жиі қайталаушы еді.

Алайда XX ғасырдың 20-шы жылдары дүниеге келген барша қатарластары сынды тағдыр оған да қатал қарады. Ол қиын да қилы оқиғаларға толы өмірді бастан кешкенімен, көп нәрсені көре алмай кетті. Әкейдің маңдайына бақуатты өмір сүріп, үлкен немерелерінің, оның ішінде менің ұлым Темірдің қызығын көру жазылмапты. Қайтыс боларынан аз уақыт бұрын ғана біздердің, яғни балаларының, аяғымыздан тік

тұрып, қоғамда құрметке ие болып, енді өз балаларымызды тәрбиелеп, оларға жақсы білім беретінімізді армандайтын. Бірақ та әкей пәниге өзі жайында ізгі естеліктерді қалдырып, асыл арманы мен ақтық аманатын табыстап кетті.

Уақыт өткен сайын орны толмас асылдың жоқтығына мойынсұнғанмен, әкейдің өмірден соншалықты ерте кетуінің себеп-салдарына үңілуге ұмтылмын. Кейде осы бір қайғылы деректен белгілі бір заңдылықты көргендеймін. Ол, ең алдымен, әкейдің қысқа ғұмырынан байқалады. Оның өмірі, жоғарыда айтқанымдай, қым-қиғаш оқиғаларға толы, қисапсыз қиындық пен ауыр азаптан тұрды. Ерте жасында ата-анасынан тұлдыр жетім қалып, олардың мейірім-шапағатын сезіне алмай, өмірдің қатал соққысын бастан өткізді. Еркінен тыс сұрапыл соғысқа жіберіліп, бұғанасы бекімеген балаң жігіт шағында фашист басқыншылармен қанды майдан даласында ажалмен сан мәрте бетпе-бет келген, соғыстан кейінгі таусылмас қиындықтардың бәрін бастан кешкен азаматқа басқадай бір тіршілікке, мамыражай берекелі өмірге сенім артудың өзі қиын еді. Өмірде ешнәрсе із-түзсіз кетпейді, оның ішінде қиындық пен қайғының қара табы өшпек емес. Ал әкейдің көргені бір адамның басынан жетіп артылады.

Сондықтан Кемел Тоқаев туралы, оның өмірі мен ой-толғаулары жөнінде қарапайым түрде әрі ашық айтып беруді өзімнің перзенттік парызым санаймын. Менің жазғандарым, ең алдымен, әкемді білетін адамдар, оның көркем шығармаларының оқырмандары, сондай-ақ өткенге назар аударып, өздерінің қаһармандық еңбегімен Қазақстан тәуелсіздігінің негізін қалаған аға ұрпақтың қалай өмір сүргендігін білгісі келетін жастардың ынтасын туғызар деп ойлаймын.

Осы кітапта мен өз өмірімде ерекше орны бар анам туралы айтуға әрекеттендім. Өйткені бар өмірім мен жеткен табыстарым үшін мен оған шексіз разымын, ол менің тағдырыма қапысыз сенді, әкейден айрылған соң ең басты төрешім мен ақылшыма айналды. Анама арналған тарауды мен шетелдерге сапарлармен ұшқанда және елге оралар кездерде жаздым. Биік аспан төрінде перзенттік алғыспен әрі жан-дүнием күйзеле отырып, мақсатшыл, ерік-жігері мол ізгілікті әйел-ананы есіме алдым. Өзіме ең қымбат жан туралы тебіреністі ойларым қағаз бетіне түсті.

Ата-анам туралы естеліктер бұған дейін бөлек кітап болып жарық көрген. Оның негізгі мазмұны оқырманға ұсынылып отырған еңбекте қамтылды. Алайда оған біршама өзгерістер енгізілді, бұл да заңды. Олай дейтінім, уақыт өткен сайын жаңа ойлар келеді, бұдан бірнеше жыл бұрын маңызды болған жайттар бастапқы мәнін жоғалтатыны да бар.

I тарау

БАЛАЛЫҚ ПЕН ЖАСТЫҚ ШАҚ

Кемел Тоқаев 1923 жылы 2 қазанда қарапайым отбасында дүниеге келген. Оның әкесі ауыр шаруа еңбегімен шұғылданып, анасы үй тірлігімен айналысқан. Әкейдің туған жері – Алматы облысының (бұрынғы Талдықорған облысы) Қаратал ауданы, Қалпе ауылы. Ол отбасындағы екінші бала болатын. Үлкен ағасы Қасым қазақ дәстүріне сай атасының қолында тәрбиеленіп, сол себепті басқа фамилияға жазылған. Әкейдің қарындасы болған.

Әкемнің айтуынша, кішкентай кезінен-ақ әке-шешесіне шаруашылықты жүргізуге көмектесіп, ауыр еңбектің дәмін татқан. Оның әкесі Тоқа қарапайым және біртоға кісі, шаруадан қолы қалт еткен шағында бала-шағасының жанында, берекелі отбасының мәңгілік таусылмастай көрінген қызығын тамашалауды қалайды екен. Сол кездің қиындығына қарамастан, әйелін, балаларын жақсы көргені соншалық, барлық қажетті дүниелерін тауып беруді басты борышы санаған. Әкейдің анасы өте көрікті, келісті келбетімен ауылдастарын таң қалдырған деседі. Оның үстіне дастарқаны мол, ақжарқын әйелдің қолынан дәм татып, әңгімелесу үйден үзілмейтін қонақтарды да ерекше әсерге бөлейтін. Әкейдің отбасы адалдығымен, өнегелі тәрбиесімен, әрі қайырымды және ұлттық салт-дәстүрді берік ұстануымен ауылдастарының құрметіне бөленген. Алайда әкейдің барлық жақын ту-

ған-туыстарының тағдыры сол бір сұрапыл кезеңнің тарихи оқиғалары салдарынан қасіретті қайғыға ұшырады.

1927 жылы БКП(б)-ның XV съезінде елде ауыл шаруашылығын ұжымдастыру науқанын жүргізу туралы шешім қабылданғаны белгілі. Бұл шешім бүкіл елдегі ауылда тұратындарға өзінің қасіретті салдарын ала келді, әсіресе Қазақстан мен Украинаның тұрғындары орасан зардап шекті. Адамдарды колхоздарға күштеп кіргізді, байларға және орта дәулетті адамдарға қарсы дүлей күрес басталды. Оларды елдің алыс аудандарына жер аударды, түрмеге отырғызды, ал көпшілігі ату жазасына кесілді.

Осы науқанда ғасырлар бойы мал шаруашылығымен шұғылданып келе жатқан қазақтар құрбандыққа шалынды. Олар өз еркінен тыс колхоздарға кіргізіліп, қолындағы малынан айрылды. Сөйтіп, бір сәтте тіршілік көзінен ажыраған халық дәстүрлі тұрмысына Кремльден төнген қара түнек қатер алдында дәрменсіз күй кешті. Ол кезде Мәскеудің Қазақстандағы қолшоқпары – Ленинның және оның жақтастарының тапсырмасын «асқан тиянақтылықпен» орындап, Ресей патшасының отбасын тып-типыл қырған большевик көшбасшылардың бірі Голощекин-тұғын. Патша әулетінің қанын мойнына жүктеген Голощекин XX ғасырдың басында Орта Азиядағы ең ірі этносты құраған қазақтардың ішіндегі жылт еткен еркін ойшылдықты да өлермен жауыздықпен жаныштады.

Ұжымдастыру және қазақтарды азайту саясаты ұлттың генофондына орны толмас зиян әкелді. Туған халқына пайдасын тигізер жүз мыңдаған адамдар аяусыз жойылды. Тарихтың сол бір қатыгез кезеңінде ұлттың жартысына жуығы қырылды, соның ішінде қазақ зиялыларының басына зауал күн туды.

Осыған байланысты мына бір фактіні айта кетсем деймін. XIX ғасырдың аяғында патша әкімшілігі жүргізген Орта Азиядағы халық санағы бойынша, қазақтар («қырғыз-қайсақтар») біздің аймақтың ең көп санды халқы болған. Біз 4 миллионнан астам едік. Ал өзбектердің саны 500 мыңнан аспаған. Санақта «түркіленген тәжіктер» деп белгіленген сарттардың саны 2 миллионға жуық адам. Қалған 1,5 млн. адам – тәжіктердің өзі, қырғыздардың саны («қарақырғыздар») мүлде аз.

Большевиктердің қанды репрессиясы, жоғарыда айтқанымдай, қазақ генофондына орасан зиян әкеліп, біздің мәдениетіміз бен тілімізге ауыр зардабын тигізді. Ғалымдардың деректері бойынша, қазақтар өз санының жартысынан астамынан айрылды, бұл Ашаршылық салдарларын адамзат тарихындағы аса ірі трагедиялардың бірі деп санауға негіз болады. Аталмыш трагедияға саяси және тарихи баға берілген жоқ, зерттеулер жалғасуда, уақыт бізді сол бір адамзат апатынан неғұрлым алыстата түскен сайын, оның жадымыздан өшпейтіні соғұрлым айқындала бермек. Біздің орнымызды қазақ тәуелсіздігінің құрдастары – жаңа буын өкілдері алмастырады, міне, нақ солар қазақ халқының таңдаулы ұлдары мен қыздарының көзін құрту саясатын жүргізген кеңес басшыларының атына салмақты да дәлелді айып тағатын болады.

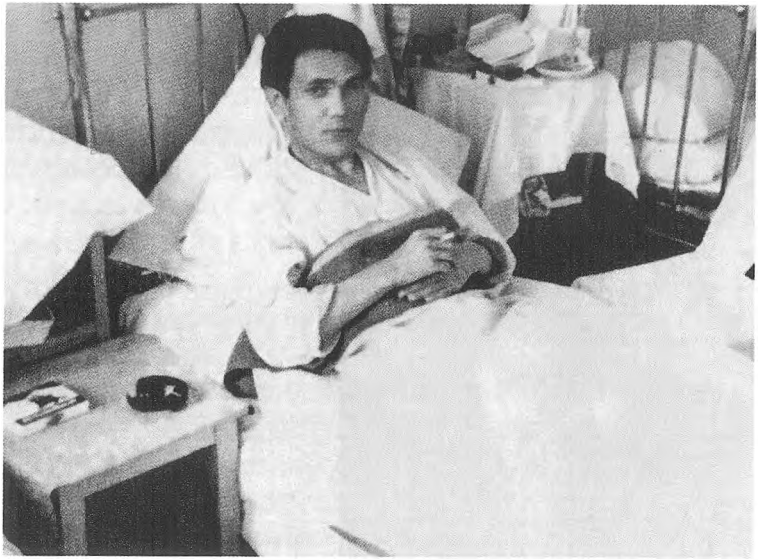
Совет үкіметі қарсы келгендердің барлығын бұрын-соңды әлем тарихында кездеспеген жойқын репрессияға ұшыратты. Кінәсіз адамдар құрбандыққа шалынды. Олардың қатарында Кемел Тоқаевтың да жақын-жуықтары бар. Олардың өмірден өтуінің үрейлі болғаны соншалық, айтып-жеткізуге тіл бармайды. Дегенмен осы кітапта ол жайында да айтуды жөн көрдім.

«Социалистік Қазақстан»
газетіндегі алғашқы жыл

Кемел Тоқаев пен Асқар Тоқмағамбетов

Әскери госпитальде. 1956–1957 жж.

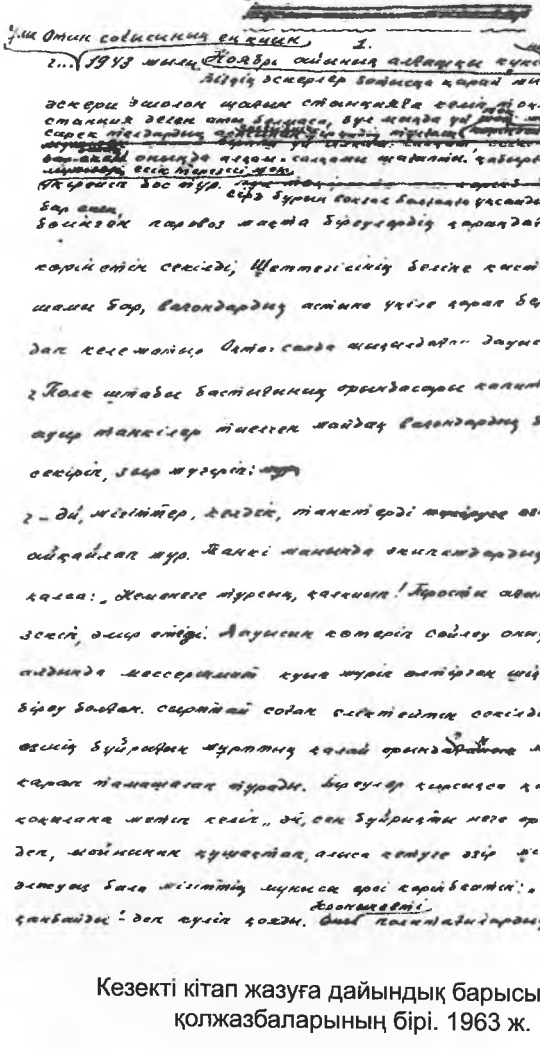

«Социалистік Қазақстан» газетінің редакциясында ауыл шаруашылығы озаттарымен кездесу. 1957 ж.

Жемет Токаев
26.Х.1963

1

«Замандастар туралы ақиқат»

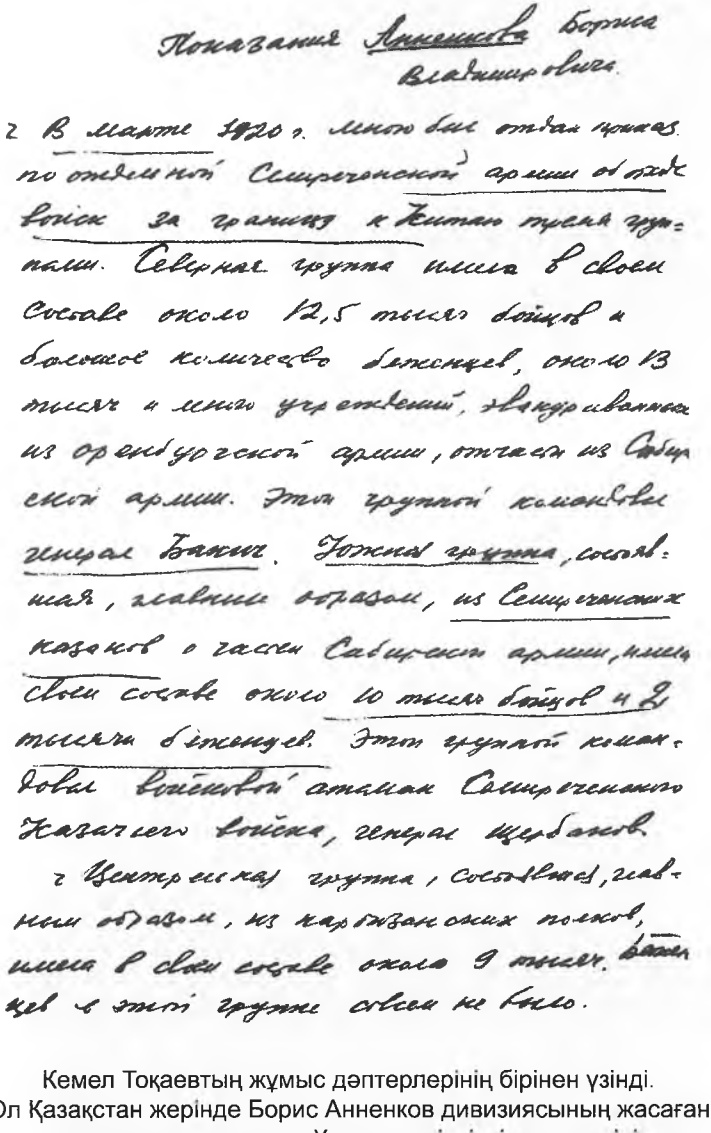
Кезекті кітап жазуға дайындық барысындағы қолжазбаларының бірі. 1963 ж.

Жұбайы Тұрар Шабарбаевамен

Әзілхан Нұршайықов пен Кемел Тоқаев. 1959 ж.

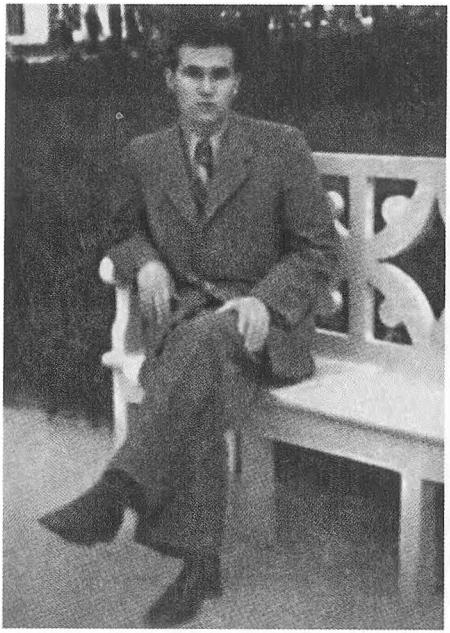

Показания Анненкова Бориса Владимировича.

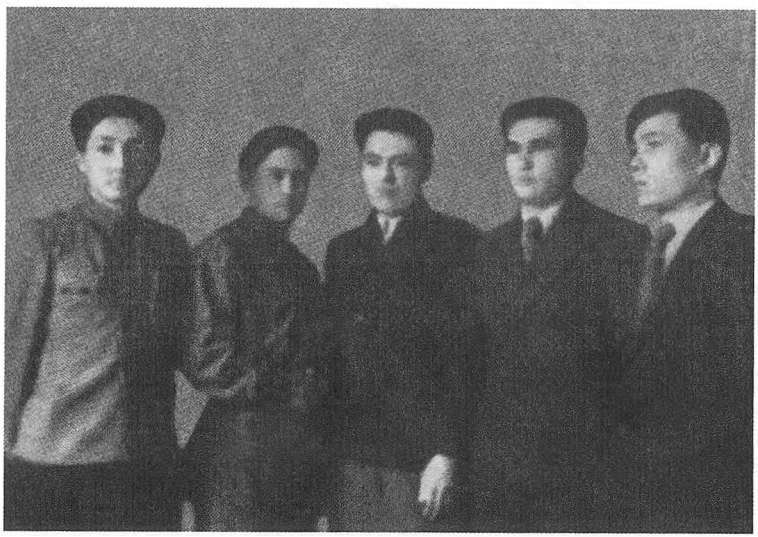
г. В марте 1920 г. мною был отдан приказ по отделам Семиреченской армии об ударе войск за границу к Китаю против красных. Северная группа имела в своем составе около 12,5 тысяч бойцов и большое количество беженцев, около 13 тысяч и много учреждений, эвакуировавшихся из оренбургской армии, отчасти из Сибирской армии. Этой группой командовал генерал Бакич. Южная группа, состоявшая, главным образом, из Семиреченских казаков и частей Сибирской армии, имела в своем составе около 10 тысяч бойцов и 2 тысячи беженцев. Этой группой командовал войсковой атаман Семиреченского Казачьего войска, генерал Щербаков.

г. Центральная группа, состоявшая, главным образом, из карательных полков, имела в своем составе около 9 тысяч. бойцов в этой группе совсем не было.

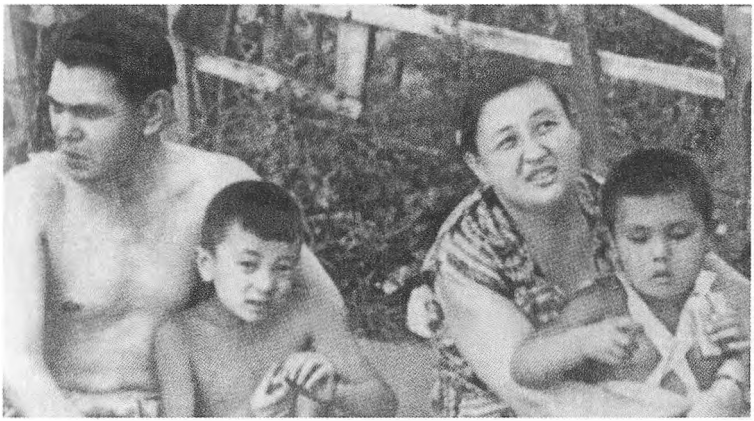
Кемел Тоқаевтың жұмыс дәптерлерінің бірінен үзінді. Ол Қазақстан жерінде Борис Анненков дивизиясының жасаған жауыздықтары туралы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің мұрағатында сақталған құжаттармен танысқан. Өкінішке қарай, идеологиялық цензураның қысымына байланысты жиналған деректердің біршамасы оның кітаптарына енбей қалды

Мүсілім Базарбаев.
1960 ж.

ҚазМУ түлектері. Кемел Тоқаев, Мүсілім Базарбаев
(оңнан солға қарай) достарымен бірге

Жұбайы Тұрар, балалары Қасым-Жомарт және Бақытбекпен бірге. 1960 ж.

Мереке күндері. Кемел Тоқаев, балалары Бақытбек, Салтанат және Роза Қайырбаева (қазір ҚазМУ-дің профессоры)

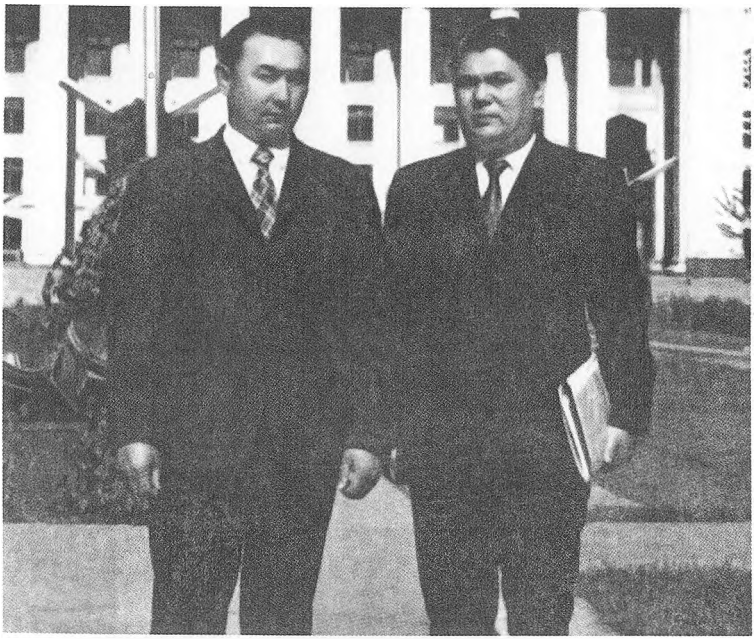
Партизан қозғалысына қатысқандар арасында.
Оң жақтан үшінші – Қасым Қайсенов,
сол жақтан екінші – Кемел Тоқаев. Украина.1963 ж.

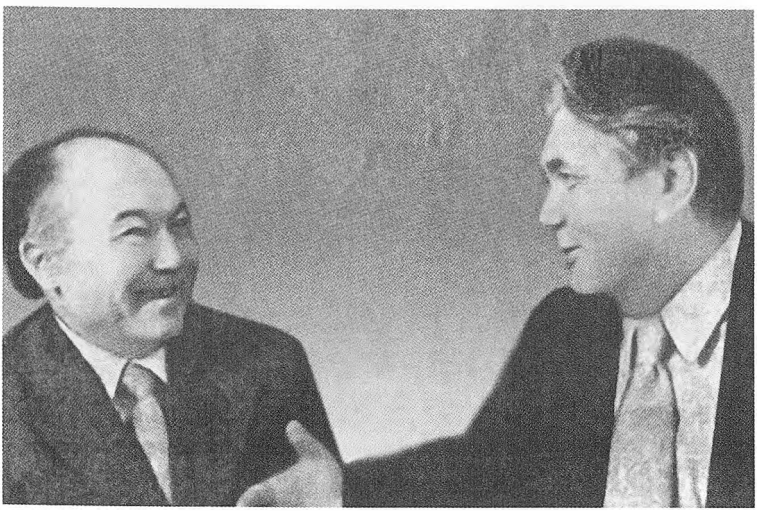
Тұрар Шабарбаеваның Алматы шет тілдері институтында
қызмет істеп жүрген кезі. 1967 ж.

К. Тоқаев. 1967 ж.

Кемел Тоқаев пен Сейтағын Жаманбаев. 1973 ж.

Амантай Байтанаев пен Кемел Тоқаев

Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының
Төрағасы Сабыр Біләлұлы Ниязбековтың Кемел Тоқаевқа
мемлекеттік награда тапсырып тұрған кезі. 1970 ж.

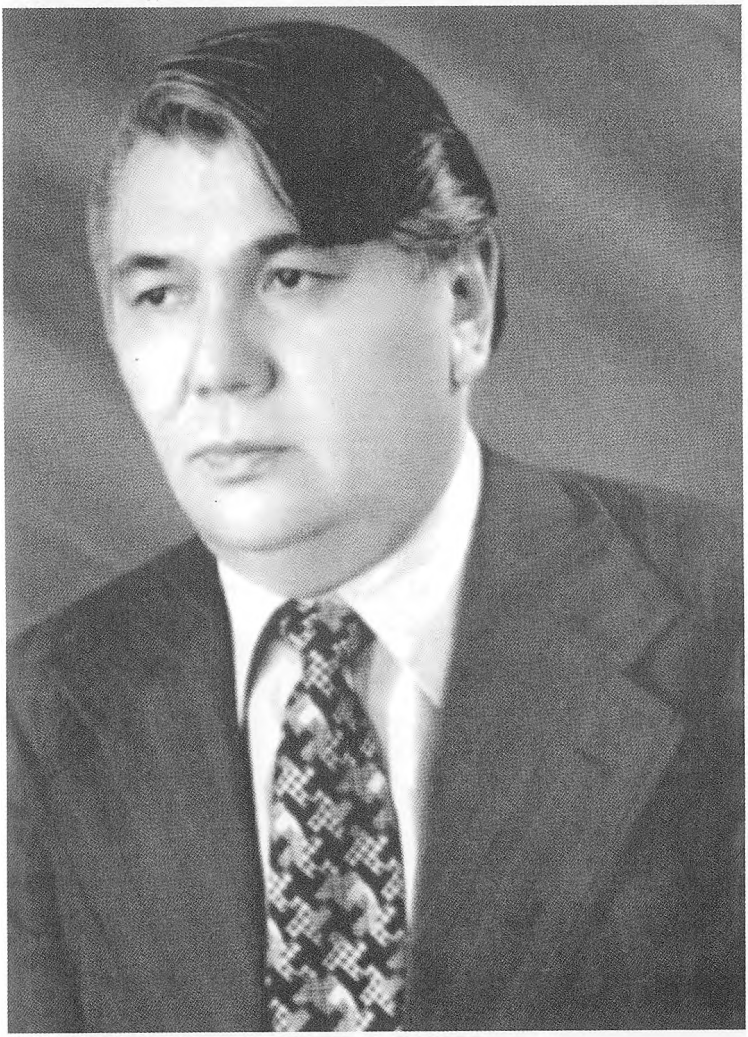
К. Тоқаевтың
екінші ұлы Бақытбек
Шабарбаев. 1971 ж.

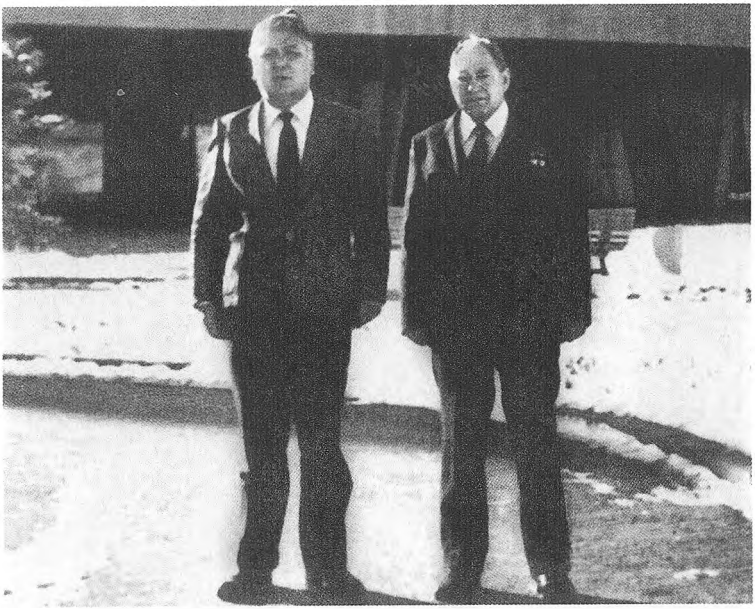
Кемел Тоқаевтың 50 жылдық мерейтойы күні

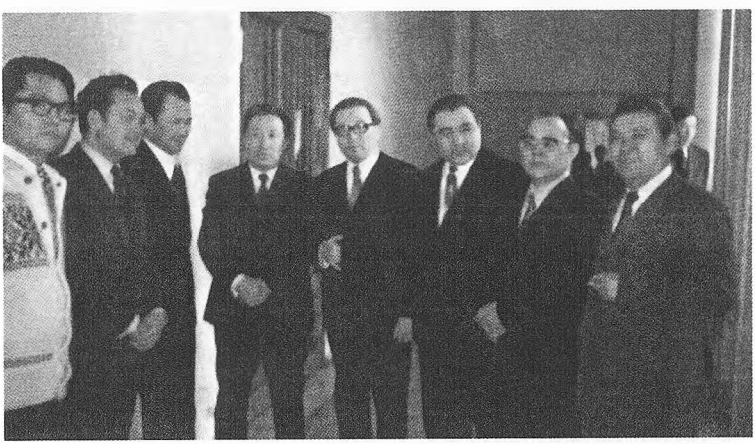
Орталық газеттердің тілшілерімен бірге Петропавл қаласына іссапармен барған кезі. Оң жақтан екінші – С. Байжанов, сол жақтан екінші – К. Тоқаев

Кемел Тоқаев – «Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумы жаршысының» Бас редакторы. 1973 ж.

Кеңес Одағының екі мәрте
Батыры Талғат Бигелдиновпен бірге

Кемел Тоқаевтың жолдастары (оңнан солға қарай):
Айдарбек Құсайынов, Әбдуәли Қайдаров,
Ермұхамет Жақсылықов, Баймырза Дәуренбеков,
Хамза Әбілғазин, Хамит Әлжанов (сол жағында екінші)

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА № I

заседания жюри конкурса

Совместным решением Правления Союза писателей Казахстана и Коллегии Министерства внутренних дел Казахской ССР № 3I/КМ-46 от 30 июля 1975 года в честь 60-летия Советской власти и советской милиции был объявлен конкурс на лучшее литературное произведение (роман, повесть, рассказ, очерк), рассказывающее о деятельности органов внутренних дел республики, передовиков милицейской службы, стоящих на страже правопорядка и социалистической законности, о работе народных дружин и оперативных отрядов.

Решение жюри литературного конкурса

В результате всестороннего обсуждения поступивших на конкурс произведений члены жюри вынесли следующее решение:

I. Премировать лучшие литературные произведения:

Р О М А Н Ы :

Первую премию в размере I000 рублей присудить роману "Соңғы соққы" (Последний удар") под девизом "Жолбарыс"

Заместитель председателя жюри Н.Лисин

Секретарь жюри Е.Васильева

15/IV-1978.

Кемел Тоқаевтың «Соңғы соққы» романының жүлде алғаны жайлы құжат. Осы сынды жүлделерді оның шығармалары сан мәрте иеленген еді

Қаламдас замандастар Солтүстік Қазақстан облысына барғанда. Ортада – К. Тоқаев, оң жақтан екінші – С. Байжанов. 1972 ж.

Кемел Тоқаев Жоғарғы Кеңес Президиумының отырысында баяндама жасап тұр. Оңнан солға қарай: Президиум төрағасының орынбасары А. Часовникова, аппарат басшысы К. Абаев, Жоғарғы Кеңес Президиумының хатшысы Б. Рамазанова.1974 ж.

Алдындағы барынан айрылған менің атам аштан өлмес үшін туған жерді тастап шығуға бел буады. Мал-жанынан айрылған қазақтардың көбісі Қытай жағына қоныс аударатын. Алайда атам, әкейдің айтуынша, ол жаққа барудан бас тартқан. Жат жерде өмір сүру әулетке әлдеқайда ауыр тиеді және ең бастысы – Отанмен, туған-туыстармен байланыс ажырап қалады деп түйген. Сондықтан отбасы кеңесе келе, қазақтарды қынадай қырған аштықтан құтылу үшін, кесепатты кезең өткенше өлмеудің қамын жасап, Фрунзе қаласына барып тірлік етуге тоқтаған. Фрунзеге дейінгі жол ауыр әрі ұзақ, десе де олар қалаға аман-есен табан тірепті.

Фрунзеде – бүгінгі Бішкекте – атам бір орыс үйінің шаруашылығындағы қара жұмысын істеп, біршама уақыт сонда тұруға келісіпті. Қожайынның үлкен үйіне жақын жерден атама бала-шағасымен шағын кепешік бөлініпті. Қасіреттің үлкені тап сол жерде болатынын білмеген олар, құлағалы тұрған кепешіктің өзіне қапысыз қуанады.

Қазақ отбасын паналатқан қожайынның есімі – Яков, қазақша айту қиынырақ болғандықтан, бірден «Жақыпқа» айналады. Кейін, 70-ші жылдары әкей маған Бішкекке барып, сол үйді көруді өмір бойы ойлап жүргенін айтқан. Әдетте, тіршіліктің тауқыметінен қай бір қол босасын, шұғыл шаруалар бар, әйтеуір сапары ылғи кейінге ысырылып, сол күйі Бішкекке бара алмады.

Бішкекке барғаннан екі жыл өткен соң әжем кедейшіліктің тауқыметі, әрі адам төзбес өмірдің жағдайы қосылып, оның үстіне суық тиіп, сал ауруына ұшырайды. Отбасын асырау үшін жанын салып жүрген атама аяулы жарының ауыр науқасы үлкен соққы болып тиді. Болашаққа деген сенімі азайып, қалың ой

құшағына жиі берілетін. Кешқұрым төсекке таңылған әйелінің жанында көзінің жасын тыя алмай, оны әйтеуір жұбатуға тырысып, төніп келе жатқан қайғыны сезгендей балаларына аянышпен көз тастайтын. Қасірет үйді айналып өтпеді. Бұл 1933 жылы болған.

Ол жыл ең ауыр жыл еді, адамдар аштыққа ұшырап, күн сайын жүздеген мың адам көз жұмып жатты. Алдағы қаһарлы қыс ең ауыр сынаққа айналды. Кедейлер үшін қатал қыс ешбір жақсылық әкелмейтіні әлмисақтан мәлім. Қыс ажалынан құтыла алмағандар арасында әкейдің жақын туған-туыстары да бар-ды.

Қожайынның үйінде жұмыс істеп жүрген күндердің бірінде атам еңбегіне алған ескі етікті нанға айырбастауға қала базарына барады. Әкей ағасы Қасыммен бірге аш құрсаққа талғажау етерлік бірдеңе іздеп, қалаға шығып кетеді. Қалаға барар жолда оларды қаңғыбас балаларды жинап жүрген милиция патрулі тоқтатады. Нашар киінген балаларды жетімдер деп ойлаған милиционерлер оларды күшпен арбаға отырғызады. Балалардың қаңғыбас емеспіз, біздің ата-анамыз бар деген сөздеріне, жалынып-жалбарынғандарына милициялар қыңқ етпейді. Әкемнің айтуынша, тіпті олардың бірі, бетінде шешектен қалған терең іздері бар үрейлі кейпімен, егер де қарсыласа берсеңдер, құдыққа тастап жібереміз деп қорқытады. Осыдан кейін балалар тынышталып, тағдырдың дегеніне мойынсұнып, үндемей қалған. Бір сағаттан соң, оларды балалар қабылдайтын жерде құжаттарын шұғыл рәсімдегеннен кейін балалар үйіне апарады. Осылайша әкей онсыз да аз ғана ғұмыры қалған әке-шешесінің көзі тірісінде-ақ жетім атанған.

Сол қасіретті күні әжем үйде кішкентай қызымен қалады. Әкейдің қарындасы қатты аяздан жылыну үшін пештің жанында ойнап отырған екен. Бір кез-

де аяғы тайып кетіп, пеште жанып тұрған оттың ортасына түсіп кетеді. Төсекке таңылған ана сәбиіне қол ұшын да соза алмайды. Туған баласы тірідей өрт құшағына оранған қасіретті оқиғаны көзімен көруден басқа дәрмені жоқ ана жүрегі де жан шошырлық көрініске шыдамай, бірнеше минуттан кейін мәңгілік тыныс тапты. Бір сұмдықты сезген атам мен Яков кепешікке жүгіріп жеткен. Қайғылы көріністен шошынған атам жылап жіберіп, әлі құрып, әйелінің бас жағына тізерлей отырып кешірім сұрайды. Сол уақытта Яков пешке су шашып, одан жанып кеткен қыздың денесін алып шығады. Яков атама әйелі мен қызын жерлеуге көмектесіп, одан кейін екеуі жоғалған балаларды іздеп шыққан. Ұзақ уақыт іздегенмен, нәтиже жоқ. Ешкім де олардың қайда екендігін айтып бере алмайды. Көршілердің бірі балаларды бір үлкен адамдар күштеп арбаға отырғызып, белгісіз бағытқа алып кеткенін көріпті. Әйелі мен қызының өлімінен кейін есеңгіреп қалған атама бұл тағы бір үлкен соққы еді. Оған ұлдарын қылмыскерлер немесе құл иеленушілер ұрлап әкеткендей көрінді. Ол кезде мұндайлар көбейіп, жиілеп кеткен. Үйге әрең дегенде жетіп, өмірінің ешқандай мәні қалмағанын Яковке айтқан ол, егер балалардың бірі үйіне оралып келсе, қол ұшын беруді сұрайды. Сол түні атам қожайынның үйінен аттанып кетеді, бұдан кейін оны ешкім көрмепті. Осылайша, ол із-түзсіз жоғалған.

Ал балалар бұл кезде әрбір үзім нанға қуанып, жетімдер үйіне біртіндеп үйрене бастайды. Кейін әкейдің есіне алғандай, тіпті үнемдеп, матадан тігілген сөмкеге қара нанның қалғанын жинай беріпті. Олар әйтеуір балалар үйінен шығып, әке-шешесі мен қарындасын тауып, оларды аштық жылдарының ең қымбат сыбағасымен қуантамыз деп ойлаған ғой.

Жетімдер үйінде бір айдан астам уақыт тұрғаннан кейін, әкей ағасымен бірге қашып шығуды ойластырады. Қаңғыбас балаларды милиция патрулі ерекше аңдитын болғандықтан, екеуіне бірдей қашу қиынға соғады. Ақылдасып алып, бөлек-бөлек қашуға бел буады. Балалар үйінде жас жағынан кіші менің әкем қалып, ал ағасы Қасым жақындарын іздеуге жөнелген.

Бір аптадан соң ол балалар үйіне ұнжырғасы түскен күйде қайтып оралады. Қараңғылық қымтаған, балалардың барлығы ұйықтап жатқан мезгіл еді. Әкейдің айтуынша, оның «Солдат соғысқа кетті» автобиографиялық романында суреттелгендей, Қасым ұйықтап жатқан балалардың үстімен інісінің кереуетіне ақырындап жақындай түскен. Әкей, неге екені белгісіз, қатты ұйықтап жатқан сыңай танытады. Қасымның жақын достарының бірі сыбырлап одан қайда болғандығын, балалар үйінің биік қақпасының ар жағында не болып жатқанын сұрайды. Қасым інісін оятқысы келмегендей, өзінің ата-аналарын іздегенін айтып береді. Үш күнгі сенделістен кейін ол әке-шешесінің соңғы тұрағы болған үйді ақыры тауыпты. Яков оған әке-шешесі мен қарындасының қасіретін түгел жеткізеді. Бала басына төніп, сәби жанын жаралаған ауыр жайдан арылу үшін Қасым сол бір қасіретті кепешікте болған оқиғаны досына бүкпесіз баяндайды.

Әкем ағасының жантүршігерлік әңгімесін бар ынтасымен үнсіз тыңдап, тыныш жатады. Ол өн-бойын билеген қорқынышын білдірмей, терезеден төгілген ай сәулесіне қарап, бейкүнә бала кеудесіндегі бар күшімен көз жасын жасыруға тырысады. Сол кезде Қасым терең күрсініспен: «Біз жарық дүниеде енді Кемел екеуміз ғана қалдық. Егер маған бірдеңе болса, Кемел туған-туыссыз, қолдаусыз жалғыз өзі қалады» дейді. Өкінішке қарай, оның айтқаны келеді – 9 жыл-

дан соң Қасым Ұлы Отан соғысының ұрыс даласында қаза тапты. Кемел Тоқаев соңғы тірегі – жалғыз ағасы Қасымнан да айрылып, тұлдыр жетім қалды.

Студент кезімде мен әкемнен өмірінің ең қиын кезеңі жайында сұрадым. «Мен үшін ең қиын сәт ағамның қайтыс болғаны туралы хабарды – «қарақағазды» алған сәтім», – деп еді сонда. Қасым 1942 жылдың ақпанында қаза тапты. Әкей оның хаты мен Кеңес Армиясының лейтенанты шенінде түскен суретін ұқыптылықпен сақтайтын. Суреттің артына қарындашпен: «Інім Кемелге естелік үшін» деп жазыпты. Әкей Қасымның жиі түсіне енетіндігін, бірдеңелерді айтып, кеңес беріп, өмірдің соққыларынан сақтандырғысы келетін сыңай танытатынын жиі айтатын. Кейде маған әкем туған ағасы аяқасты тіріліп келеді деп үміттенетіндей көрінетін. Осындай сәттерде: «Мүмкін, ол ауыр жарақаттан немесе контузиядан кейін госпитальде жоғалып кеткен шығар, соғыста бәрі болады ғой. Мен ауыр жарақатпен Гомель, Омбы, Алматының әскери госпитальдерінде жатқанда аяқсыз, қолсыз қалған көптеген жауынгерлердің үйлеріне қайтудан бастартып, вокзалдар мен бекеттерде қалып жататынын жиі көрдім» деп отыратын. Алайда Қасым оралған жоқ. Кейінірек оның майданда қаза тапқаны туралы ресми қағаз келді. Осыдан соң ғана әкей бүкіл жарық дүниеде тұтас Тоқаев әулетінен жалғыз өзі қалғанына амалсыз көнгендей.

Айтпақшы, өзімнің есімім үшін мен тағдыр көруге жазбаған көкеме қарыздармын. Ал, Жомарт деп менің болмысымның жомарт әрі жан-дүниесі кең үлкен азамат болуымды армандаған анам атады.

Басқа барар жер, басар таулары қалмағанын түсінгеннен кейін ағайынды екеу балалар үйінде білім алуға кіріседі. Бір жылдан кейін Қасым ең алғыр және

тәртіпті тәрбиеленуші ретінде старостаның орынбасары сайланады. Жоғары қоғамдық деңгейі арқасында інісіне барынша көмектесіп, тіпті асханадан қосымша нан алып беретін амал тапқан. Балалар үйінде жөні түзу оқу қайдан болсын. Онда неше түрлі балалар, арасында қаңғыбас, бұзақылар да кездесетін. Сондықтан да Қасым балалар үйінің бастығына өзі мен інісінің толыққанды оқу оқып, білім алуы үшін басқа балалар үйіне ауыстыру жөнінде өтініш жазады. Ақыл-ойы сергек азаматтығын көрсетіп, үлкен өмірде білімсіз күн көрудің қиындығын ерте түсінген ғой.

Айта кетерлігі, балалар үйінің бастығы бұл тілекке немқұрайды қарамай, қолдапты. Бәлкім, ол Қасымға бұзақы балалардың арасында тәртіп орнатуға көмектескені үшін разы болған шығар. Осылайша, әкем ағасымен бірге Шымкент мырыш зауыты жанындағы жетім балаларға арналған интернаттан бір-ақ шығады. Сол жерде орта білім алып, өз өмірлеріндегі алғашқы ресми құжат – кәмелетке толғандығы туралы аттестаттың иегерлері атанды.

Әкемнің жеке мұрағатында бірге оқыған шәкірттермен түскен албырт бала бейнедегі суреттері сақталған. Олардың арасында кейіннен танымал жазушы атанған Амантай Байтанаев та бар. Ол майдан даласына сол қолын тастап оралды. Біз – інім мен қарындастарым бәріміз бала кезімізде ол кісіні «жалғыз қолды ағай» дейтінбіз. 60-шы жылдардың басында Амантай аға біздің үйге жиі келетін. Күнұзақ әкей екеуі интернатта өткен балалық шақтарын еске алысып, майдан жайында әңгімелесетін, шығармашылық жоспарлары туралы ой бөлісетін. Ауыр жарақатына қарамастан А. Байтанаев ұзақ өмір сүріп, отбасының ортасында 80 жылдық мерейтойын атап өтті. Мен дайындағын «Азамат» кітабында ол Кемел

Тоқаев туралы естеліктерімен бөлісіп, интернатта қалай бірге оқығандары, соғыстан кейін қалай қарымқатынас жасап тұрғандары, тіптен әкей 70-ші жылдары қолында Алматыға қайтар не билеті, не ақшасы жоқ оны Мәскеу әуежайында кездейсоқ кездестіріп қалып, мейрамханадан тамақтандырғаны және билет алуға көмектескені жайлы қызғылықты әңгімелеп берді.

Әкейдің ағасы интернаттан кейін фельдшерлік училищені аяқтаған соң, Свердловскіге жіберіледі. Сонда жас офицерлерді әзірлейтін қысқа мерзімдік курсты тәмамдайды. Сабақтан бос уақытта інісіне хат жазады. Сондағы хаттары оқыған адамды бейжай қалдырмайды, мағынасы терең, әр жолынан інісіне ағалық қамқорлықтың лебі еседі. Қасым әрбір хатында Кемелге оқуға жауапкершілікпен қараудың және қоғамдық тапсырмаларды орындаудың маңыздылығын еске салады. Ол інісінен төбелесқой балалардан алыс жүріп, өзін сақтауды тапсырады. Былайша айтқанда, Қасым қайғылы жағдайда өмірден ерте кеткен ата-ананың орнын басуға ұмтылып, бар жауапкершілікті өз мойнына алған.

Алғыр шәкірт ретінде интернаттағы оқуды әкей еркін игереді. Әсіресе қазақ тілі мен әдебиеті пәндерін жақсы оқиды. Мектепте жүргенінде ол Абайдың шығармашылығымен танысып, ұлы ақынның, қазақ даласынан шыққан философтың дана туындыларын ерекше жақсы көрді. Осының бәрі мамандық таңдауына әсерін тигізгені анық.

Біздің отбасының мұрағатында әкеме мектеп директоры мен сынып жетекшісінің берген үлгерім табелі мен мінездемесі мұқият сақтаулы. Бұл құжаттар оның интернатты табысты аяқтағанын, барлық пәндер бойынша «жақсы» және «үздік» бағалар алғанын

айғақтайды. Тек қана орыс тілінен «орташа» баға алыпты. Бұл түсінікті. Өйткені ол ешқашан орыс тілінде сөйлемеген шалғайдағы ауыл баласы ғой.

Әкем өмір бойы білім алуға ұмтылды, шектен тыс еңбекқор һәм тиянақты еді. Мектептегі мінездемесінде Кемел Тоқаев оқуға ынтасы зор, қоғамдық өмірде белсенді, тәртіп бұзған жоқ деп жазылыпты. Жоғары оқу орнына түсу оның басты арманына айналды. Сол бір жылдары жетім балаларға институтқа түсу қол жетпес мақсаттай көрінетін. Өйткені оларға қол ұшын беріп көмектесетін ешкім жоқ емес пе.

Әкей өзінің өмірбаянына ғана емес, тіпті мінезіне өшпес із қалдырған сұрапыл соғыстан кейін ғана университетке оқуға түсті. Ол майдандағы қанды қақтығыстарда күрт есейіп, қатыгездік пен зұлымдық туралы өз пайымы бар азамат ретінде шыңдалды. Егер де сұрапыл соғыста аман қалсам, Отаныма, халқыма адал қызмет етемін деп өзіне ант береді. Ұрыс даласында ол Коммунистік партия мүшелігіне қабылданды. Әкемнің соғысқа қатысқандығы туралы жеке баяндаймын, ал қазір оның қиындықта өткен балалық кезеңінің кейбір сәттерін әңгімелесем деймін.

Сол жылдары интернатта кеңестік ұжымдастыру кезінде ата-анасыз қалған жетім балалар оқыпты. Олардың дені шалғай ауылдан келгендіктен орыс тілін білмеген, оның үстіне мұғалім не айтса, соған шексіз иланатын аңғал еді. Мұғалімдердің де білімі шамалы, көпшілігі бастауыш мектептің 7–8-сыныптарын тәмамдап сабақ беруге алынғандар. Ол уақыттары оншылдықты бітіргендер өте жоғары бағаланып, терең білімділер қатарында саналатын. Дегенмен интернаттағы жағдай тұтас алғанда жаман емес. Оқушылар біртіндеп оқу бағдарламасына сәйкес білімді игере бастайды. Әкем интернатты аяқтауға жақындағанда

тарих, әдебиет және математика сұрақтарын еркін игереді. Мұның өзі жоғары білім алуға бастайтын базалық білім еді.

Содан кейін оқуды қалай да бір институтта жалғастыруды, журналист немесе тарихшы болуды армандайды. Мұндай ізгі тілектің орындала қоюы ол кезде екіталай. Ауылдан шыққан бала қаншама тырысқанымен, ата-анасымен бірге тұратын қалалық құрдастарына қарағанда жағдайы мен мүмкіндігі төмен. Ал жоғары білім алуға орыс тілін білмеу, сондай-ақ өркениеттің қарапайым жетістіктерінің жоқтығы зор кедергіге айналды. Әкемнің айтуынша, сол уақыттағы бозбалалардың басты арманы қол сағат тағу екен. Қазіргі кезде күнделікті жай нәрсеге жататын бұл затты басқалар сияқты ол да аңсаған. Тек сегізінші класта ғана оларға қол сағатты пайдалану мен уақытты қалай білуді түсіндіріпті. Әкемнің тәрбиеленген жағдайына қарай оған, түптеп келгенде, мырыш зауытындағы жұмысқа қанағат етуіне тура келді. Биік мақсаттарды армандауды қойып, серіктерімен бірге ауыр жұмысқа әзірлене бастады. Дене еңбегіне үйренген шымыр бозбалаларды әртүрлі еңбек ұжымдарына қол жұмысына жиі жіберетін.

Мектептен бастап оларға Коммунистік партияның идеяларына адал болуды, кеңес халқының көсемі И. Сталинге тағзым етуді құлақтарына құйған. Совет Одағының ұлан-ғайыр аумағындағы атқарылған істің бәрі Кремльдік диктатордың есімімен қатар аталды. Әрине, балалардың санасында олардың жетім қалғандығына Сталин кінәлі деген ойдың кіріп-шықпауы тиіс еді. Сол себепті де балалар «сүйікті көсемге» өздерінің білім алғаны, қазынадан тамақ бергені үшін алғысын білдірді. Ешкімнің де, балалар түгілі, мұғалімдердің де жоғары жақтың қолымен жасалған

аштықтан ауыл-ауылдың қырылғаны, миллиондаған балалардың қаңғып қалғаны, тіпті аз-маз білімі бар адамдардың неліктен жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандары болғаны және көпшілігінің қатыгездікпен өлтірілгені жөнінде өздеріне сұрақ қоюға батылдықтары жетпеді. Ол кезде балаларды түгелімен комсомолға қабылдап, Компартияның белгілі ұстанымдарына сай идеологиялық өңдеуден өткізіп жатты.

Солай бола тұра, әкейдің айтуына қарағанда, өз әкелеріне кеңес өкіметінің тап жауы ретінде қол көтерген балаларды мадақтауды оның құрбыластары арасында жақтай кеткендер кездесе қойған жоқ. Ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан қазақы дәстүрдің қасиеті туған әке-шешесіне сатқындық жасау идеологиясын, тіпті, санасы қатаймаған жас балалардың бойына жұқтыра алмады. Тағдырдың қатал жазуымен ата-ананың аялы алақанын сезінбеген қазақ балалары тап күресінің қиғаштықтарын ауыр қабылдайтын. Өз әкесін сатқан Павлик Морозовтың «ерлігі» қазақ жастарының арасына сіңе қоймады. Есесіне жетім балаларға «Сталин мен партияға жала жабу – әке-шешеңе жала жабумен бірдей» деген ұран түсінікті еді. Ата-анасынан тірідей айрылса да, олардың ғайыптан тіріліп, қайта оралатындай үмітін жоғалтпаған балалар өз әке-шешелеріне жала жабу тұрмақ, жаман сөз айтуға дәті бармайтын.

Әкей тіршілік үшін жанталастан тұратын сол кезеңді ешқашан елжіреп еске алған емес. Жасанды тап күресі қағидасымен құрылған қоғамның о бастан «дімкәстігін» жиі айтатын. Әйтсе де, интернатқа түскенін жолым болды деп санады, өйткені түрмеден бір-ақ шығаратын жолға салатын басқа балалар үйі немесе жетімханалардың біріне түсуі де мүмкін ғой. Сол бір ауыр жылдары мұндай мысалдар жетіп арты-

латын. Интернатта ол аштықтан құтылды және орта білімге қол жеткізді.

Тек өмірден ерте өткен әке-шешесін өлімнен алып қалуға қолдан келер қайран болмағанына қатты өкініп, қайғыдан іштен тынатын. Мұндай азапты сәттерде сүйеу болар жалғыз тірегі қоғамдық жұмыстарға белсене араласып жүрген комсорг ағасы Қасым еді. Ол Кемелге жиі келетін, қолынан келер жәрдемін аямайды, тіпті тамағын да бөлісті. Қасым мектеп бітірген соң институтқа түсуді, сөйтіп жатақханаға орналасып, інісін қасына алуды армандаған екен.

Алайда ағалы-інілінің үмітін соғыс үзді. Он сегізге жасы толған Қасым алғашқылардың бірі болып майданға алынды. Ол, сонау 1939 жылы әскери бөлімдерде тәрбие жұмысын жүргізу міндеті жүктелген саяси жетекшілер даярлайтын курсқа түскен.

Әкейдің еске алуынша, мынау жалпақ дүниеде жақын атаулыдан жалғыз өздері қалған аға-інінің айырылысуы тым ауыр өткен. Тіпті, қоштасар кезде әңгіме-ақыл айтысып, сырласуға қайран жоқ. Екеуі интернат жанындағы сәкіде үнсіз тұнжырап, жұлым-жұлымы шыққан аяққиімдеріне тесіліп қарап қана отырды. Зіл-батпан үнсіздік басып, бір-бірімен қоштасуларының біржола екенін, енді ешқашан бірін-бірі көре алмайтынын сезгендей. Қасым орнынан тұрып, Кемелге әскери комиссариатқа баратын уақыты таяғанын айтады. Әкем оны шығарып салғысы келгенмен, кеш түсіп қалғандықтан, қараңғыда қайтарда бірдеңеге ұрынып қалмасын деп келіспейді. Абзал аға осындай сәттің өзінде інісінің қамын ойлаған ғой. Олар қатты құшақтасып, Қасым әскерге шақырылғандар отырып үлгерген жүк машинасына қарай беттеді. Інісінің соңынан қарап тұрғанын сезген Қасым бұрылып қол бұлғады. Әкей оның көз жасын әзер тыйып бара жатқанын бай-

қап қалды. Ол Қасымның жылағанын бұрын көрген емес. Әкей де ағасын ақырғы рет көріп тұрғанын тылсым құдіреттің күшімен сезгендей, кеудесіне ащы өксік тығылып, жылап жібереді.

Жүк машинасы әскери комиссариатқа бет алған кезде, Кемел жетімдердің жатағына сүйретіліп жетіп, төсегіне келіп, әл-дәрменсіз құлай кетті. Өз-өзіне келіп, орнынан тұрып, үсті-басын түзегенше біраз уақыт өткен. Әйтеуір, ауыр ойдан арылудың жалғыз жолы күнделікті оқу еді. Көз жасы көмектеспесін, қатал тіршілікте тек қана оқу мен жұмыс істеу қажеттігін қапысыз түсінді.

Бір жарым жылдан соң өзінің де соғысқа баратын кезегі келді. Он сегізден жаңа асқан әкей сержанттарды даярлайтын қысқа мерзімді курсқа жіберіледі, оны бітірген соң фашист басқыншыларға қарсы қанды шайқас жүргізген Кеңес әскерінің жауынгері атанды.

Әкемнің онсыз да бақытсыз балалық шағы осылайша көңілсіз аяқталды.

* * *

Әкей өмір бойы ағасын сағынып, іздеумен өтті, оның қайтып ораларына шексіз үміттенді, бірақ мұның орындалмайтын арман екенін де білді. Алайда ғайыптан, бәлкім, мүлде басқаша боларына сенгісі келді, өйткені Қасым Болтаевтың жерленген жерін нақты білген жоқ қой. «Қарақағазда» бұл туралы ештеңе айтылмаған, тек қана социалистік отаны – КСРО-ны қорғау кезінде ерлікпен қаза тапты делінген.

Міне, көптеген жылдар өткен соң К. Тоқаевтың ағасының қаза тапқаны туралы деректерді табуға мүмкіндік туды. Тиісті жұмысты Н. Әбіқаевтың басқаруымен Қазақстанның Ресейдегі елшілігі жүргізді. «Мемориал» қоғамының мұрағатында Бас ПУР РККА

ЧК бөлім бастығы, полк комиссары Гитерманның «Калинин майданы саяси кеңесі мүшелерінен қаза болғандар, Қызыл Армия қатарынан шығару» деген баянжазбасы табылды. Осы құжаттың қосымшасынан Қасым Болтаев деген фамилия табылды, ол «1942 жылы 22 ақпанда ұрыста қаза тапты» деп жазылған. Материалда Қ. Болтаев кіші саяси жетекші шенінде, 186-шы атқыштар дивизиясының 290-шы атқыштар полкі көлік ротасының саяси жетекшісі лауазымын атқарғаны айтылады. Биографиялық мәліметтеріне келсек, Қ. Болтаев 1920 жылы Алматы облысының Қаратал ауданында дүниеге келген, қазақ, бойдақ, 1942 жылдан БКП(б) мүшесі, Қызыл Армия қатарында 1939 жылдан бері, саяси жұмыста 1941 жылдан.

Тверь облысы, Ржев ауданының Трубино ауылындағы бауырластар зираты оның жер бетіндегі соңғы мекеніне айналды. Бұл зират көпшілікке түсініксіз себептермен соғыс кезінде және одан кейін де құпия ұсталды. Тек қана «хрущевтік жылымық» кезеңде, 1957 жылы қорымның айналасын ретке келтіріп, темір қоршау орнатып, сәулетші Казаковтың жобасымен монумент орнатылды. Алайда осы ұлағатты істен кейін де, зиратқа жерленген сарбаздар туралы мәліметтерді туыстарына бермеді. Әйтеуір, әкейдің өзі де, оның балалары біздер Қасым Болтаевтың жерленген жері туралы ешнәрсе білмедік.

Біз әкемнің ағасының мүрдесін жер қойнына тапсыруда ілтипат пен қамқорлық танытқан Ржев ауданы мен Трубино деревнясының жергілікті билік өкілдері мен тұрғындарына ризашылық білдіреміз. Ол адамзат тарихындағы ең бір қиян-кескі соғыстың алғашқы кезеңінде ерлікпен қаза тапқан жауынгерлердің бауырластар зиратында өзінің соңғы мекенін тауып, мәңгіге тыныстап жатыр.

II тарау

СОҒЫС

Фрунзе жаяу әскер училищесін бітірген соң әкейді Сталинград майданы құрамына кіретін әскери бөлімге жібереді. Әскери іс жөніндегі нұсқаушылар қазақтың жас жігітін 226-шы атқыштар дивизиясының бөлімше командирі лауазымына ұсынды. Шайқасқа қатысқан үш айдан кейін ол жараланып, әскери госпитальге түседі. Жас жауынгер госпитальде қала бергісі келмей, көп ұзамай-ақ соғысып жатқан бөлімге қайта жіберуге сұранады. Осылайша Бірінші Украина, кейіннен Екінші Белорус майданы құрамына кірген 7-ші гвардиялық танк полкіне кірді.

Оның міндетіне шабуыл кезінде танктерге қолдау көрсету және қарсы жақтың жанды күшін жою кірді, былайша айтқанда, десант ретінде шайқасты.

Соғыс ардагерлері әділін айтар, мұндай ұрыс қимылдарына қатысу сарбаздардан дене күшін, мергендікті, ең бастысы, жоғары әскери рухты талап етті. Әкей айтушы еді, шайқас алдында әскерлермен саяси жетекшілер әңгіме жүргізетін, Отан үшін жан аямауға сендіретін. Жігерлендіру үшін спирт те пайдаланылыпты. Шабуыл алдында соғыстың жантүршігерлік алапатымен алғаш бетпе-бет келгелі отырған жас жауынгерлерге қосымша батылдық үшін дәстүрлі «наркомдық жүз грамм» берілетін.

Соғысты еске алғанда, әкем ауыр әскери іс-қимылдарды жеңіл серуендей суреттейтін көркем шы-

ғармаларға сенбеу керек дейтін. Қан судай аққан шайқастарда қорқуды білмеген сарбаздар мен офицерлер жайлы көптеген авторлардың «көпірме» әңгімелері оның ашуын туғызушы еді. Соғыс ардагері ретінде барлық сарбаздың, әсіресе жаумен алғаш кездескенде бойын үрей билейтінін анық білетін. Ал, біреулердің қорқынышты жеңіп, қас жауынгерге айналғаны басқа әңгіме, өзгелері осы бір желімдей жабысқан сезімнен арыла алмағаны рас.

«Солдат соғысқа кетті» кітабында әкей өзінің жас жауынгерлермен бірге жау бомбасының астында қалғаны туралы жан-жақты жазды. Олар мінген эшелонды жаудың бомбалаушы ұшақтары атқылайды. Аспаннан жаңбырша жауып, ысқырып келіп соққан снарядтың даусының өзінен қорқып зәресі ұшқан адамдар естен танып жатты. Кейбір жас жауынгерлер орындарынан қозғала алмай қалады, жараланғандары жанын қинаған азаптан жанұшыра айқайлап жылағанда, әуе бомбасының да даусын басып кеткендей.

Әкем бойындағы бар күшін жинап, вагоннан алыс ашық далаға жүгіріп шығады. Қасындағы сарбаздармен бірге бір төбешіктің астына жата қалады. Құлақ тұндырар жарылысқа үйрене келе, шалқасынан жатып, бомбалаушылардың әрекетін бақылай бастайды. Жаудың мессершмиттері ешбір қарсылық көрмей, ойларына келгенін істеді. Құрбан болғандарда сан жоқ, әсіресе жәй адамдар көп қырылды. Әке-шешелерінің бомба астында қалып өліп жатқанын жандары шошына көрген балалар шырқырайды. Неміс авиациясы ажал сепкен бомбаларын түйдек-түйдегімен тастап, ендігі кезекте тірі қалған адамдарды пулеметпен атқылайды. Ұшақтардың бірі оқ жаудырып, әкейдің үстіне төне ұшып өтеді. Оқ бірнеше сантиметр ғана қиыс кеткен.

Оның соғысқа алғаш араласуы осылай басталды. Ұшақтар әйтеуір кеткен соң жолдастарын іздеуге шығады. Әскерге жаңа шақырылғандардың жартысынан сәл астамы ғана өлім аузынан қалыпты. Олар уақытты жоғалтпай, жаралыларға көмектеседі. Қырғын «қасапханадан» тірі қалған командирлер полк штабымен байланысып, жағдайды баяндайды. Топтасуға бұйрық алған сарбаздар кіші офицердің бұйрығымен негізгі әскери бөлім орналасқан жерге бет-тейді.

Әкемнің түскен полкі көп ұлтты екен. Негізінен орыстар, қалғандары – украин, татар, белорус, өзбектер мен басқа да халықтардың өкілдері. Полкте екі-ақ қазақ болған, оның бірі – Кемел Тоқаев. Полк темірдей тәртіптілігімен және бірлігімен ерекшеленді, ұлттық негізде «есеп айырысу» деген жоқ. Барлық жауынгерді бір ғана мақсат – фашист басқыншыларын жеңу біріктірді. Соғыс жылдары патриотизмнің күшті болғаны шындық, шегінгендерді қатаң жазалады, ал сатқындарды аямады. Соғыс бәрін де өз орнына қойды: батыр, ержүрек жауынгерлер құрметке ие болса, қорқақтар мен екіжүзділерді сарбаздар жек көрді.

Бірінші тарауда айтып өткенімдей, әкей қияндағы ауылдан шыққандықтан орыс тілін білмеді. Қатал жағдайлар тоғысуымен соғыс оған нағыз азаматтық пен орыс тілін үйреткен бірінші университет атанды. Көп жылдар өте келе, ол орыс тілін мектеп партасында емес, ұрыс даласында жүріп үйренгенін мақтанышпен еске алатын. Кейін де орыс тілін терең меңгеруді тоқтатқан емес. Оның әдемі қолтаңбасымен грамматикалық мысалдарды жазған жеке қойындәптерлері әлі сақтаулы. Көрнекті орыс жазушыларының шығармаларынан тұтас бөлімдерді жаттап, мазмұндама жазатын.

Соғыста әкем екі жарым жылын өткізді. 1944 жылы Кеңес әскері Белоруссияны, Украинаны және Польшаны жаудан босату үшін Екінші дүниежүзілік соғыс тарихындағы ірі әскери операциялардың бірін жүзеге асырды. Онда танктер аса маңызды рөл атқарды. Кеңес Одағы қисапсыз күш жұмсап, техникалық сипаты жағынан Германияның әскери техникасынан кем түспейтін, тіпті асып кететін танктер жасауды жолға қойды. Әсіресе Ұлы Отан соғысындағы жеңістің символына айналған «Катюшамен» қатар Т-34 танкі аталатын. Бұл танкілер жаудың қорғаныс шебін бұзды, оның әскери техникасын жойды.

Ал жау әскерлерін жою міндеті негізінен танк десантына жүктелді. Танкте келе жатқан сарбаздар командирлердің бұйрығымен секіріп түсіп, жау шебін автомат оғымен атқылады. Ұзақ қашықтықтардан өту, қарсы оқ астында қалмау үшін үнемі қырағы болу қажет. Егер танкистер сауытпен қорғалса, десантшылар жаппай қарсы атқылау кезінде қорғансыз қалатын.

Әкемнің әңгімелерін тыңдай отырып, менің көз алдыма оның қолындағы автоматымен танк үстінде тұрғаны, сонан соң «Отан үшін! Сталин үшін!» деп айқайлап секіріп түсіп, ұрысқа кіргені елестейтін. Қазір кейбір жиырмадағы болбыраған бос жігіттерді көргенде, әкелеріміздің қатал соғыста қайыспай, фашист қабырғасын күйреткен ерліктері үшін мақтанамын.

Қанды шайқастар бүкіл майданда жүріп жатты. Әрбір взвод, рота, батальон, полк, дивизия өзінің қимылын жақсы білді және жауды жою үшін аянбай қимылдады. Кеңес әскері нағыз ерліктің үлгісін көрсетіп, фашист армиясының шабуылын тойтарып қана қойған жоқ, тегеурінді қарсы шабуылға шықты. Еліміздің әскери және азаматтық тұрғындары арасында соғыстың жеңіспен аяқталарына деген үміт оянды. Бір-

де мен әкемнен, оның, яғни соғыстағы Кеңес әскерінің сержанты, дивизия немесе әскердің стратегиялық жоспарын білуші ме еді деп сұрадым. Ол ротаның жоспарын жақсы білгенін, ұрыс алдында батальон немесе полк алдында қандай міндеттер тұрғанын шамалағанын, ал дивизияның әскери жоспарынан ештеңе білмегенін, өйткені «оны білуге тиіс еместігі» жөнінде шынын айтты.

Ұрыс арасында әскерді тамақтандырудың өзі – үлкен бір тақырып. Әкемнің айтуынша, бұл жағы жақсы жолға қойылыпты. Әрине, тамақтың уақтылы жетпей қалған кездері болған, дегенмен бұл соғыс кезіндегі қалыпты жай еді. Далалық асүй бір жерде артиллерия оғы астында қалса, енді бірде тамақ тасушылар азықты жоғалтып алатын, кейде жаяу әскерлердің өздері әскери бөлімшелерге асты жеткізе алмай қалады. Бірақ, жалпы алғанда, сол бір ауыр жылдары әскер азықпен толық қамтамасыз етілді. Бұл таңқалатындай да жайт емес, өйткені Кеңес әскеріне «Барлығы соғыс үшін, барлығы жеңіс үшін» ұранымен бүкіл халық еңбек етті. Тылда барлығы – әскери қызметтен босатылғандар, әйелдер мен балалар күн-түн демей ауыр жұмыс істеді. Барша көпұлтты кеңес халқы сол бір сұрапыл жылдары әлемдік тарихта болмаған жанқиярлық ерліктің үлгісін көрсетті.

Әкей бірде маған үш күндік ұрыстан кейін полктің ішер ассыз қалғанын әңгімелеп берді. Далалық асүй бірдеңеге ұшырап, ұрыс қимылы өтіп жатқан майдан даласына жете алмай қалады. Уақтылы тамақ ішіп үйренген сарбаздардың ұнжырғасы түсе бастайды. Дәстүрлі ботқа мен бұқтырылған етсіз жауынгерлік рухтың көтерілуіне сенім арту қиын.

Жауға қарсы ауыр да ұзақ жорықтардан кейін әкемнің өзі де қатты қалжырап шаршайды, бірақ май-

дандастарын тамақтандыру үшін қол қусырып қарап отыруға болмайтын еді. Бір ашық алаңқайға шыға беріп, өліп жатқан жылқыны көреді. Табан астында шешім қабылдап, ол жылқыны мүшелеуге кірісіп кетеді. Кесек-кесек еттерді кесіп алып, бір солдатты көмекке шақырып, екеулеп жас етті рота орналасқан жерге алып келеді. Жауынгерлерге бірнеше шелек тауып, етті пісіруді ұсынады. Бұл ұсыныс барлығына бірдей ұнай қоймаса да, аштық өз дегенін істетеді. Екі сағатта ет те пісіп, солдаттар құшырлана тамақтануға кіріседі. Осыдан кейін майдандастары әкейге тығырықтан алып шығар амал тапқаны үшін көпке дейін алғыс айтып жүріпті. Ал әкем оларға «ұлттық аспен тамақтандырдым» деп қалжыңдайды екен.

Әкей танк полкімен бірге Белоруссияда, Украина мен Польшада болған, Сталинградты қорғауға қатысқан. Ұрыстағы ерлігі мен батырлығы үшін 1944 жылдың аяғында екі рет Отан соғысы орденімен, басқа да көптеген медальдармен марапатталды.

Жуықта ғана Қорғаныс министрлігінің архивтерінен Кемел Тоқаевтың соғыс кезіндегі ерлік істерін айғақтайтын жаңа деректер табылды. Бұдан әрі «Литер» газетінде 2016 жылы 5 мамырда жарияланған осы құжаттардан үзінді келтіріледі.

Поляк жерінде қатты жараланып, Берлинге жете алмай қалады. Айтысына қарағанда, ол неміс мергенінің тірі қарауылына айналған, дүрбімен танк үстінде отырған азиат солдатты анау әдейі көздеп атқанға ұқсайды. Жау оғы әкейдің оң аяғын жаралаған. Ол танктен сол сәтте-ақ ұшып түсіп, есінен айырылып қалады. Он сағаттай ес-түссіз жатып, тек санитарлар зембілге салған уақытта ғана есін жияды. Жау жерінде жараланып, тұтқынға түсіп масқара болмағанына әкей өмірінің соңына дейін Жаратушыға алғыс айтып өтті.

Жарақаты ауыр болып, етігі түгелдей қанға толыпты. Дәрігерлердің айтуынша, сүйек мылжаланып сынғандықтан, аяқты сақтап қалуға ешқандай мүмкіндік жоқ. Сөйтіп, оң аяқты кесуге ұйғарған, бірақ әкей есін жиғаннан кейін аяғын кеспеуді сұрайды. Жас жауынгерді оң аяғынан айырса, оның бүкіл болашағына балта шабатындықтарын түсінген әскери дәрігерлер әкейдің өтінішіне құлақ асыпты. Оны Гомельдегі госпитальге жіберуді ұйғарады, өйткені қан көп кеткен. Жаралы жауынгер Белоруссияда көп болмаған, әскери-медициналық комиссияның шешімімен соғысқа жарамсыз деп табылады да, Омбыдағы әскери госпитальге жіберіледі.

Отбасылық мұрағатта оның емдік қағазының көшірмесі бар. Осы құжатты толық көрсеткім келеді.

«1945 жылдың 16 маусымындағы № 761 эвакуациялық госпитальдің ауру туралы куәлігінің көшірмесі. 1494-ші эвакуациялық госпитальдің комиссиясы.

Атағы: гвардия сержанты, бойы 172 см, салмағы 60 кг, кеуде ауқымы 95 см. 1945 жылы 21 қаңтарда оң аяғынан жараланған. Хирургиялық операция жасалған және жараны жуып-тазалаған. Орама гипс салынған.

Аурудың объективті белгілері: оң аяқ тізесінің үстіңгі жағында Н тәрізді 15х4см көлемді тыртық бар. Тыртық ортасында ірің бөлініп тұратын екі жыланкөз тесік бар. Тыртық оқтың кірген және шыққан тұсында. Балтыр тұсы буындарының қозғалысы дұрыс, одан төменгі тобығының бүгілуі – 100 градус, табанның бүгілуі – 110 градус, балдақ арқылы жүре алады. Оң аяғын кесуден бас тартты.

Арнайы тексеріс нәтижесі: 1945 жылдың 25 мамырындағы рентгенограмма. Сирақтың екі сүйегі де сынған.

Аурудың атауы: оқ тесіп еткен сирақ сүйегінің сынуына байланысты оң аяқ қозғалысының тежелуі, остеомиелиттің ауыр түрі.

Емі: физиотерапия, сүйекті таңу.

КСРО ҚХК-ның 1942 жылғы №386 аурулар тәртібі бұйрығының 49-бабының II–III бөлігі негізінде бұдан арғы әскери қызмет атқаруға жарамайды. Айрықша есепке алынып, алты ай сайын куәландырылып отырады. Мүгедектік тобы – екінші, үш айдан кейін куәландырылып отырады.

Жаяу жүруге жарамайды.

Қасында адам жүрудің қажеті жоқ.

Аурудың негіздемесі: КСРО-ны қорғау кезінде жараланған».

Осыдан кейін әкей үшін соғыс шартты түрде аяқталса да, ұзақ жылдар бойы, тіпті өмірінің соңына дейін соғыс зардабын тартып өтті. Қайтыс боларынан бес жыл бұрын соғыстың кейбір көріністері есіне түсіп жүрді, түнде ұйқысырап майдандастарына бұйрық беріп айғайлап оянатын. Соғыс туралы фильмдерді жібермей көріп, көркем туындыларды оқитын. Бірақ оған барлығы бірдей ұнай бермеді. Соғыс туралы кейбір әңгімелер шындыққа жанаспайды, үлкен адамзаттық трагедияны дұрыс жеткізе алмаған деп есептейтін. Ол жазушы Әди Шәріповтің, кейіннен үкіметтің құрметіне бөленген бұрынғы «орман жауынгерлерінің» партизандар туралы жазғандарына сын көзбен қарады. Сонымен бірге жазушының шығармаларын хрущевтік «жылымық» кезеңіндегі әскери тарихнаманың өзіндік ерекшелігіне көңіл аудару арқылы ақтауға тырысушы еді.

Өйткені Н. Хрущев билік басына келген кезде әскери тарихшылар оның тікелей нұсқауымен көрнекті қолбасшы – маршалдар: Г. Жуков, К. Рокоссовский,

И. Конев, тағы басқалардың Германияны жеңудегі беделдерін түсіру мақсатында партизандық топтардың әрекеттерін тым асыра бағалап жіберді. Кейбір тарихшылар, тіпті, партизандар жауды жеңуде шешуші рөл атқарған деуге де барды. Бірақ халық кегін алушылардың ерліктеріне ешкім күмән келтірмегенімен, мұның асыра айтушылық екені белгілі ғой.

Әкем, жоғарыда айтып өткенімдей, Гомель мен Омбы госпитальдерінде негізгі ем алады, дәрігерлер оған аяғын кесу керектігін үнемі ескертіп отырған. Әкей бұған қарсы болып, ем алуды жалғастыра береді. Осы бірбеткейлігінің арқасында сол жылдары сүйекті ұзарту экспериментін жасап жүрген жас хирургтің көзіне түседі. 30 жылдан кейін бұл әдіс әлемдік медицинада «Илизаров аппараты» деген атпен әйгілі болды. Бұл аппараттың авторы – қорғандық хирург Г. Илизаров ашқан жаңалығы үшін Лениндік сыйлықтың иегері атанады, ол жайында көп жазылып, фильм де түсірілді.

Ал, сол кезде, соғыстың соңғы жылдарында жас хирург өзінің үміті мен мақсаты жолында жұмыс жасап, клиникалық сынақтар жүргізді. Ол әкейге арнайы шендеуіш аппаратты қолдана отырып, аяғын сақтап қалуға болатынын айтады. Әкей үш айдан астам уақыт емхана төсегіне таңылды. Ақыры үміті ақталып, ұзақ емделуден соң балдақпен жүре бастайды. Аяғы аман қалды.

Бұдан кейін Алматыдағы А. Сызғанов жетекшілік ететін әскери госпитальге жіберіледі. Бұл госпитальде сүйекті жасанды біріктіру эксперименті жүргізілген. Жарты жылдан кейін майдангер ақырындап балдақпен жүре алатын жағдайға жетеді.

Әкей соғыстан II топтағы мүгедек болып оралды, басында баспанасы, не білімі, тұрақты жұмысы жоқ.

Өмірін қайта бастауға тура келді. Арқа сүйейтін де ешкім болмады, өйткені соғыстан күйзелген ауылдағы туыстарының жағдайлары да мәз емес.

Бірде ол маған вокзалда жұмыс іздегенін де айтқаны бар. Жұмыс табу өте қиын, кез келген жұмысқа денсаулығы мықты, сау адамдар қажет. Біраз уақыт өте келе Алматы маңындағы туысқандарын тауып алады. Олар әкейді өз қолдарына алғанымен, аса бір қонақжайлық көрсете қоймайды. Бұндай жағдайда көп тұра алмасын біліп, қалаға оқуға баруды ойластырады. Бірақ туысқандары «соғыс мүгедектері ешкімге керек емес, оларды оқуға қабылдамайды, жұмысқа да алмайды» деп, әкейді қалуға, үй шаруашылығымен айналысуға көндірмек болады.

Бірақ әкей аяғымды емдетемін, қалаға барып оқуға түсемін деп шешеді.

1945 жылы дегеніне жетіп, Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультетіне бірінші курсқа оқуға түседі. Оқуға әскери киімде, балдақпен жүріп кіреді.

Жоғарыда айтып өткенімдей, соғыс әкемнің мінезіне терең әсер еткен. Он сегіз жасқа толар-толмаста бастан өткізген сұрапыл соғыс оның мінезін шыңдайды, адамдық тұрмыс, жақсы мен жаман, өлім мен өмір жайлы көзқарасын түбегейлі қалыптастырады. Ол ержүрек әрі мықты болды, бірақ қатыгез емес-ті, алдына биік мақсат қойды, алайда аярлыққа бармады.

Әңгімелерінің бірінде маған әр адамның періштесі мен шайтаны болатынын, адам бойында алғашқыда жақсылық пен жамандықтың ымырасыз күресі жүретінін айтып еді. Осындайда әзәзілдің арбауына ырық бермей, шайтанның шырмауынан сақтанып, теріс жолмен жүрмеу керектігін баса ескертетін. Шыны

керек, жас кезімде мен бұл философиялық толғаныстардың мәнін түсіне бермейтінмін, кейіннен, өмірдің түрлі соқпақтарынан өте келе әкемнің сөздерінің соншалықты шындығына кәміл көзім жетті.

Әкей өмір бойы соғыс ардагерлеріне үлкен құрметпен қарады, Сталин мен кеңестік маршалдарды мақтан тұтты, ал Хрущевті, соғыс туралы жазғыштарды жақтырмайтын. Әлі есімде, 1965 жылы Жеңістің 20 жылдығына арналған әскери шеруді тамашаладық. Әскерлердің сап түзеген қадамдары мен салтанатты әуені әкеме қатты әсер етті: «Босқа соғыспаған екенбіз. Әттең, көптеген майдангерлер бұны көре алмай кетті», – деп, көзіне жас алды.

Өмірінің соңына дейін басты мерекесі Жеңіс күні болды. Мейрамға бүкіл отбасымызбен мұқият дайындалатынбыз. Шешей отағасының бұл күні міндетті түрде үйге достарын, жолдастарын шақыратынын біледі. Ол соғыс кезіндегі бауырластықты бәрінен жоғары қоюшы еді. Соғысқа қатысқандар үлкен құрмет пен сенімге ие, оларға кез келген жұмысты сеніп тапсыруға болады деп санайтын.

Жеңістің 40 жылдығына орай әкей I дәрежелі Отан соғысы орденімен марапатталды. Бірақ қалалық әскери комиссариат соғыс ардагерлерінің шеруіне шақыруды ұмытып кетіпті. Үкіметтің соғыс ардагерлеріне құрмет көрсету туралы қаулысының жарық көргеніне қарамастан, Алматыда сол жылдары пәтер, автомобиль, санаторийлерге жолдама бөлу кезінде қараулық, лас әрекеттер белең ала бастады. Арнайы жеңілдіктер ардагерлерді айналып өтіп, мүлде беймәлім адамдардың қолына тиетін. Әкей де сондай жағдайды бастан кешіп, жеңілдіктерден сырт қалды. Бірақ өзін-өзі төмендеткісі келмей, ешкімге жағдайын айтып көмек сұрамады.

Жеңіс күні халықпен бірге қыдыру үшін барлық медальдары мен ордендерін тағып, алаңға шықты. Сол күні қаладағы таныс та бейтаныс адамдар әкейді мерекесімен құттықтап жатты. Бірақ олардың ешқайсысы да майдангер үшін ең қымбат мерекеге арнайы шақырусыз қалған соғыс ардагерінің жаралы жан-дүниесінде үлкен өкпе-реніш жатқанын сезген жоқ, әрине. Биліктегілердің жөнсіз әрекетіне ренжісе де ол, соғыс ардагері, ешқандай сыр бермеді. Мықты да тәкаппар жан еді.

Әкейдің бір жарым жылдай ғана өмірі қалған.

III тарау

ӘДЕБИЕТКЕ БАРАР БҰРАЛАҢ ЖОЛ

Кемел Тоқаевтың соғыста алған ауыр жарақаты мен тұрмыстың қиындығынан басына түскен тауқыметтерді жеңіп шығуға жігері жетті. Ол университетке түсуге шешім қабылдады. Соғысқа қатысқандарға жеңілдіктер берілгендіктен, жолы болатындығына сенімді еді. Қабылдау комиссиясы отырған залға омырауы ордендер мен медальдарға толы балдаққа сүйенген жас қазақ жігітінің кіріп келуі оқытушыларға әсер еткені анық. Комиссия мүшелері қай факультетте оқығың келеді деп сұрайды. Шорқақ орыс тілінен ұялып, бала кезімнен журналист болуды армандайтынмын деп қазақ тілінде жауап береді. Ақыры, 1945 жеңіс жылында сол кездің атақты оқу орындарының бірі – С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетіне емтихансыз дерлік қабылданады.

Университетке түскен кезі ауыр да қайғылы өмірінің ең бақытты шақтары екенін әкем көтеріңкі мақтаныш сезіммен еске алатын. Бұл әбден түсінікті. Себебі оның бойында 22 жылдың ішінде алғаш рет жарқын болашаққа деген үміт оянды. Талапты жас журналист болуды армандайтын, оқуға деген құштарлығы өте күшті еді. Жетімдікпен өткен балалық, аштық пен жоқтықтың ауыр елесі санада сайрап тұрғандықтан, ауыл адамының өмірі оны тарта қоймады.

Университетте оқу әрі қиын, әрі қызықты еді. Қисапсыз қиын ғұмырында алғаш рет өзіне түсіністікпен

қараған өрелі ортаға тап болды. Ол жылдары университеттің оқытушылар ұжымы кілең мықтылардан тұратын. Дәрістерді танымал ғалымдар, жазушылар мен журналистер оқыды. Жоғарғы курстарда әкейге қазақ әдебиетінің классигі Мұхтар Әуезовтің лекцияларын тыңдау бақыты бұйырды. Оқу орнында қалыптасқан атмосфера ғылым мен міндетті пәндерді терең игеруге жетелейтін. Соңғылардың ішінде жоғары шығармашылық және қызметтік өсуге «рұқсат қағазындай» болған орыс тілі де бар. Орыс тілін жетік білмейінше, оңды жұмысқа тұрып, әсіресе мемлекеттік орган жүйесінде кедергісіз, сәтті жоғарылау мүмкін емес-ті.

Әкей орыс тілін терең оқып меңгеруге айрықша ынтамен кірісті. Маржандай жазуымен грамматикалық ережелер жазылған көптеген қойындәптерлері әлі күнге сақтаулы. Әкейдің жазбаларына қарағанда, ол кезде орыс тілін оқу тиісті деңгейге қойылған, оқыту әдістемесі жан-жақты, сондай-ақ қарапайымдылығымен ерекшеленетін.

Өкінішке қарай, мектептер мен жоғары оқу орындарындағы қазақ тілін оқытудың қазіргі жағдайы туралы олай деп айта алмаймыз. Дей тұрғанмен, осынау төтенше маңызды істе ілгерілеу де жоқ емес. Біздің жас буын мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болған қазақ тілін оқуға қызыға бастады. Оның үстіне президент Н. Назарбаев Қазақстанда тұратын барлық ұлттарды келешекте қазақ тілі біріктіретінін нақты мәлімдеді. Сондықтан мемлекеттік тіл ретіндегі қазақ тілінің болашағы шын қуантады.

Әкей табандап жатып үйренгеннен кейін орыс тілінің грамматикасын үздік меңгерді, өзінің ойын «ұлы да құдіретті» тілде еркін баяндайтын, тіпті өте ауыр мәтіндердің өздерін біліктілікпен түзететін, орыс ті-

лінде өте сауатты жазды. Бірақ ауызекі сөйлеуінен орыс тілі оның ана тілі еместігі білінетін, жеңіл акцентпен сөйледі.

Жастайынан ана сүтімен сіңген қазақ тілі өле-өлгенінше ол үшін қасиетті болып қала берді. Ана тілін жан-тәнімен сүйіп, оны шынында да орасан бай тіл деп есептейтін. Отбасында жиі қайталайтын сөздеріне қарағанда, көп қырлы оралымы жағынан әлем тілдері арасында қазақ тіліне тең келетін тіл жоқ.

Университетте оқып жүрген кезінде әкей, әрине, басқа пәндерді: қазақ және орыс әдебиеті, философия және тарихты оқыды. Бұл пәндерге аса құмарлығының дәлелі ретінде мемлекеттік мұрағатта университетте оқығандығы туралы дипломы сақталған. Жетімдер үйінде тұрған, интернатта оқып, майдандағы қантөгіс шайқастардың ащы дәмін татқан әкей соған қарамастан жоғары оқу орнының бағдарламасын еркін игерді. Оның дипломында бірде-бір «үштік» болған емес, барлық пәндерді «төрт» пен «беске» меңгерді.

Студенттік шағында кейінгі өмірінде маңызды орын алған адамдармен танысты. Оқып жүргенде Саттар Имашевпен танысып, достасты. Оларды жақындастырған – соғысты бірге бастан кешкені, себебі олар әлі қанаттары қатаймастан, өмір дәмін татпай тұрып сұм соғысқа аттанды, өмір мен өлімнің қас қағымдай айырмасын ұқты. Әкейдің әңгімелеріне қарағанда, С. Имашев үздік оқып, қоғамдық тапсырмалардың бәрін құлшына орындаған. Мінезінің бұл қыры ақырында оның қызметтік мансабына оң әсерін тигізді, партия функционерлерінің көзіне түсіп, сатылап алға жылжып, Қазақстанның ықпалды адамдарының біріне айналды. С. Имашев Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы лауазымын атқарған

кезінде республикамыздың мықты идеологтарының бірі ретінде танылды. Сол уақытта, 70-жылдардың басында, ұлттық мәдениет шын мағынасында өрлеу дәуірін бастан кешті, КСРО-да ғана емес, одан тыс жерлерге де кеңінен танылды. Қазақ мәдениетінің көрнекті шеберлері – Роза Жаманова, Роза Бағланова, Ермек Серкебаев, Бибігүл Төлегенова, Шәкен Айманов, Асанәлі Әшімов және басқалары ең жоғары атақтарды, соның ішінде КСРО-ның халық артисі, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты атақтарын иеленді. Танымал қалам шеберлері – Ілияс Есенберлин, Әбділда Тәжібаев, Жұбан Молдағалиев, Әбдіжәміл Нұрпейісов, Тұманбай Молдағалиев пен Шерхан Мұртазаевтың, тағы басқа жазушылардың қызықты көркем шығармалары жарық көрді. Дәл осы кезеңде Әбіш Кекілбаев, Олжас Сүлейменов, Мұқағали Мақатаев, Әкім Тарази, Мұхтар Шаханов, Қадыр Мырзалиев, Қабдеш Жұмаділов, Сәтімжан Санбаев, Мұхтар Мағауин, Баққожа Мұқаи, Әнуар Әлімжанов, Қоғабай Сәрсекеевтер үлкен әдебиетке қадам басты. Көптеген көркемөнерпаздар ұжымы пайда болды, театрлар құрылды, көркем және деректі фильмдер түсірілді. Қылқалам шеберлерінің даңқы бүкіл Одаққа тарады. Талантты сәулетшілер шоғыры пайда болды. Осылардың бәрінде Саттар Имашевтің еңбегі зор.

Әкей оның адамгершілік һәм іскерлік қасиеттерін жоғары бағалайтын. Ізгі жанды бұл адамды мен де ұмытпаймын, өйткені 6 жасқа толғанымда маған ойыншық ұшақ сыйлады ғой. Осы уақытқа дейін сол бір қымбат сыйлықты құнды дүние ретінде сақтап келемін. Университетті бітірген соң да қызметтік алшақтық өз әсерін тигізгенмен, екеуінің достығы еш суыған жоқ. Қалай болған күннің өзінде, әкей Орталық Комитеттің хатшысы С. Имашевпен жылына екі

рет кездесіп тұратын, бұған шын қуанып, жігерленіп жүруші еді. Әлі есімде, сондағы кездесулердің әрқайсынан көтеріңкі көңіл-күймен оралып, қандыкөйлек досымен әңгімені егжей-тегжейлі баяндап беретін. Саттар Нұрмашұлы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңес Президиумының Төрағасы болып тағайындалғанда әкей жеке құттықтап барды. Өкінішке қарай, С. Имашев бұл орында ұзақ жұмыс істей алмады, 60 жасқа да толмастан, қарапайым хирургиялық операциядан кейін дүние салды. Әкем, әлбетте, студенттік досының қазасына қатты қайғырды, тағдыр оған қатал қарады, күш-қуаты мол шағында арамыздан алып кетті деп қамықты.

Студент кезіндегі достарының бірі – кейіннен атақты ғалым-филолог, Қазақ КСР Ғылым академиясының Әдебиет және тіл білімі институтының директоры болған Мүсілім Базарбаев. Әкей өмірінің соңына дейін оған айрықша құрметпен қарады. Тұл жетім қалған, соғыста жалғыз ағасын жоғалтқан жаралы көңілімен – Мүсілімді жақын досындай ғана емес, тағдырдың өзі жолықтырған інісіндей жақсы көрді. Онымен дос болу жеңіл әрі қызықты, себебі Мүсілім сырт-келбеті ажарлы, көңілді, қуатты, оның үстіне жомарт мінезді жігіт еді. Әкей сияқты, Мүсілім де ауылдан шыққан, жас кезінде орыс тілін нашар меңгерген, бірақ білімге талпынысы мықты адам. Екеуінің жалғыз айырмашылығы – Мүсілімнің әке-шешесі ол кезде тірі және де ұлдарына әрдайым көмектесіп тұрады. Әрі ол жасына байланысты соғысқа барған жоқ, нағыз бейбіт өмірдің адамы болатын. Университетті бітірген соң М. Базарбаев әкеймен бірге жастар газетінің редакциясында жұмыс істеді, бірақ соңынан ғылым жағына біржола ауысты. Ол кандидаттық диссертациясын өте жастай қорғап, орыс және кеңес

әдебиеті классиктерінің шығармаларын қазақ тіліне аударумен шұғылданды.

М. Базарбаев қазақ әдебиетінің ғұламасы Мұхтар Әуезовтің қамқорлығы мен қолдауына ие болды. Кемеңгер Әуезов жас ғалымның бойынан қазақ әдебиеттану ғылымының болашақ беделін байқаған сыңайлы. Мүсілім Базарбаев бұл үмітті толығымен ақтады.

1961-ден 1970 жылдарға дейін ол Ғылым академиясының Әдебиет және тіл білімі институтын басқарды. 70-ші жылдардың ортасында докторлық диссертациясын қорғады, десе де білімінің ауқымы мен деңгейі жағынан бұл ғылыми атаққа одан көп бұрын дайын еді. Қазақ ғалымдарының алғашқысы болып әлі ақталмаған ақын Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығын зерттеді. М. Базарбаев қаламынан қазақ әдебиетін байытқан көптеген бірегей еңбектер дүниеге келді. Өмірінің ақырына дейін ол сүйікті ісіне адалдығын танытып, ұлттық әдебиеттану ғылымына зор үлес қосты. Үкіметтік шенеунік мансабын аяқтап, 1981 жылы туған институтына директор ретінде оралды. Замандастары мен әріптестері М. Базарбаевты ұлы ғалым, жан-жақты адам деп еске алысады.

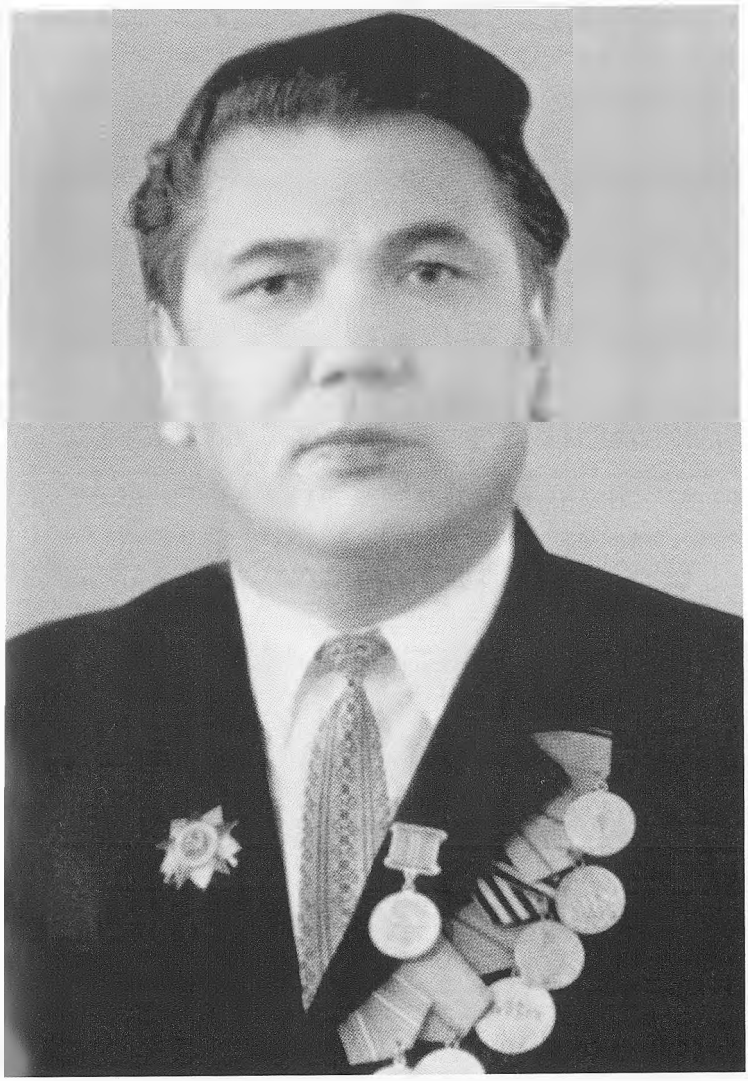
1970 жылы М. Базарбаев Мәдениет министрлігін басқарып, қазақ мәдениетін дамытуға көп еңбек сіңірген қабілетті басшы ретінде танылды, шығармашылық ұжымдар мен жазушылар ортасында зор беделге жетті. Бір қызығы, оның бұл жоғары лауазымға тағайындалуы менің Мәскеу мемлекеттік халықаралық қатынастар институтына түсуіммен дәл келді. Әлі есімде, Мәскеуден Алматыға келгенде әкейдің айтқан бірінші жаңалығы досының жоғары лауазымға тағайындалуынан басталды. М. Базарбаевтың Үкімет мүшесі болғанына әкем шын ниетімен қуанды.

Себебі бұған дейін олар уақыттарын жиі бірге өткізетін, ал іссапарлар мен демалыстар кезінде хат жазысады.

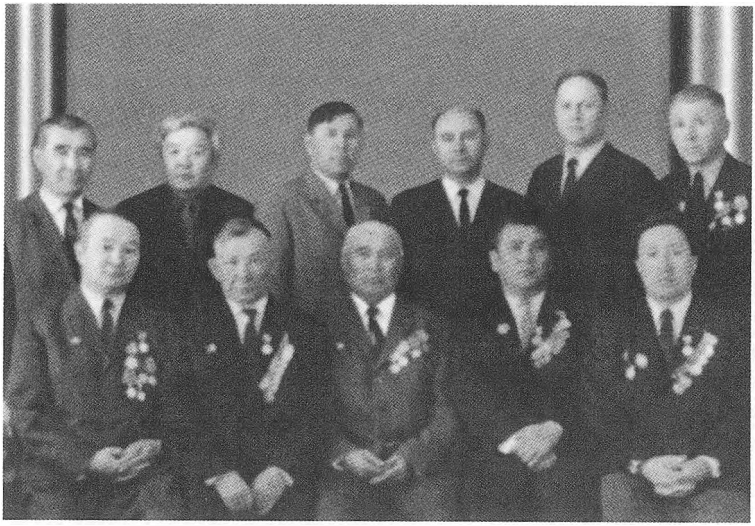
Алайда өмірде жиі кездесетіндей, мұндай бұлжымас достыққа да сызат түсті, асылы, «сыртқы» факторлардың әсері тисе керек.

Не себептен екенін білмеймін, бірақ бұрынғы достар күн өткен сайын бір-бірінен алшақтай берді, олардың кездесулері де сиреді, ал 80-жылдардың басында мүлдем тоқтады. Бұл уақытта әкей «Соңғы соққы» кітабының кейбір тараулары төңірегінде туған жасанды әрі шектен тыс дабырайған жанжалға қатысты, оның үстіне мемлекеттік қызметтен шеттетілгеніне байланысты қатты қамығып жүрген. Әкей үзеңгілес жақын адамымен араздасуына қапаланбай қалған жоқ, бірақ өзінің қысқа өмірінің соңына дейін ол кісіні тек жақсылықпен айтып отырды, сырласқан күндерін еске алды. Ол М. Базарбаевпен достығына беріктігін сақтады: дүниеден қайтарынан екі жыл бұрын досымен бірге түскен фотосуреттерін жинап, жеке конвертке салып, Мемлекеттік мұрағатқа тапсырды. Сонда бүгінге дейін сақтаулы.

1995 жылы М. Базарбаевты жерлеуге қатысып, қала әкімшілігіне оның бейнесін мәңгі есте қалдыру жөнінде ресми хат жолдау менің маңдайыма жазылыпты. Басқаша жасай алмайтын едім, себебі бұл адам өмірден өткен соң оның ғылым мен мәдениет саласындағы қызметімен байланысты барлық игі істері тарихқа айналды. Оның үстіне Мүсілім Базарбаев бес жыл көлемінде Қазақ КСР сыртқы істер министрі қызметін атқарып, ұлттық дипломатия жылнамасына енген. Сонымен қатар мен Кемел Тоқаев пен Мүсілім Базарбаевтың көп жылдық достығына құрмет көрсеткім келді. Екеуінің бір-біріне бауырласқаны сондай, кезінде олардың есімдері егіздей көрінетін.

Ұлы Жеңістің 35 жылдығы қарсаңында. 1977 ж.

Жоғарғы Кеңес Президиумы аппаратының қызметкерлері –
Ұлы Отан соғысының ардагерлері.
Төменгі қатарда сол жақтан бірінші – Х. Әбілғазин,
оң жақтан екінші – К. Тоқаев. 1970 ж.

Жоғарғы Кеңес Президиумы қызметкерлері сенбілікте.
1976 ж.

Кемел Тоқаев.
1977 ж.

Кемел Тоқаев тәртіп сақшылары арасында

Уважаемый Токаев К.!

Наш народ знает и глубоко уважает Вас как воина-освободителя, защитившего Отечество от фашистского порабощения.

Вас, ветерана Великой Отечественной войны и писателя, мы любим и чтим не только за Ваши правдивые книги о ратных подвигах советских людей, но и как солдата, прошедшего трудными дорогами войны и громившего врага штыком и пером.

Пусть Ваш талант вечно служит народу, а Ваши пламенные слова всегда утверждают мир во всем мире!

Горячо поздравляем Вас с 35-й годовщиной Великой Победы и от души желаем здоровья, счастья и новых творческих успехов!

ПРАВЛЕНИЕ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
КАЗАХСТАНА

Жеңістің 35 жылдығына орай
Кемел Тоқаевқа жолданған құттықтау

Қаламгерлер арасында. Сол жақтан үшінші –
Қоғабай Сәрсекеев, оңнан солға қарай –
Жаппар Өмірбеков, Кемел Тоқаев, Сафуан Шәймерденов.
1981 ж.

Мың жылдық құда Рымтай Ізбастинмен бірге

Әкім Тарази, Кемел Тоқаев, Қабдеш Жұмаділов

Маңғыстау сапары. 1980 ж.

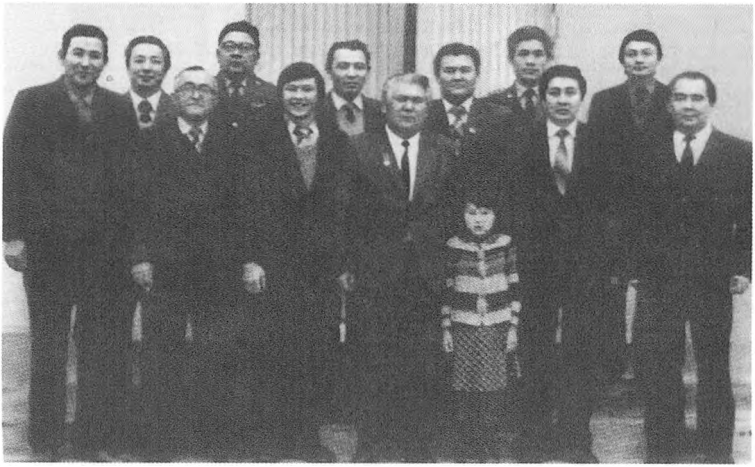
Жазушылар Теміртау қаласында. 1982 ж.

Қостанайдағы оқырмандармен сұхбат.
1980 ж.

К. Тоқаев Ақтөбе облыстық ішкі істер басқармасы
қызметкерлері арасында

Қызылорда облысына сапар.
1980 ж.

Ішкі істер министрлігінің қызметкерлерімен кездесу.
1984 ж.

Жазушылар (оңнан солға қарай): К. Тоқаев, белгісіз,
Хамит Ерғалиев, Берқайыр Аманшин, белгісіз,
Ғафу Қайырбеков

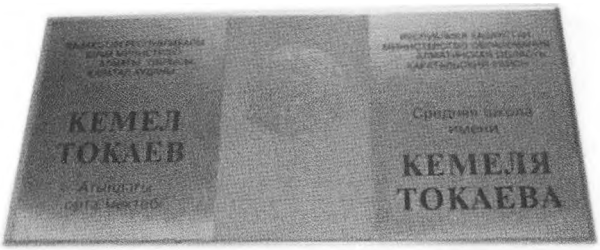
Әкім Тарази мен Кемел Тоқаев.
1983 ж.

Қасым-Жомарттың анасы Тұрар Шабарбаева

Кемел Тоқаевтың балалары.
2000 ж.

Үштөбе қаласындағы №1 орта мектепте
Кемел Тоқаевқа орнатылған ескерткіш.
Желтоқсан 2007 ж.

480124
г.АЛМА-АТА
пр.АБАЯ, 143
ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЖАЛЫН
тел. 42-26-89
42-03-87

Қазақстан Республикасының
Сыртқы істер министрі
Қасымжомарт ТОҚАЕВҚА

Құрметті ҚАСЫМЖОМАРТ КЕМЕЛҰЛЫ!

Республикалық "Жалын" баспасы 1994-жылдан бастап шым-шытырық хикаялы /детектив/ шығармаларға арнаулы бәйге жариялаған болатын. Биылғы Наурыз мерекесінде ол бәйге мәреге жетіп, баспа ұжымының шешімі бойынша қазақ халқының дарынды перзенті, белгілі жазушы Кемел Тоқаев атындағы конкурстың алғашқы сыйлықтары берілді. Бұл конкурсты баспа жыл сайын тұрақты жүргізіп отырмақ. Қазақ әдебиетінің алтын қорына "Түнде атылған оқ", "Сарғабанда болған оқиға", "Таңбалы алтын" секілді тамаша шығармалар қосқан ағұлы әкеңіз Кемел Тоқаевқа байланысты осы қуанышты хабарды Сізге хабарлауды өзіміздің парызымыз деп білдік.

Шынайы құттықтап, құрметпен
"Жалын" баспасының
директірі Б.НҰРЖЕКЕҰЛЫ

Кемел Тоқаев атындағы конкурстың өткізілуі
туралы хат

Үштөбе қаласындағы Кемел Тоқаев атындағы
№1 орта мектеп

Кемел Тоқаев біздің жадымызда

Өмір... 1984 ж.

Әрқайсысының қазақ әдебиетінде өз ізі бар. Екеуі де замандастарының есінде қызығынан қиындығы мол өмірлерін әдебиетке арнаған тұлғалар, өз істерінің майталмандары ретінде қалды.

М. Базарбаев дүниеден өткен соң оның жары, ұзақ жылдар бойы Қыздар педагогикалық институтында жұмыс істеген Гүлбараш Байтоғаева қазақ әдебиеттану ғылымында бүтіндей бір бағытты дүниеге әкелген әрі біздің мәдениетімізде елеулі із қалдырған осынау қызықты адам туралы естеліктер кітабын жарыққа шығарды. Шынын айтсам, мен бұл кітапты мұқият оқып шықтым, сөйтіп бұған дейінгі беймәлім біраз жайттарға қанықтым.

М. Базарбаевтың қызы Зейнеп әке жолын қуды. Мәскеудің М.Торез атындағы шет тілдер институтын бітірген соң Қазақстан Ғылым академиясының Тіл білімі институтында қызмет етіп, филология ғылымдарының докторы атағын алу үшін диссертация қорғады, Қазақстан Ғылым академиясының корреспондент мүшесі болып сайланды.

2017 жылы Ғылым академиясында М. Базарбаевтың туғанына 90 жыл толуына арналған ғылыми конференция өтті. Осы айтулы оқиғаға орай мен құттықтау хат жолдадым.

Университетті бітірген 1948 жылы әкей Жамбыл қаласына барып, облыстық газетте бір жыл істеді, соңынан Алматы қаласына «Қазақстан пионері» балалар газетінің редакциясына ауыстырылды. Осылайша, журналистің буырқанған өміріне түбегейлі бас қойып, бұл қызықты істе өзінің күшін байқауға, тәжірибелі қалам шеберлерінен үлгі алуға мүмкіндік туды. Әкейдің естеліктері бойынша, газеттің шағын таралымы мен тақырыптық шектеулеріне қарамастан, редакция ұжымында қалыптасқан ахуал белсене жұмыс істеуге шақырғандай. Газет оқырмандары не-

гізінен балалар еді, әрі Орталық комсомол комитеті тарапынан қатаң бақылауда тұрды. Соған қарамастан, әкей баспасөз әлемінің ішкі жайын, қыр-сырын таныды, басылымдардың жарыққа шығуының барлық қатпарларын меңгерді.

Бірнеше жылдан кейін ол осы газеттің бас редакторы болып тағайындалды. Қазақстан журналистикасының ардагерлері 50-жылдардың басында «Қазақстан пионері» ерекше сипат алып, шынайы танымалдыққа жеткенін еске алады. Республиканың қазақ мектептерінде кең тарап, елдің қоғамдық өмірінің мәселелерін жазуда жаңа көзқарасымен ерекшеленетін басылымды балалар қызыға оқыды. Әкей республика комсомолының Орталық Комитетіне мүшелікке сайланды.

Газетте істей жүріп ол көркем туынды жазу туралы ойланды. Сол кез үшін оқырман қауымды қызықтыратын көкейтесті тақырып іздеді. Детективтік әдебиет жанрына көшуге уақыт әлі жеткен жоқ, сондықтан алғашқы кітабы – «Жұлдызды жорық» республика пионерлеріне арналған. Бұл оның әдебиеттегі алғашқы қадамдары еді. Жазушылық жолға түсу шешімін әріптестерінің барлығы бірдей қолдай қоймады, кейбір «сыншысымақтар» әдебиетке ынтасын жою үшін бірінші кітабын сынаған мақалалар жазды. Бірақ әкей ондай шабуылдардан тайсалмады, жазушы боламын деген түбегейлі шешім қабылдады. Бұл еңбектің ауыр екенін, тіпті оның соңына түскен кейбір адамның денсаулығына да үлкен зияндығын білді, әрине. Түйсігі алдамапты, жазушы ісі расында да өте ауыр еді, шеберліктің жетіспеуінен емес, көптеген тосқауылдардың, соның ішінде цензураның кесірінен туындыларын жарыққа шығару қиынға соқты.

Көркем шығарма жазу үстіндегі әкейдің түнгі тол-

ғаныстары әлі есімде. 50-жылдары біздің отбасы өте ауыр тұрмыстық жағдайларда өмір сүретін – барлығымыз коммуналдық пәтердің жалғыз тар бөлмесіне сыйып тұрдық. Түнде оянып кетсем, әкей үстел шамының әлсіз жарығымен қағаздарына шұқшиып отыратын. Сол қолында түтіндеген папиросы, оң қолымен бір сөзден соң бір сөзді маржандай тізе береді. Сосын ойланып қалады да, папиростың тағы бірін тұтатып, қаламын сиясауытқа малып алып, әрі қарай жазуға кіріседі.

Алғашқы кітабы жарық көрген соң үш жылдан кейін әкей милиция қызметкерлерінің қауырт та қауіпті еңбегі туралы өте қызықты туындысын аяқтады. Кітаптың атауы сәтті шықты – «Тасқын» – көп мағынаны бір ғана сөзге сыйғызғандай. Бұл кітапты қазақ оқырмандары ғана емес, Қырғызстан, Өзбекстан және Моңғолияның көркем әдебиетті сүйетін қауымы жылы қабылдады. Отбасы мұрағатында оқырмандардың роман туралы тебіреністі ойлары жазылған, уақыттан сарғайған хаттары сақталған. Шындығында, осы кітапқа дейін қазақ көркем сөзінде бұл туындылар кездеспеген, әкем тыңға түрен салған бірінші қаламгер еді. Жанрды сәтті таңдау, қиын тақырыпты біліктілікпен ашу, роман фабуласын оңтайлы түзу кітапқа табыс әкелумен бірге, жазушының қазақ әдебиетіндегі орнын да анықтады. Ол біздің әдебиеттегі детективтік жанрдың негізін қалаушы ретінде танылды. Бұл кітабы үшін Кемел Тоқаев алғаш рет милиция органдарының қызметіне арналған республикалық көркем шығармалар байқауының бірінші сыйлығын жеңіп алды. Соңынан ол екі рет осындай байқаулардың жеңімпазы атанды.

Жазушының қаламынан туған шығармаларды талдауға мен кітаптың жеке тарауын арнамақпын. Ал

қазір оның жазушылық ісіне үлкен жауапкершілікпен, ең бастысы, адал қарағандығын атап өткім келеді. Жаңа кітапқа кіріспес бұрын, ол ІІМ және МҚК мұрағаттарынан алынған көптеген материалдарды түбегейлі зерттейтін. Сол кездегі республика құқық қорғау органдары жүргізіп жатқан тергеу істері толық мазмұндалған мыңдаған қойындәптер парақтарын мен қызыға да құныға оқитынмын. Әкей, әсіресе Жетісудің алғашқы қызыл комиссары Ораз Жандосовтың қызметін, ақтардың атаманы Дутовты өлтіруді ұйымдастыру туралы материалдарды көп зерттеді. Өкінішке қарай, қатал цензураның кесірінен осынау күрделі де қызықты істің біршама жайттары «Соңғы соққы» романына енбей қалды. Менің білуімше, әкем бұл кітабында Қазақстан аумағында патша генералы Анненков пен оның жандайшаптары жасаған қатыгез қылмыстары туралы жазғысы келген, бірақ оған бұл ұлтаралық қатынастардың бұзылуына әкеледі деп, жазғызбай қойды. Айта кетерлігі, сол жылдары қатаң цензор ретінде сөйлеген Коммунистік партияның Орталық Комитеті мәдениет бөлімінің кейбір басшылары, соңынан горбачевтік қайта құруға құлшына кірісіп, ұлтаралық қатынастардың тұрақтылығын сақтауға тырысудан гөрі, ұлттық картаны құбылта пайдаланған айтулы демократтарға айналды.

Шығармаларын жазуға түбегейлі дайындық арқасында Кемел Тоқаевқа ешкім де фактілерді өзгерттің, насихаттауды күшейттің деп айып таға алмады. Ол бірде-бір кітабында коммунистік идеологияны мадақтаған емес, олай істеген күннің өзінде түсінуге болар еді, себебі 1944 жылы майданда жүріп, кезекті шабуылдың алдында Коммунистік партия қатарына өткен. Оның шығармаларында Қазақстан чекистері мен милиционерлерінің ауыр әрі қауіпті өмірлері ешқан-

дай әсірелеусіз суреттелген. Сондықтан сансыз көп оқырмандары жазушының кітаптарын жақсы көретін, ал партия идеологтары жақтырмады.

Кемел Тоқаевтың шығармалары мыңдаған басылымдармен шыққанына қарамастан, кітап дүкені сөрелерінде жатып қалмайтын. Ал ресми «классиктер» мен басқарушы идеология авторларының кітаптары керісінше жағдайда – оларды бұйрықпен кітапхана, мектеп және институттарға таратады. Оқырман қауымды тракторист пен сауыншының махаббаты, партия функционерлерінің «жанкешті» еңбегі немесе Қазақстанның жекелеген аймақтарында Кеңес үкіметін орнатудың ұзақ-сонар тарихы қызықтырмады. «Тынық Дон» немесе «Көтерілген тыңның» авторынан артық ешкім жаза алмасын, ал Айтматовтың «Жәмила» және «Қызыл орамалды шынарым менің» повесінен кейін махаббат дастанын осыншалық нәзік те әсем жырлай алмасын оқырман анық аңғарды. Бірде үйде үстел басында әкейдің менің кітаптарымның есебінен баспалар кейбір «классиктердің» «еңбектерін» жариялаудан шеккен шығындарын жабады деп әзілдегені бар. Анығында солай еді: көп жылдар өткен соң мен тәжірибелі баспагерлерден сол кездегі жұмыс жағдайлары туралы сұрағанда, олар істің дәл әкем айтқандай болғанын растады.

Жазушы өзінің кітаптары туралы жылы лебіздер, милиционерлер мен чекистердің ауыр жұмыстары туралы әңгімелерін жалғастыру жөнінде өтініштер жазылған хаттарды көптеп алатын. Әкемнің шығармашылығына американдықтар да көңіл аударды, оның атына АҚШ Конгресі кітапханасы мен Иллинойс университетінен «Соңғы соққы» романының екі данасын салып жіберу жөнінде хат келіп түсті.

Шығармашылық қарымын әкем ешқашан асыра

бағалаған емес. Табиғи қарапайымдылық пен тектілігінен шығар, басқа кейбір қаламдас әріптестері сияқты өзін өзі мақтау мен кітаптарын насихаттаудан аулақ ұстады. Бос мақтан жазушыға абырой әпермейді деп санайтын. Таңдаған жанры көпшілік оқырманға арналғандықтан, ешқашан дәстүрлі классика қатарына еңбейтінін жақсы түсінді. Хаттарының бірінде ол, ең алдымен қалың оқырман қауымға, сондай-ақ «өз балаларына» жазғандығын айтыпты. Үміті мен сенімі алдамапты. Оның шығармаларын қарапайым адамдар, сондай-ақ эпистолярлық жанрға қатысы барлар да ұмытқан жоқ. Елімізге кеңінен танымал «Қазақ әдебиеті» газетінде (2008 жылғы 22 тамыздағы саны) жазушы-журналист Рахметали Асылбектің «Қазақ детективі қай деңгейде?» деп аталған қызықты мақаласы жарық көрді. Мақалада жазушы Мағира Қожахметова былай деп еске алады: «Қазақ детективі дегенде, ең алдымен Кемел Тоқаев есімі ойға оралады. Қалай құмартып оқитын едік, шіркін!» Бұл кісінің айтуынша, К. Тоқаевтың шығармалары нақтылы тағдыр, қым-қиғаш мазмұн, қайран қалдырарлықтай оқыс шешімімен баурайтын. Адам жанының жылуы асқақтығымен астасып, ерекше әсер қалдыратын. Ал, ардагер журналист Әтина Жәкетова: «Қазақ детективін қалыптастыруда Кемел Тоқаевтың көп еңбектенгенін білемін. Шығармаларын қызыға оқығанбыз. Қаламгердің бір қасиеті – шыншыл, турашыл адам еді» деп атап өтеді. Қазіргі жас буынның өкілі, Өнер институтының студенті Салтанат Жарқынбекова мынадай пікір білдіріпті: «Әрине, кітапты жиі оқимын. Маған, әсіресе тарихи тақырыпқа жазылған көркем шығармалар ұнайды. Детективтерді де оқығанмын. Бірақ К. Тоқаевтан басқа бұл тақырыпқа арнайы қалам тартқан қазақ жазушысын біл-

меймін. Қазақ тілінде жазылған мұндай шығармалар жоқ сияқты. Дүкен мен кітапхана сөрелерінде тек шетел жазушыларының орыс тіліндегі кітаптары немесе солардың қазақша аудармалары ғана тұрады».

Мақала авторының өзі Рахметали Асылбек қазақтың детективті әдебиетінің қазіргі жағдайын және оны шетелдік әдебиетпен салыстыра талдай келіп, тап Кемел Тоқаев біздің әдебиетімізде осындай танымал жанрдың бар екенін бүкіл әлемге паш етті деп тоқталады. Жазушының кең танылған туындысы «Сарғабанда болған оқиға» негізінде мақала иесі шырғаланды оқиғаның шешімі милиция тергеушілерінің жоғары кәсіби жұмысымен сәтті үйлесім тапқанын баяндай отырып, К. Тоқаевтың шығармашылығы аты аңызға айналған Шерлок Холмс туралы кітаптың авторы Конан Дойлдан ешбір кем емес деген тұжырым жасайды.

Әрине, мен Кемел Тоқаевтың шығармашылығына жоғары баға берген авторлардың барлығына ризамын. Баспасөз жарияланымдарынан басқа мен әдебиетсүйер қауымнан көптеген хаттар аламын. Олардың барлығы әкейді ұлттық әдебиетімізді қызықты детектив жанрымен байытқан өзіндік қолтаңбасы бар қарымды қаламгер ретінде ілтипатпен еске алады.

Жазушының туған халқына деген ерекше махаббаты лайықты қайтарымын тапқандай, өмірінің соңына дейін еліміздің қай өңіріне барса да сый-құрметке бөленді. Мемлекеттік мұрағатта түрлі облыстарға жұмыс сапарымен барғанда түскен фотосуреттер сақталған. Олардың бәрі жазушы Кемел Тоқаев пен оның мыңдаған оқырмандарының өзара ықыласының айнымас куәсіндей боп қала бермек.

Ол қазақ әдебиетінің марқасқалары – Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Мұхтар

Әуезов, Ғабит Мүсірепов, Сәбит Мұқановтарға ерекше құрметпен қарап өтті. Олардың шығармалары уақытқа бағынбайтын дара тұлғалар дейтін. Қазіргі заман жазушыларының ішінде Әбділда Тәжібаев пен Әбіш Кекілбаевты бөліп айтатын. Бірде мен оның «Қазақ әдебиеті» газетін беріле оқып отырғанын көрдім. Сол кездің көкейтесті мәселелерінің біріне жазылған Ә. Тәжібаевтың мақаласы екен. Мақала туралы пікірін сұрадым. Сонда қазіргі жазушылардың ішінде өз ойын Әбділдадай әсерлі де әдемі жеткізетін, поэзия мен прозаға бірдей қуаттылары шамалы деп жауап бергені бар.

Оның Әбіш Кекілбаевқа деген көзқарасы ерекше еді. Әкей оның шығармаларын тарихи ауқымдылығы және философиялық тереңдігі үшін жоғары бағалайтын. Бұл жазушы гуманитария саласында энциклопедиялық білімге ие және оларды өз шығармаларында ұтымды пайдалана біледі деп ылғи айтып отыратын. Әбіш Кекілбаевты бақытты жазушылық тағдыр күтіп тұр, ол қазақ әдебиетінің классигі болып танылады деуші еді.

Арада біраз жылдар өткенде маған Әбіш Кекілбаевты жерлеуге қатысты мемлекеттік комиссияны басқаруға тура келді. Марқұмды ақтық сапарға шығарып салардағы қаралы жиында мен қазақ әдебиетінің классигімен, ұлттық интеллигенцияның көрнекті өкілімен қоштасып тұрғанымызды баса айттым.

Әкей білім мен ағартудың қайнар көзі ретінде кітаптарға аса мұқият қарады. Басында баспанасы жоқ, қаражат жағы қинап тұрса да, кітаптан ақшаны аямады. Бұл әдетін өмірінің соңына дейін жалғастырды. Соның арқасында біздің үйде көптеген қызықты кітаптар жиналды. Мен оларды мерзім сайын қайталап оқып, ата-анамның кезі тірі кездерін еске

аламын. Асылы, әкем мен шешей осынау қымбат байлықтың мәнін нақты түсінсе керек, енді ол кітаптар о дүниелік болған марқұмдармен біздің арамызды мәңгілік жалғап тұрған алтын арқауға айналды.

Әкей өзінің жазушы ретіндегі бағасын білді, қазақ әдебиеті шамшырақтарының, жоғары лауазымды шенеуніктердің алдында құлдық ұрған емес. Әрдайым қарапайым, бірақ өз ісіне берік және шыншыл еді, біреулерге ұнамаса да, тек қана шындықты айтатын. Қызметтік мансаптың жалына жармаспағаны да осы мінезінен шығар. Өсу үшін икемді әрі жағымпаз болу қажет екенін түсінді, бірақ өз мінезінен қайтпады. Отбасында әкей «турашыл болуға моральдық қақым бар, себебі жастайымнан жетім қалдым, балалар үйінде тәрбиелендім, соғыс жылдары өлімге бас тіктім» деуші еді. «Бұндай өмірлік тәжірибесі жоқтар өзгерсе өзгере берсін, төселсін».

Бір жоғары қызметтік кабинеттен екіншісіне көшіп, сыйлық пен марапатты сұрап алатын, билікке «мадақ жыр» айтып, ал сыртынан жамандайтын біздің кейбір шығармашылық қайраткерлерге қарай отырып, әкейді еске аламын да, оның дәл осындай: ер мінезді әрі өз ісіне жауапты қарағанына ризалығымды білдіремін. Тіпті еш кінәсіз өзекке тебілген өкінішті жылдарында әкей біреуге «бас ию», көшірім іздеп жұмыс сұрауды ойлаған да емес. Өмірінің соңғы жылдары ол тек мен үшін қам жеді, өйткені өзінің жоғарғы басшылықпен қарым-қатынастарындағы түйткілдер одақтық министрліктегі менің жұмысыма кері әсерін тигізе ме деп алаңдады. Бұлай алаңдауға себеп те жоқ емес, өйткені әкемнің ашық қарсыластарына немесе тасада тұрып тас лақтыруды қалайтын жасырын жауларына оның ұлының Мәскеуде, демек, республика шенеуніктерінен тәуелсіз жұмыс істеп жүргені ұнамайтын.

Әйтеуір, КСРО СІМ басшылығын ауыл арасының арандатуды көздейтін «жергілікті» жасырын әрекеттері қызықтырмайтын, ол кезде адамдарды ең алдымен іскерлік және моральдық қасиеттеріне қарап бағалайтын.

Шығармаларын орыс тіліне аудару проблемасы әкейді ойландырмай қойған жоқ. Бұл іске мәскеулік аудармашыларды тартуға материалдық мүмкіндігі жетпеді, сондықтан жергілікті әдебиетшілердің қызметін пайдалануға тура келді. Аударма ісі аса күрделі, алдымен жолма-жол аударма жасалды, соңынан орыс тілінің стилистикасына сәйкес келетін көркем форма табу қажет. Бірақ, өкінішке қарай, аударманың соңғы кезеңінің сапасы төмен шықты, тіпті жолма-жол нұсқадан кейін аудармашы бұл мәтінге қол тигізбегендей. Аудармашының өз ісіне салақ қарауының салдарынан жазушының орыс тіліндегі кітаптары көркемдік жағынан ақсап жатты. Ол қолынан келгенше аударма ақаулықтарын жоюға тырысып, мәтіндермен ұзақ жұмыс істеді, бірақ жалғыз өзі, әрі тиісті тәжірибесі жоқтығынан орыс тілді оқырманға арналған шығармаларын жетілдіруге мүмкіндігі жоқ-тұғын.

Соған қарамастан Кемел Тоқаевтың кітаптары үлкен таралыммен шығып, кітап дүкендерінде тұрып қалмай, өз оқушыларына жетіп жатты. Оқырман алдындағы мұндай табысты идеологиялық қызметкерлер мен кейбір жазушылар қызғана бастады. Кейбіреулері шытырман оқиға жанрындағы кітаптардың авторы «қомақты» қаламақыны еңбексіз алып отыр десе, енді біреулері детективтік әдебиет «классикаға» көлеңкесін түсіріп, оқырмандарды «талғамсыздыққа тәрбиелейді» деп байбалам салды. Жазушылардың бірі (айтқандай, мен оның фамилиясын білемін) мәскеулік «Литературная газетада» жазушы

К. Тоқаевтың кітаптары кітап нарығын толтыратындай лайықты емес-мыс деген шағымнан тұратын лас пиғылды хат жариялауды ұйымдастыруға дәті барды. Бір қуаныштысы, мұндай «бықсыма» қаламгердің шығармашылығын жақсы көретін мыңдаған оқырмандардың сеніміне селкеу түсіре алмады. Ал, анау бір жазушы әлі де жарық күнін көріп, сүйікті ісімен айналысуда. Тәңірі жарылқасын.

Қызғаныштың қызыл тіліне ергендер оқырмандардың ойымен санасқысы да келмеді, ресми идеология бірінші кезекте Кеңес үкіметі мен партия қызметкерлерінің әрекетін жырлайтын шығармалар тұру керек деп есептейтін. Сондықтан кітабын шығармастан бұрын әкеме еңбектің көкейкестілігін дәлелдеп, цензурадан туатын көптеген кедергілерді жеңуіне тура келді. Шығармаларын басу қиын тиіп жүргенін көріп, біз оған әзіл-шыны аралас, махаббат немесе партия тақырыбына көшуді ұсынатынбыз – сонда цензордың да үні өшеді. Бұндайда әкем атағы дардай совет жазушыларының шығармаларына еліктегенше, шытырман әдебиет жанрында алғашқы болғаным артық дейтін.

Отбасы мұрағатында әкейдің кітаптарына қорытынды жазған цензура органдары басшылары хаттарының көшірмелері сақталған. Бұл хаттар цензордың кітап қолжазбаларын қалай өңдегенін дәлелдейді. «Соңғы соққы» романы туралы хаттардың бірінде шығарма авторы совет қауіпсіздік органдарының қызметін біліктілікпен ашып-көрсеткен және бұл орайда мемлекеттік құпияға жататын деректерді жариялamаған деп жазылыпты. Шынында автордың бұған қалай қол жеткізгеніне таң қаласың, себебі кітапта МҚК мұрағат материалдары пайдаланылған, барынша шынайылығымен ерекшеленетін.

Әкейге үш рет милиция қызметкерлерінің жұмысына арналған әдеби байқауларда бірінші сыйлықты беріп, Ішкі істер министрлігі көп қолдау жасағанын айту керек. Ол лауреат атағымен мақтанатын, оны құрметті атақ деп санады. Өмірінің соңына дейін әкей «Милиция үздігі» белгісін тастамай тағып жүрді. ІІМ басшылығы оны жас қызметкерлердің милиция ардагерлерімен кездесулеріне шақыруды дәстүрге айналдырды. Ондай кездесулерден кейін әкей үйге қанаттанып әрі толқып келетін. Оның үстіне соңғы кезде оған адамдармен жиі араласу жетіспегендіктен, ІІМнің назары мен жылы қарым-қатынасына көңілі серпіліп қалатын.

Мемлекеттік мұрағатта жұмыс істеп отырып мен қызық құжат тауып алдым: министр М. Есболатов пен Жазушылар одағы басқармасының бірінші хатшысы Ә. Әлімжанов қол қойған 1975 жылғы 16 желтоқсандағы ҚазКСР алқасы мен Қазақстан Жазушылар одағының бірлескен шешімі. Алқа Қазақстан Жазушылар одағының ішкі істер органдарымен байланыс бойынша секцияның жаңа құрамын бекітуге шешім қабылдайды. Секцияның төрағасы болып Кемел Тоқаев, ал оның орынбасарына Ішкі істер министрінің орынбасары А.Е. Жданов тағайындалған. Секцияның құрамына тәжірибелі милиция қызметкерлерімен қатар, жазушылар Қ. Исабаев, Ө. Қанахин, Б. Тілегенов, Е. Әукебаев, П. Косенко еніпті.

Қазақстан қоғамы туралы әңгімеге қайта оралсақ, 80-жылдары онда белгілі бір қозғалыстардың нышаны аңғарылды. Жақындап келе жатқан өзгерістер екпіні біздің республиканы да айналып өтуі мүмкін емес-ті. Мәскеуден барлық республикаларға қоғамдық-саяси тербелістер толқыны тарайтындықтан, біреулер үмітпен, ал енді біреулері күдікпен қарай

бастады. Сол бір ұзақ күттірген үмітті өзгерістер бірнеше жыл өткен соң 1986 жылғы желтоқсандағы трагедияға ұласарын ешкім білген жоқ. Бұл қайғылы оқиғаны әкей көре алмай кетті, ол туған халқының намысын таптаған Кремльдің әрекетіне төзе алмаған қазақ жастарының қарсылығына бір ай қалғанда көз жұмды.

Бүгін ол жастар туралы не айтса да, кейбіреулер олардың ашық та батыл қимылын өз пайдасына бұрғысы келсе де – тап сол кезеңдегі қазақ жастары жаңа тарихи дәуірдің бастамашылары болды. Алматы қаласындағы шеру әкейдің қырқын берумен дәл келді. Ол кісіні еске алып, көңіл айтуға келгендер өзара оқиға жайын әңгімелеп отырды. Жастарды көшеде аяусыз ұрып-соғып, жаппай қуғын-сүргін басталған, сондықтан адамдардың жүзінде күйзеліс пен торығу табы бар еді. Келген қонақтардың көпшілігі марқұм бұл күндерге жетпеді, әйтпегенде турашыл да шыншыл Кемел Тоқаев қалтарыста қалмай, жастарды қолдар еді деп бүкпесіз өкініштерін білдірді.

Біраз уақыт өткен соң Мәскеу Қазақстанда тәртіп «орната» бастағанда, біздің шығармашыл интеллигенцияның кейбір өкілдері партия бағытын жарыса қолдап, «қазақ ұлтшылдығын» айыптаған мәлімдемелерге қол қойды. Арада жылдар өткенде базбір қаламгерлер өмірлерінің осы бір сүреңсіз сәттерін еске алудан да жалтаратын. Аласапыран жылдары саусақпен санарлық тұлғалар ғана азаматтық ерлік көрсетті, солардың ішінде Жұбан Молдағалиевті, Сафуан Шаймерденовті замандастары құрметпен еске алады. Сол оқиғалар жайында айта отырып, біреуді қаралағым келмейді: бұған менің моральдық қақым жоқ. Десек те, жаңғырығы алыстан жететін қаһарлы

Желтоқсан оқиғалары ресми идеология жаршыларының конъюнктуралық көңіл-күйге бейім екендігі жөніндегі ескі қағиданы қапысыз дәлелдейді.

1986 жылғы оқиғалар Қазақстан қоғамының азаматтық өсуі мен моральдық тазалығына сын болды. Өкінішке қарай, тағдырдың тезіне шыдай алмағандар кездесті, дегенмен халық өзінің көп жылдық тарихындағы осы бір ауыр кезеңді абыроймен көтере білді. Шетелдерде шығатын көптеген саясаттанушылардың еңбектерінде КСРО-ның ыдырауының түп-тамыры Алматыдағы оқиғадан басталады дейтіні жайдан-жай емес.

Біздің мемлекетіміз қазақ жастарының ерлігін әділ бағалады. Президент Н. Назарбаев милиция қапастарында қыршын кеткен Қайрат Рысқұлбековке «Халық Қаһарманы» жоғары атағын берді. Желтоқсан көтерілісінің басқа қатысушылары да аталып өтті. Тоталитарлық жүйеге қарсы шыққан қазақ жастарының ерлігін халықтың есінде мәңгі қалдыруды көздейтін көптеген жұмыстар атқарылуда. Бұл мәселені бұрмалауға ешқандай жол беруге болмайды, трагедияны пайдаланып өздерінің атақтарын шығаруға тырысатындардан сақтану қажет. Мұнда тек қана тарихи әділдік салтанат құруы тиіс. Оқиғаға қатысушылар оған әбден лайық.

Әкейдің шығармашылық еңбегіне тоқталғанда, оның өз ісіне барынша берілген айрықша табандылығын айтқан жөн. Ол 1980 жылға дейін мемлекеттік органдарда жұмыс істеді – «Қазақстан пионері», «Лениншіл жас», «Социалистік Қазақстан» газеттерінің редакциялары және Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Президиумы. Мұның барлығы оның табиғатына тән жоғары тәртіп пен жауапкершілігін дәлелдейді. Өмірінің соңына дейін осы әдетінен танбады.

Жұмыстан кеш келіп, асын ішіп, теледидардан жаңалықты көрген соң ұйықтауға жататын, бірақ түнгі сағат үште тұрып алады. Жуынып, шайын ішіп, жұмысқа отыратын. Біз үшін таңқаларлық жұмыс тәртібін сұрасақ, шығармашылық еңбексіз отыра алмаймын деуші еді. Ол таңға дейін оқитын, қолмен жазады немесе машинкаға басады. Ал таңғы сағат 8-де жұмысқа баруға дайын тұратын. Әрдайым таза әрі ұқыпты болатын, жұмысқа мыжылған костюммен немесе жуылмаған жейдемен бара жатқанын көрмейсің. Әкейдің сымбатты сыртқы келбеті, әрине, отағасының киімдерін тазалап, ретке келтіруден еш шаршамайтын анамның арқасы. Әкейде ешқашан көп киім болған емес – үш костюм, әрі кетсе бес жейде. Мен Сингапурде жұмыс істеп жүргенде әкеме тапсырыспен тігілген ақ және көгілдір жейде, бірнеше галстук салып жібердім. Бұл сыйлыққа оның қатты қуанғаны сөзсіз, бірақ қуанышының шын себебі дүние емес, ұлының дипломат болып жұмыс істейтіні және әкесін ұмытпай, перзенттік ықылас көрсеткені еді.

Кемел Тоқаевтың еңбексүйгіштігі мен қарапайымдылығының тағы бір дәлелі – өмірінде бірде-бір рет демалу үшін Алматыдан шығып көрмепті. Қазір бұған сену қиын, алайда әкей Қырымға, тіпті мына тұрған Ыстықкөлге де бармаған. Тек 70-жылдардың ортасында көркем туындыларын жазуды үзбей, анда-санда «Алматы» санаторийінде демалатын. Бос уақытында бильярд немесе шахмат ойнайтын. Сол жылдары жазушылар мен шенеуніктер («шенеунік» сөзі жақында ғана айналымға енді, 70-ші жылдары «жауапты қызметкер» деген басқа сөз қолданылатын) арасында кең тараған преферансты да жек көрмеді

Әкей қызмет пен шығармашылықты сәтті сабақтағанын оның еңбексүйгіштігімен түсіндіруге бо-

лады. Ол кезде бұл сирек кездесетін қасиет, мемлекеттік қызметтегі адамдардың кейбіреуі ғана кітап жазумен айналысатын. Ал оның өте көлемді әрі ауыр жұмыс екеніне мен Мемлекеттік мұрағатқа барғанда көзім жетті. Онда, К. Тоқаевтың жеке қорында кітаптардың қолжазбалары, МҚК мен ІІМ құпия мұрағаттары материалдарынан көшірмелер жазылған жұмыс қойындәптерлері жиналған 10 папка таптым. Өзіне қажет деректерді тірнектеп жинап, ерінбестен жазып отырған әкейдің шыдамдылығына еріксіз таң қаласың.

Сыншылар мен көптеген оқырмандардан жақсы пікірлер алған «Соңғы соққы» романы жарық көргеннен кейін әкей өмірбаяндық шығарма жазуды ойластырып жүрген. Анығына келгенде, оны жазуға ертеден дайын еді. Материалдары да жеткілікті. Ауыр әрі жоқшылыққа толы өмірінің бүге-шігесіне дейін есінде тұрды, тек үстелге отырып, басынан өткергендерді қағазға түсіру ғана қалған. Ақыры солай істеді, әрі өте жоғары деңгейде атқарып шықты. Жазушының «Солдат соғысқа кетті» деп аталған мемуарлық шығармасы тарихи шынайылығымен ерекшеленеді.

Бұл жұмысты орындау аса қиын еді, себебі Қазақстандағы ұжымдастырудың салдарларын, соғыс туралы құпияны ашуға, Кеңес әскерінің фашистермен соғысын боямасыз жеткізуге шешім қабылдау қажет болатын. Әкей Қазақстан жазушыларының ешқайсысы соғыстың ащы шындығын толығымен оқырмандарға жеткізген жоқ деп айтатын. Тек Бауыржан Момышұлы мен Дмитрий Снегинді бөлек атау керек, бірақ олар да ресми идеология шеңберінен шыға алмай, аяғына дейін айта алмады. Оның ойынша, көбі шындықты жасырып, соғысты көңілді серуендей суреттейтін, бұл жеңіс қисапсыз құрбандықпен келге-

нін ескермеді. Соғыс атаулыға тән нәрселер Ұлы Отан соғысында да болды: ерлік пен ездік, командирлердің стратегиялық көрегендігі мен қарапайым топастығы, шабуылдар мен шегіністер, жеңіске деген сенім мен сенімсіздік.

Маған «Солдат соғысқа кетті» романы оның авторы әкем болғандықтан ғана емес, шыншылдығымен ұнайды. Кемел Тоқаевтың соңғы іргелі шығармашылық еңбегі – өзі де ажырамас бөлігі болып табылатын қазақ халқы тарихының ауыр кезеңдерінің жылнамасы. Мен бұл кітапты жұмыс сапарларыма жиі алып шығамын, кездесулер мен келіссөздерден босаған сәттерімде ішкі толғаныспен қайта-қайта оқимын.

Ал әкей өзінің шығармашылығына көңілі толды ма? Бұл сұраққа жауап беру қиын. Өзіне қашанда сын көзбен қарайтын, бұдан да қызықты әрі көлемді шығармалар жаза алар едім дейтін. Суреткерліктің өзіне тән заңдары билейтінін түсінді: көркем әдебиетке лайық басты қасиеттерді жоғалтпай, көпшілік оқырманның назарын аудара білу қажет. Меніңше, бұл күрделі міндетті ол өте сәтті орындады, оның кітаптары детектив сияқты кең тараған жанрдың озық үлгісіне айналды. Әкей бұл сөзден ешқашан тартынбады, әдебиеттегі шытырман оқиға жанрының орны ерекше деп санады. Қазақ әдебиетінде детектив жанрының негізін қалаушы аталғанын оның мақтан тұтуы негізсіз емес.

IV тарау

КЕМЕЛ ТОҚАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Әрбір перзент ата-анасын кие тұтады. Ол үшін әке-шешесі тұтынған кез келген зат қастерлі. Маған да әкей жазған кітаптар соншалық бағалы әрі қымбат. Мезгіл сайын оларды қайталап оқимын. Сонда менің көз алдыма түннің бір уағына дейін үстел басында тапжылмай жазу жазып отыратын әкем елестейді. Оның шаршаңқы жүзін, ұсақ әріптер жеп, әбден қызарған көзін көргендей боламын. Жұмыс үстінде ол күнәһар жер бетін тастап, биік аспанда қалықтап жүргендей елестейді. Қаламгердің қолынан шыққан кітаптардың әрқайсысының өзіндік тағдыры, тарихы бар.

Әкейдің әрбір жаңа кітабы біздің отбасымызға үлкен қуаныш алып келетін. Ішкі сырын ақтара бермейтін, сезіміне әрдайым ұстамды әкей, дегенмен әрбір кітабына жұмсаған ауыр еңбегі аяқталып, оқырманға жол тартарда іштейгі қанағат сезімін жасыра алмайтын. Кітаптарының дүкен сөрелеріне түскеніне қуанбады десек, ақиқаттан алшақ кетер едік.

Бұл сезім маған да таныс, халықаралық қатынастар тақырыбына арналған кітаптарым жарық көргенде өзім де сондай күйді бастан кештім. Десем де, мен әкемнен өз-өзін сынай білу қасиеттерін үйренген тәріздімін. Кітап жарыққа шыққан сайын кейбір сәттерді одан да тартымды, қызықты жазар едім деп өкінемін. Кемел Тоқаев та қолына қарындаш алып, баспадан шыққан шығармаларын түзеп отыратын.

Үйімізде кітап көп болғанын айтып кеттім. Бала кезімізден мен, інім және қарындастарым көркем сөзге құмар болдық, мектеп бағдарламасынан тыс, өзіміз үшін де көп оқитынбыз. Ол кезде телевидение қазіргідей адамдардың көзқарасын қалыптастыратындай жойқын сипат ала қоймаған, ақпараттың сарқылмас қайнар бұлағы кітаптар болатын.

Кітапқа құмарлығым өз болашағымды халықаралық журналистикамен байланыстырсам деген ойға жетеледі. Бозбала шағымда бір ірі газеттің шетелдік тілшісі болуды ерекше армандадым. Сосын әкейге Мәскеу мемлекеттік халықаралық қатынастар институтына түскім келетінін айттым. Бұл ұмтылысымды ол қызу қолдап, институттың қабылдау комиссиясына хат жазуға кеңес берді. Сол бір хатымды парақтан парақ қоймай әбден ұзақ жазғаным есімде. Ресми орындарға алғашқы өтінішім де сол болар, әйтеуір есімнен кетпестей сақталып қалды. Екі аптадан кейін институттан Мәскеуде қандай емтихандар тапсыруым қажеттігін түсіндірген жауап хат келгендегі таңданысымды жеткізудің өзі қиын. Тағдыр менің жолымды басқа арнаға бұрғанымен, журналист болсам деген сол бір жастық арманым жүрегімнің құндағына бөленгендей, жазу үстеліне отырып, кітап, мақалалар мен сұхбаттар жазуға аңсарым ауып кететін сәттерді жиі бастан кешемін.

Мен, әлбетте, әкемнің қаламгерлік қызметіне толық талдау жасайын деп отырған жоқпын, оның шығармаларын зерттеу де мақсатым емес. Бұл кәнігі сыншылардың ісі ғой. Оқырмандарға жазушы Кемел Тоқаев туралы көкейімде жүрген ойларымды әңгімелеп беруді ғана парыз санаймын.

Ешкім оқып жазушы болмайды. Жазушылық – жаратқанның сыйы. Сол сыйдың қадір-қасиетін біліп,

шеберлігін шыңдау үшін күні-түні талмай еңбек еткен адам ғана дегеніне жетеді. Әйгілі ойлап табушы Томас Эдисонның дәл айтқанындай: «Данышпан дегеніміз – 1 пайыз рухтану және 99 пайыз тер төгу». Кейде шығармашыл адамдар құдайдың берген осы қабілетін дұрыс пайдалана алмайды. Әдетте бұл өмірбаяны таяз, жазам деген шығармасына арқау боларлық өмірлік дерегі аз адамдарда кездеседі. Әлем әдебиетінің, соның ішінде қазақ әдебиетінің тарихында тұлпар таланты болғанымен, ұзаққа көсіліп шаба алмай, орта жолда болдырып, қалған өмірінде бұрынғы жеткендеріне қанағат етумен жүрген қаламгерлер аз емес. Керісінше, таланты әлгіден кем түскенімен, өмірден көргені, көңілге түйгені мол жазушының даңқ тұғырына көтерілгені жайында мысалдар көп.

Кемел Тоқаевқа ойша орала отырып, оның өте күрделі, қат-қабат, көбінесе қайғылы оқиғаларға толы өмір сүргенін тағы бір айтып өтпекпін. Қамшының сабындай қысқа ғұмырында ол не көрмеді десеңші! Қабырғасы қатпаған қаршадай кезінде ата-анадан айырылып, тұл жетім қалған ағайынды екі баланың басынан кешкен тарихы бірнеше кітапқа жүк боларлық. Жұрт жаппай аштан қырылып, ел арасын тұтас дерт жайлаған сол бір қиын-қыстау кезде олар бірін-бірі жетектеп жүріп аман қалған. Балалар үйіне тап болып, содан жан сақтаған. Ондай мекемелерде өмірдің қандай екені белгілі ғой. Кім күшті, мақсатшыл болса, солар ел қатарына қосылды.

Әр кезде айтып отыратын әңгімелеріне қарағанда, әкей қаршадай кезінде-ақ қайырымы кем қатал ортада жасымай, өмірден өз орнын алу үшін күрескен. Десе де, жас баланың кіршіксіз пәк жан-дүниесі соншалық зәру мейірім мен жылылықты бойына сіңіруге

дайын тұрған. Ата-ананың аялы алақанын аңсап, жарымжан көңілді уайым басып, мұң торлайды ғой. Ол көп әділетсіздік көре жүріп, өмірдің бұрқ-сарқ қайнап жатқан қазанына түсіп ерте есейді, тез шыңдалды. Осының өзі «ересек» өмірінде, мейлі соғыста немесе кейінде адамдардың қиянаты мен әділетсіздігіне ұшырағанда талай қиындықтарды жеңуіне жәрдемін тигізді.

Оның әкесі де, шешесі де сол балалар үйі, сол мемлекет еді. Ол кісі бар жақсылықты мемлекеттен көрді, Отанның ұлы болып ержетті. Әкей үшін Отан деген ұғым бәрінен жоғары тұратын. Билікке қатысы бар кейбір адамдарға қанша ренжісе де, туған жер мен елінің қасиетіне ешқашан күмән келтірген емес, Қазақстанның нағыз патриоты еді.

Кемел Тоқаевта жекеменшіктік психология деген атымен болмайтын, қоғамның, мемлекеттің мүддесін әрқашан бәрінен биік қойды. Бір қызық мысал келтірейін: ол Отан соғысының ардагері ретінде өзіне кәсіподақ ұйымы тегін берген саяжайлық учаскеден бірнеше рет бас тартты. Оның шытырмандық жанрды таңдап алуы да, менің ойымша, осы мінезімен байланысты шығар. Қаламгердің қай шығармасын оқысаңыз да, мемлекеттік мүдде мен кейбір жекелеген адамдардың жеке басты күйттеп, жосықсыз байлыққа ұмтылуының арасындағы ымырасыз күрес жүріп жатады. Қоғам тарапынан қарсылыққа ұшырамаса, мұндай адамдардың тоқтаусыз тәбеті, әсіресе саяси дәмесі мемлекеттік мүддеге қисапсыз зиян келтірерін адамзат тарихы сан мәрте дәлелдеген шындық. Мұндай жағдайда қоғамның шырқы кетіп, ішкі үйлесімі бұзылып, ақырында қарапайым халық зардап шекпек.

Арқа сүйер асқар таудай әке, ағар бұлақтай жүрегі мейірімге толы аяулы анасынан ерте айрылған Ке-

мел Тоқаев өмірдің осындай әділетсіздігіне тым ерте тап келді. Адамдардың қиянатын өз басынан өткергендіктен, ол әрдайым әділдікке, қайырымға ұмтылды. Ақкөз өктемдікке өшпенділік сезім оның жігерін қайрады, турашылдыққа бастап, қаталдыққа үйретті, алайда қатыгез болған жоқ. Болмысына тән бұл қасиеттері, әрине, жазушының шығармашылығына әсерін тигізгені хақ. Қайбір туындыларында қылмысты тексеру кезінде айтылуы тиіс жауыздық көріністер сипатталғанымен, Кемел Тоқаевтың шығармашылығы гуманизм идеяларына толы. Менің ойымша, егер оның қазақ әдебиетіндегі жаңа, «криминалдық» бағыттың негізін қалаушы екенін ескерсек, бұл арада автор ұстанымының маңызы өте зор.

Жазушы аз емес. Жақсы жазушылар да, құдайға шүкір, жетерлік. Кезінде «өндірістік тақырыпқа қалам тартты, социализмді жырлады» деп дәріптелген қаламгерлердің кейбіреуі ұмытылған. Себебі шығармаларының мазмұны уақыт сынына төтеп бере алмады, бүгінгі оқырманды мүлде толғандырмайды. Сол жазушылар бір сәттік қана мәні бар мәселелерге алданып қалды.

А. Чеховтың заманында Григорович деген жақсы жазушы өмір сүрген. Заманында аты дүркіреп тұрған сол адам қазір тек әдебиет сыншылары мен ғалымдардың ғана есінде қалған. Александр Фадеевті совет идеологиясы классик деп дәріптеген, қазіргі кезде оның «Жас гвардиясын» білетіндерді табу қиын, ал Ахматованың, Мандельштам мен Пастернактың және Шолоховтың шығармаларын әдебиет сүйер қауым әлі де іздеп оқиды.

Кемел Тоқаевты бұл әйгілі қаламгерлермен қатар қояйын деген ойым жоқ, дей тұрғанмен көптеген адамдар оның кітаптарын ұмытпағаны көңілге қуа-

ныш ұялатады. Әкемнің қаламынан шыққан туындыларда басты кейіпкерлер нақты өмірден алынғандай әсер қалдырады, олар жалпы оқырманға таныс һәм түсінікті. Жазушы өз қаһармандарын күнделікті өмірде біздің жанымызда жүргендей, боямасыз, бүркеусіз суреттейді. Әсіресе милиция қызметкерлері мен чекистер бейнесінің осы тұрғыда берілуі өзін ақтаған. Кемел Тоқаев құқық қорғау жүйесіне қатысты советтік детектив әдебиетінде қалыптасқан қасаңдықтарды қабылдамады. Оларды асыра мақтап, жарқырата жаза бермей, күнделікті еңбек адамдары ретінде суреттейді.

Кітаптарын қайталап оқу арқылы жазушының белгілі бір шамада уақыттан озғанын байқаймын. Әкемнің ой-толғауларының сүзгісінен өткен қаһармандары кәдуілгі артықшылықтары мен кемшіліктері бар нағыз адамдар.

Жазушы кітап жазып отырғанда барлық кейіпкерлерді бір өзі ойнап шығады ғой. Бұл, әрине, әркімнің қолынан келе бермейтін, хас таланттарға тән сипат. Десе де, мен кейде табиғатында жаны жұмсақ, аяушылық сезімі күшті адам Кемел Тоқаев роман, повестеріндегі қатыгез қылмыскерлердің шынайы бейнесін қалай жасады екен деген ойға қаламын. Оның шығармашылық талантының осы қыры терең талдауды қажет етері анық. Иә, әкей көп нәрседе жұмбақ жан еді. Оның әлемінде бір құпия бар – әйтеуір, менің өзіме солай көрінеді. Дәл осылайша қайшылықты адам болатын, бұл да өзіндік ерекшелігі мол, жарқын тұлғаларға тән мінез ғой. Әкем көңілді де мұңды, ұстамды да сезімтал жан деймін.

Ол кісі маған көп сырын ақтарды, айтылмаған, айта алмай кеткен мұң-шері де аз емес шығар. Екеуміздің арамыздағы сондай қимас күндер есіме түскенде,

оған деген сағыныш көңіліме мұң қамайды. Өкінетінім – сырласу сәттеріміз аздау болыпты. Алды-артымды толық танып болмай жатып Мәскеуге оқуға кеттім, каникул уақытында ғана Алматыға, ата-анама келіп тұрдым. Оқу бітірген соң шетелдердегі көп жылдық дипломаттық көшпелі өмірім басталды да, екеуміздің дидарласып, сырласуымыз сирей берді.

Кемел Тоқаев шын мәніндегі зиялы еді. Адамдар туралы ешқашан өсек айтпайтын, артық сөзі жоқ, реніші мен көңілі толмаған сәттерін сыртқа шығара бермейді. Мұндай мінез әркімде кездесе қоймауы мүмкін. Оның әріптес жазушыларының бірінің сыртынан партияның ОК-не немесе МҚК-ге арыз жазуын, яки жала жапқан мақала ұйымдастыруын елестетудің өзі мүмкін емес. Ал мұндай адамдар шығармашылық ортада болды, аттары да мәлім. Қазақстанның тәуелсіздігі кезінде дәл сол адамдар тоталитарлық өткенді қарғап-сілеп, жастарды патриоттық пен өзге де ізгіліктерге үйрете бастады.

Әкей қиын немесе ыңғайсыз жағдайға тап болған басқалар үшін әрдайым мазасызданатын. Бірде мен оның белгілі жазушымен шахмат партиясына куә болдым. Басында ап-анық жеңіп отырған, бірақ партияның соңына қарай шахмат фигураларын теңестіріп, ойынды тең аяқтауға жеткізді. Менің таңырқаған сұрағыма әкем былай деді: «Адамды, оның үстіне осындай белгілі де құрметті кісіні ыңғайсыз жағдайға қалдыру орынсыз, әрі сенің алдыңда олай еткенім жөн болмас еді». Мен үшін бұл сөздер үлкен өмірлік сабақ болды.

Кітаптарының қаһармандары да көбіне өзіне ұқсайды, олар адамгершілігі биік, ұстамды, табиғатынан зиялы, мінезі орнықты, жарқын және үлкен жүректі, жомарт әрі қайырымды жандар.

Менің Кемел Тоқаевты көкке көтеріп мақтай бергім келмейді. Түптеп келгенде, әкем жайлы ойларымда ұлының әкесіне деген перзенттік құрметінің ыстық табы бар, басқаша айтқанда, субъективті пікірге жатады. Алайда бұл әбден табиғи, оны түсінуге де, ақтауға да болады. Өйткені әрбір перзент өз әкесінің тек жақсы жақтарын көруге ұмтылады емес пе. Сондықтан мен де әкейдің еңбектеріне осындай көзқараспен қараймын, өзімнің жеке бағамды беремін.

Кеңес заманында өмір сүрген Кемел Тоқаев сол дәуірдің идеяларын көзсіз таратушыға айналған жоқ. Алдыңғы тарауларда мен жазушының бірде-бір еңбегінде коммунистік идеологияны мадақтаудың кездеспейтінін айтқанмын. Оның кітаптарын тағы бір оқып шығып, басты қаһарманы жан-дүниесі мен көңіл-күйі әралуан сәттерді бастан кешетін, өзіндік қуаныштары мен қайғысы бар Адам екенін айқын сезінемін. Түрлі тағдыр, ұқсамайтын образдар. Мен, әрине, олардың барлығы бірдей кемшіліксіз деп айта алмаймын. Солай бола тұра, әр кезде жарық көрген туындыларының көбі уақыт сынынан мұқалмай өтті. Бүгінгі күні де жазушы Кемел Тоқаевтың кітаптарын іздеп, қадірлейтін адамдар аз емес екен.

Шынында да, оның шығармаларын оқып отырып ойланасың, тәлкекке түскен тағдырларға жаның ауырады, қылмыс әлемінің шегінен асып, қоғамды қамтыған қатыгездікке қиналасың, күйінесің. Белгілі бір мағынада Кемел Тоқаев таңқаларлықтай көрегендік танытқан сияқты, ол адамзатты ірі сынақтар күтіп тұрғанын ескерткен, дәстүрлі құндылықтар мен жоғары адамгершілікке сенімнің құлдырауы жаппай нигилизм мен торығуға жеткізеді.

Ол кісінің сонау 50-ші жылдардың екінші жартысында тәртіп сақшыларының өмірінен жазылған

«Тасқын» хикаясында шынайы өмір бар. Қым-қиғаш тағдырлар, сан қилы оқиғалар оқырманды баурап алады. Осы шығарма жазылғалы жарты ғасырдай өтіпті. Қоғамдық қарым-қатынас түбегейлі өзгеріске ұшырады, тіпті адамдардың өздері де өзгерді. Қазіргі әлемдік құрылысқа тың көзқарас әдебиеттің мазмұны мен сипатына жаңа әсерін тигізетіні түсінікті. Қазақ әдебиетінде шыншылдық деңгейі өсті, қалам шеберлерінің қарымды қуатымен көптеген лайықты туындылар дүниеге келді. Ұлттық әдебиетіміз барынша жоғары деңгейге көтерілді. Қазақ жазушылары ой тереңдігі мен стиль ерекшелігі жағынан шетелдік әріптестерінен бір мысқал да кем емес, тіпті көп жағдайда асып түседі деп санаймын. Мәселе басқада: сапалы аударманың, әсіресе ағылшын тілінде жоқтығынан олардың шығармаларын шетелде аз біледі. Орыс тілінде де солай. Егер М. Әуезовтің «Абай жолы» жақында ғана біршама жоғары көркемдік аудармада жарық көрсе, қазіргі заманғы жазушылар туралы не айтуға болады! Егер біз өз жазушыларымызды лайықты бағаламасақ, онда шетелдік сыншылар мен оқырмандардан не күтеміз? Маңдай терімен бүгінгі қазақ әдебиетінің негізін қалаған қаламгерлерді ешқашан естен шығаруға болмайды. Осыған байланысты тағы бір сұрақ мазалайды: Пауло Коэльо дегеннің сапасыз, мағынасыз кітапсымағына қалайша таңдай қағып, тамсануға болады, ол Қазақстан туралы жолжазбаларын «роман» деп атапты, ал сол кезде қазақ қаламгерлерінің шын мәніндегі жарқын туындылары тасада қалады?!

Бұрынғыға баға бергенде бірбеткей кетіп, жөнсіз жорамал жасауға болмайды. Кешегісіз бүгін жоқ. Сондықтан өткенге құрметпен қарағанымыз абзал. Өмір қаншалық өзгеріп, адам санасы сапалық тұрғыдан жаңғырды дегенмен, біздің өткеніміз – әкелеріміздің

күш-жігерімен, ақыл-парасатымен жасалған рухани байлық, демек, оны мансұқтауға мүлде болмайды.

Жоғарыда айтқанымдай, Кемел Тоқаев әдебиетте өзіндік орнын алды. Оған тән көркем шығармашылық ерекшелікті ешкім жоққа шығара қоймас. Жазушының қаламынан туған «Соңғы соққы», «Солдат соғысқа кетті», «Ұясынан безген құс», «Көмескі із», «Таңбалы алтын», «Түнде атылған оқ», «Сарғабанда болған оқиға» сияқты кітаптары әлі талай ұрпақтың көдесіне жарайтын шығар.

Әкейдің «Соңғы соққы» романына арнайы тоқталғым келеді. Бұл шығарманы әдеби сын қазақ әдебиетіндегі аз кездесетін нағыз детективтік роман деп бағалағаны есімде. Ол кісі бұл романды жазуға отырғанда, «қалай болар екен, «Атаманның ақыры» фильмі шықты, романның жалпы мазмұны белгілі» деген сияқты күдіктер мені мазалағаны рас. Атаман Дутовтың көзін жоюға байланысты оқиғаның кітапта жазылған нұсқасы күткендегіден асып түскендіктен, күдігімнің бекер болғанына қуандым. Роман сәтті шықты.

Мұның себебі – фильм туралы сан түрлі қайшылықты пікірлер айтылды. Баспасөзде «Тарихи фактілер бұрмаланған, нағыз шындық басқаша» деген пікірлер жарияланып жатты. Әңгіме аяғы өршіп, дау басылмай тұрған кезде осы тақырыпқа бару үшін тәуекел керек еді. Жазушы тәуекелдің қайығына мініп, аласұрып жатқан ашық теңізге шығып кетті, өйткені өзіне сенімді болатын. Себебі аталған тақырыпқа шығарма жазуға жылдар бойы дайындалды. Барлық бос уақытында МҚК және ІІМ мұрағаттарын ақтарды, қажетті деректерді тірнектеп жинады. Осы бір жанкешті тірлікке қарай отырып, менің есіме көрнекті қалам шебері Томас Манның «Жазушы – басқа

адамдарға қарағанда жазуы анағұрлым қиын адам» деген қанатты сөзі түседі. Әкейдің еңбегі ақталды ақыры. Роман туралы баспасөз қазақ әдебиетіндегі өзіндік құбылыс ретінде бағалап жазып жатты.

Ол кезде Сингапурде қызметте едім. «Соңғы соққыны» оқып шығып, романның жақсы жазылғанын айтып, әкейге хатпен сүйінішімді жеткізуге асықтым. Мен, тіпті, бұл кітап – оның шығармаларының ішіндегі озығы деп айтқаным есімде. Әкей мұндай бағаға қуанып, жауап хатында романды жазуға көп күш жұмсағанын баса айтқан екен.

Роман ширақ басталады. Облыстық ревкомнан уездік милиция бөліміне келіп жатқан жеделхаттар оқырманды бірден оқиға ортасына қарай жетелей жөнеледі. Бұл тәсілді ол кісі өте тиімді пайдаланған. Жалпы әкей қай шығармасының да тартымды шығуына, сюжеттік желіні ширақ құруға мейлінше көңіл бөлетін. Бұл еңбегінде де сол жорғасынан жаңылмаған. Шымыр да ширақ өрбитін шым-шытырық оқиғалар оқырманды жетектейді де отырады. Диалогтары жігерлі, қимылға, әрекетке шақырады.

Романның қамтитын панорамасы өте кең. Суреткер атаман Дутов пен оның көзін жоюға мүдделі аз ғана топпен шектеліп қалмайды. Революциядан кейінгі кезеңді толыққанды, нақты көрсету үшін ел өмірін жан-жақты зерттеген, сол кездегі ауылдың тұрмысын, тыныс-тіршілігін ой елегінен өткізіп, өзіне керектісін екшеп алған. Жазушы назарынан төңкеріс дауылына ұшыраған адамдар өмірінің бір қарағанда көзге іліне бермейтін ерекшеліктері де қағыс қалмайды. Автор уақыт тамырын тап басып, сол кезеңнің әлеуметтік ахуалын боямасыз анық суреттейді.

Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі жылдары Қазақстан, әсіресе Жетісу өлкесі бірден тынышталып, ма-

мыражай тірлікке көше қойған жоқ. Ішкі жақтан қопарыла көшкен ақгвардияшылар Жетісу жері арқылы өтті. Атаман Анненковтың далалық дивизиясының Жетісуда бір жарым жылдың ішінде қандай ойран жасағанын тарих айтады. Жүкті әйелдердің қарнын жарып, өліктерді Алакөлге тастаған. Жас әйелдер мен қыздарды туыстарының көзінше масқара зорлыққа ұшыратқан. Қаннен-қаперсіз тыныш жатқан қазақ ауылын тып-типыл ғып өртеп жіберген. Мұның бәрі жергілікті халықтың әділетті наразылығын туғызып, әскери казак құрамаларына қарсы көтерілген.

Дәл осы кезеңде тоз-тозы шығып, бытырай қашқан ақ гвардия бөлімшелері бас біріктіріп, тегеурінді қарсылық көрсетуге тырысады. Сондай ірі құрама атаман Дутовтың армиясы болатын. Қытайға барып бекініп, қарсы шабуылға дайындалған, мұздай қаруланған Дутов армиясы жаңа құрылған жас мемлекет үшін үлкен қауіп туғызды. Сондықтан Төтенше комитет облыстық ревкоммен бірлесіп, атаман Дутовтың көзін жою жоспарын жасайды. Бұл жоспар сәтті орындалды.

Роман детективтік сипатта жазылғанымен, менің ойымша, бұл тарихи шығарма. Қандай шығарма жазса да, жазушы бірінші кезекте оқиғалар мен тарихи тұлғалар жайындағы өз ойына сүйенеді ғой. Мысалы, «Соғыс және бейбітшілік» 1812 жылғы Отан соғысының хронологиялық көшірмесі емес. Сондықтан ондағы тарихи тұлғалар да Л. Толстой фантазиясының жемісі. Әйгілі жазушының шығармашылығын зерттеуші ғалымдар: «Кутузов деген – Лев Толстой», – дейді. Сол сияқты кейбіреулер Наполеонның бойынан Толстойдың қасиеттерін іздейді, тауып жүргендер де бар.

Осыған орайлас пікірді А. Толстойдың «Петр Бірінші», В. Шукшиннің Степан Разин туралы шығарма-

лары хақында да айтар едік. Демек, көркем шығарма тарихтың көшірмесі емес. Әйткенмен жазушы тарихи шындықтан алыс кете алмайды. Бұл әмбеге аян ақиқат.

Кемел Тоқаев «Соңғы соққы» романын жазғанда осы принципті берік сақтаған сыңайлы. Мұрағат материалдарының негізінде романда О. Жандосов, Б. Шагабутдинов сынды ірі тарихи тұлғалардың көркем бейнесі сомдалған.

Автор нақты құжаттарға сүйене отырып, біздің тарихи әдебиетімізде тұңғыш рет чекистер Чанышев пен Худжамьяровтың ауыр еңбектері жайында әңгімелейді. Олар Дутовтың сеніміне кіріп, кейін кек алу операциясын сәтті аяқтаған. Романда сталиндік репрессия құрбандығына ұшыраған батыл чекистердің қайғылы тағдырлары баяндалады. «Атаманның ақыры» фильмінде жарқын да бірегей актер Асанәлі Әшімовтің арқасында Дутовқа кесілген жазаны чекист қазақ орындаған екен деген ой қалыптасады. «Соңғы соққыда» Чанышевтің татар екені нақты айтылады, ал Худжамьяров – ұйғыр. Кітапта ақгвардияшылар бұл чекистерден жауыздықпен өш алғаны суреттеледі: шекарадан өтіп келіп, олардың отбасын тып-типыл бауыздап кеткен. Әсіресе Худжамьяровтың жақындары зауалды зардап шеккен.

Соңғы он жылда Ресей авторларының ықпалымен казак атамандарын дәріптеп, коммунистерге қарсы күрескерлер және патриархалды Ресейдің ғасырлық мүдделерін қорғаушы ретінде олардың әрекетін әсірелеп көрсету етек алды. Алайда казак қозғалысының көптеген басшылары жан түршіктірер хайуандық зұлымдыққа барғанын ұмытуға болмайды. Кемел Тоқаевтың жеке мұрағатынан мен МҚК-нің құпия материалдарынан жазылып алынған деректерді кез-

дестірдім. Құжаттар казактардың соғыс тұтқындарына және бейбіт халыққа көрсеткен қисапсыз қорлығын айғақтайды. Қанды ізін атаман Дутов бастаған Орынбор армиясы және атаман Анненковтің Жетісу армиясы қалдырған. Олардың Қызыл Армия әскерлеріне және қарапайым шаруа отбасыларына жасаған қиянаттарын жабайы жыртқыштық деуден басқаша атау қиын. Күндерінің тақағанын сезген казактар мыңдаған адамдардың көзін жойды. Сондықтан атамандардың абыройсыз ақыры белгілі-тұғын.

«Соңғы соққы» көркем шығарма болғандықтан қаламгер тарихи жайттарды шынжыр бауындай тізбелей бермейді. Романда сол замандағы саясаттың бет бейнесі, халықтың өмірі, әлеуметтік жағдайдың ерекшеліктері бар бітім-бояуымен көрінеді.

Рас, аталған роман жарыққа шыққан тұста социалистік реализм әдісінің айдарынан жел есіп, айтқаны өтіп тұрған. Сол себепті көптеген жазушыларымыз өз кейіпкерлерін кәдімгі өмірдегі адам келбетінен айырып, олардың тағдырын социалистік кезеңдегі әлеуметтік-тарихи тенденцияның жалаң бейнесіне айналдырып жібергенін көпшілік біледі. Мен Кемел Тоқаев шығармалары идеологияның кебін кимегендіктен күні бүгінге дейін «ескіріп» қалмағанына тәубе деймін. Сақшылар мен чекистердің ауыр еңбегі жайында әңгімелей отырып, олардың партия нұсқауларын емес, өз қызметтерін адал атқарғанын жазады, кітаптарында социалистік құрылысты дәріптеу кездеспейді.

Білетінім – әкей шығармаларында өмірдегі нақты оқиғалар мен көркемдік қиялды жымдастыруға бар күшін жұмсады. Ойымша, бұл қиын міндетті қаламгер сәтімен жүзеге асыра білді – шығармалары ырғақты, мазмұнды әрі қызықты оқылады.

«Стиль деген – адам» деген сөзді К. Маркс қайталап айтқанды ұнатады екен. Кемел Тоқаевтың кітаптары оның өз мінезінің айшықты айғағындай: ол пайым-парасаты толысқан, көрнекті адам еді. Қолжазбаларының өзінен ұқыптылығы мен тыңғылықты еңбекті қапысыз танисыз. Мен осы кітаптың алғашқы тарауларында әкемнің қиын да қайғылы балалық шағы, отқа оранған жастық шағы және тар жол, тайғақ кешумен әдебиетке барған өзіндік жолын айтып өткенмін. Трагизмге толы тағдырының табы оның шығармаларынан білінбеуі мүмкін емес, барлығында дерлік кейіпкерлері арқылы көрінетін тарқамас мұң бар. Олар сөйлесіп сырласады, шаттанып қуанады, алдағы күндеріне жоспар құрып, арман құшағына беріледі, бірақ, қалай дегенмен, жазушының ішкі дүниесінен шыққан бұл кейіпкерлер басқаға ұқсамайды. Көркем бейнелердің жалпы тобынан қоршаған ортаға көзқарасы жағынан бөлектеніп тұрады. Кітаптарын мұқият оқыған сайын қаһармандарының дүниетанымында өн бойы өріліп отыратын тылсым уайым табы сезіледі.

Менің білетінім – әкемнің көкірегінде сондай бір айықпас мұң жататын және ол ешқашан сарқылып біткен емес. Бұл, бәлкім, арманда кеткен жалғыз бауырына деген сағынышы болар, әлде өзі Уильям Теккерейдің сөзімен «мансапқұмарлық жәрмеңкесі» деп жиі атайтын қазақ қоғамының менменшіл, жәдігөйлігінен жаны жүдегеннен бе? Мүмкін, өзімен бірге мәңгілікке ала кеткен басқа бір өмірлік құпиясы болды ма, кім білсін. Мен бұл құпияның сырын ашқан сияқтымын.

Әкейдің шығармаларының саны аз емес. Таралымына да өкпе айтудың жөні жоқ. Ол кісі әдебиетке көзсіз берілген жан еді, сондықтан күн демей, түн де-

мей еңбек етті. Басқа жазушылармен салыстырғанда жеке мүдделерін насихаттаумен айналыспады, сөйте тұра, барлық шығармаларында өмір шындығы мен көркем шындық астасып, кірігіп, жақсы жарасым тапқанын оны жақтырмағандардың өзі мойындайды. Мұндай шеберлікке қалай қол жеткізді, ол жағы қазір, бәлкім, ешқашанда түсіндірілмейтін талант сыры шығар. Қаламгердің құпиясы да осында. Ол өмірде де ерекше болатын, кейде түсініксіз адамдай көрінетін. Басқаларға ұқсамайтын, кітаптарына да беймәлім күштің әсеріндей өзіндік айрықша мінез-құлық тән еді. Әлдебір өркөкірек жазушының «Өмірдегі ең басты іс – өмір, іс емес» деп айтқаны бар. Әкей өмір бойы осы жалаң пайымды жоққа шығаруға тырысты. Иә, ол өмірді сүйді, алайда ең бастысы – іс деп санады. Ол үшін бұл іс – көркем әдебиет еді.

Үлкен әдебиетте Кемел Тоқаев өз Сөзін айтты. Туған перзенті ретінде мен оның Сөзі шынайы, ақиқат және әділ екендігіне кәміл разымын.

Бұлай болуы да заңды. Кемел Тоқаевтың өзі де нақ сондай: шыншыл, адал әрі тәкаппар адам еді. Оның көркем шығармашылығын қадірлеушілер мен замандастарының есінде тап осы бейнеде қаларына кәміл сенемін.

V тарау

КЕМЕЛ ТОҚАЕВ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАМАНДАСТАРЫ

Әкей күрделі, әрі қарама-қайшылығы қат-қабат болса да, өзіндік қызығы бар кезеңде ғұмыр кешті. Ол дүниеге келгенде Қазақстанда Кеңес үкіметі нығайып, таптық қанды күрес ымырасыз қарқын алған. Ата-анасынан тым ерте – халқымыздың екі миллионнан астамы қырылған қаралы коллективтендіру жылдары айырылды. Кейінірек жүздеген мың кеңес жауынгерлерімен бірге Отанын жаудан қорғап, сұрапыл соғыста Украина, Белоруссия, Польша жерлерін жаудан азат етті. Сталинградты фашист басқыншыларынан қорғауға қатысты. Сөйтіп, 20 жасында өзінен ересек бірнеше адамға жетерлік өмір мектебінен өтті. Соғыс оны шыңдағанымен, ғұмыр бойы іздеп сағынумен өткен жалғыз бауырынан айырды. Ауыр жарақатына қарамастан университетке түсіп, жоғары филологиялық білім алып, көптен аңсаған арманы – журналист және жазушы болды. Ол төрт бірдей тарихи – сталиндік, хрущевтік, брежневтік және аз уақыт горбачевтік кезеңнің куәсі болды. Олардың әрқайсысы әкейдің өмірлік көзқарасы мен шығармашылығында өзінше бөлек із қалдырды.

Кемел Тоқаев қазақ әдебиетіне шытырман оқиғалы детектив жанрын алғаш әкелген қарымды қаламгер ретінде қоғамға танылды, есімі жұрттың есінде қалды. Шығармашылық талантымен бірге бойындағы та-

залық, адалдық, шыншылдық қасиеттерімен дараланды.

Әкем жайында қазақтың шығармашыл зиялы қауымының көптеген өкілдері қызықты естелік әңгімелерін айтқан кітап жарық көрді. Мен олардың барлығына шынайы алғысымды білдіремін.

Өз тарапымнан, әкей жақсы араласып, өмірінің қызығы мен қиындығын бөліскен тамаша адамдар жайында айтуды парыз санаймын. Бұл азаматтар, мейлі, мемлекет қызметінде болсын, шығармашылық қайраткерлері болсын, әке тағдырының ажырамас бөлігі еді. Замандастары ісімен де, ақыл сөзімен де көмектерін аяған емес. Әкем де ол кісілерге тек жақсылықпен жауап қайтаруға тырысты.

Кемел Тоқаев мемлекет қызметін шығармашылық жұмыспен ұштастыра білді. Оның достарының ішінде қаламгерлер, әскери адамдар, мемлекет қызметіндегілердің жиі кездесуі де сондықтан шығар. Әкейдің студент шақтағы достары Саттар Имашев пен Мүсілім Базарбаев жөнінде мен кітаптың алдыңғы тарауында кеңінен тоқталдым. Шын мәнісінде осы екі азамат әкемнің соғыстан кейінгі жылдарғы алғашқы жақын достары және ұзақ жылдар бойы олармен жақын араласып, өмірінің соңына дейін риясыз достыққа деген адалдығын сақтап өтті.

Зейнеткерлікке шығуға мәжбүр болған соң да әкем шығармашылығынан қол үзген жоқ. Дегенмен үйдегі жұмыс кабинеті табиғатында қуатты, жігерлі, өмірге құштар әкеме тарлық етті. Сөйтіп, Жазушылар одағына қызметке шақырған ұсыныстың қуана қабылдады.

80-ші жылдардың басында Жазушылар одағын белгілі ақын Жұбан Молдағалиев басқарушы еді. Соғыстан кейін газет редакциясында бірге қызмет істе-

гені бар, әрі жастарының қатарластығы екеуін тез тіл табыстырды. Жұбан аға жастайынан-ақ ақын, әрі орыс және кеңес поэзиясын қазақшаға аударушы ретінде үлкен үміт күттірген еді. Әкей оның танымал ақындардың өлең шумақтарын өз шығармашылығымен салыстыра шебер талдайтынын айтып отыратын. Ж. Молдағалиев табиғи талантын әдеби ортада толық мойындатып, КСРО Мемлекеттік сыйлығының иегері атанды. Ақынның «Мен қазақпын» поэмасы ұлттық әдебиетіміздің тарихына енді.

Бірнеше жылдан соң Жазушылар одағының бірінші хатшылығына тағы бір атақты ақын – Олжас Сүлейменов сайланды. Кемел Тоқаев онымен жақсы қарым-қатынаста болды. Өзі жақын араласқан арқалы ақынның орыс тілінде жазатынын желеу етіп, Қазақстанның Жазушылар одағын басқаруға лайық емес деп сыртынан күңкілдеген кейбір қаламгерлерді әкем қолдамады. Жазушының шығармашылық талантына әділ баға беретін оның азаматтық көзқарасы мен қалың оқырманы ғана деген пікірінен айныған емес. Кейіннен О. Сүлейменов дипломатиялық жұмысқа ауысты, бірақ қоғамдық-саяси қызметтен қол үзген жоқ. Бүгінде Олжас Сүлейменов Қазақстан Республикасының Еңбек Ері жоғары атағына ие, біздің қоғамымыздағы аса көкейкесті мәселелерге белсене араласады.

80-ші жылдардың соңында Жазушылар одағының екінші хатшысы Әбіш Кекілбаев болды. Әкем Ә. Кекілбаевтың тарлан таланты оның есімін уақыт өте келе қазақ әдебиеті алыптарының қатарына жеткізеді деп санайтын. Ә. Кекілбаев туындыларынан қазақ ұлтының өр рухы сезіліп тұрады деп жиі айтушы еді. Сонымен қатар жазушының қарапайымдылығы мен қайырымдылығын да жоғары бағалады. Уақыт

әкейдің «болжамының» шындыққа ұласқанын дәлелдеді. Ә. Кекілбаев қазақ әдебиетінің көрнекті өкіліне айналды, саяси сабырлығы мен шебер мәмілегерлік қасиеттері арқасында күрделі жағдайларда көптеген жылдар бойы тәуелсіз Қазақстанда жоғары лауазымды мемлекеттік қызметтерді абыроймен атқарды. Ол Жоғарғы Кеңестің Төрағасы, Мемлекеттік хатшы болды, мемлекеттік кеңесші қызметінде биіктен көрінді. Өмірінің соңына дейін Әбекең қоғамымыздың шынайы ілтипатына бөленіп өткен айтулы тұлға болды. Екеуміз Қазақстан Парламенті Сенатында бірге қызмет істедік. Ол депутат ретінде де, өзекті деген тақырыптарға қалам сілтей отырып, жазушы, публицист ретінде де көп еңбектенді.

Әбіш Кекілбаевтың әкемізге деген құрметін біздің жанұя ол кісі қайтыс болған күндері айқын аңғардық. Үйге арнайы көңіл айтуға келгенде әкемізді өзінің «қаламдас үлкен ағасы» ретінде сыйлайтынын шын пейілімен білдірді.

Әкейдің республика Жоғарғы Кеңесі Президиумындағы ұзақ жылдарғы қызметіне тоқталғанда, он жыл бойы осы маңызды органның екінші басшысы болған Бижамал Рамазанованы айтпай өтуге болмас. Б. Рамазанова білікті басшы ретінде әркез өзінің еңбекқорлығымен, қызметтес әріптестеріне деген ілтипатымен есте қалды. Ол кісінің Жоғарғы Кеңес Президиумы хатшылығынан Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Бас архив басқармасы бастығы қызметіне ауысуы республика билік құрылымындағы үлкен қателік болғаны рас. Б. Рамазанова қазақстандық парламентаризм тарихына тұлға ретінде енді.

Ұзақ уақыт Жоғарғы Кеңес Президиумына Сабыр Біләлұлы Ниязбеков жетекшілік жасады. Ол ұстамды, іскер және қарамағындағы қызметкерлеріне әр-

кез қамқорлық жасайтын басшы еді. Әкем Сабыр Біләлұлын өз қызметіне лайық деп санады. Ұжымның ішіндегі іскерлік, адамгершілік ахуал ең алдымен бірінші басшыға байланысты ғой. С. Ниязбеков құжаттардың қазақша-орысша мәтіні сапалы дайындалуына үлкен мән беретін. Әкей өзге әріптестерімен бірге заң жобалары мен қаулылардың мәтінімен жұмыс істеп, қызметтен тым кеш оралатын күндері менің әлі күнге есімде.

Шындығын айту керек, әкемді Жоғарғы Кеңес Президиумы аппаратындағы әріптестері ерекше сыйлайтын. Аппараттың бұрынғы қызметкерлері бірде Кемел Тоқаевтың сол кездегі Президиум хатшысы М. Қаржаубаевқа батыл қарсы шыққанын ұмыта қойған жоқ. Кезекті бір партия жиналысында әкем оның басшылық жасаудағы шектен тыс қаталдығы мен ұжымның жұмысына жеткілікті мән бермейтінін бетіне айтады. Бұған дейін қарамағындағылар үлкен лауазымды басшыны жиналыста ешқашан сынамаған. Ұжымға мұндай жағдай мүлде күтпеген «жаңалық» еді, алайда олар түгелге жуық әкейді жақтап сөйлеген. Шамалы уақыттан соң әлгі басшы Орталық Комитеттің шешімімен жұмысынан босатылды.

Парламенттік органда жүріп әкем Жоғарғы Кеңес Президиумының іс басқарушысы Хамза Әбілғазинмен жақын араласты. Қазір ойлап қарасам, екеуін жақындастырған соғысқа дейінгі шалақұрсақ балалық шақтары мен майданның алғы шебіндегі сұрапыл күндер тәрізді. Әкейдің айтуынша, Х. Әбілғазин адал, шындықты бетке айтатын, аппарат қызметкерлерінің мұң-мұқтажына – пәтер алуына, демалыс үйлеріне жолдама берілуіне түсіністікпен әрі әділ қараған. Сөйте тұра, өзіне артық нәрсе сұрамаған, бұл – соғыстан кейінгі ауыр кезеңді бастан өткерген адам-

дарға тән қасиет. Оның ұлы Бағдат Сыртқы істер министрлігі жүйесінде жемісті қызмет істеді, төрт жыл бойы еліміздің Өзбекстандағы елшілігінде кеңесші лауазымын атқарды, содан кейін Әзірбайжанда қызметте болды, қазір Ардагер дипломаттар ассоциациясын басқарады.

«Қазақ КСР Жоғарғы Кеңес Президиумы жаршысы» бас редакциясында жұмыс істеген әріптестері арасынан әкем Баймырза Дәуренбеков пен Жүніс Бектеповты бөле-жара атайтын. Олар қазақ тілінің терең білікті мамандары әрі аудармашы ретінде даралануып, әкеме қызмет бабында көп көмектерін тигізді. Ол уақытта қазақ тіліндегі арнайы терминология әлі қалыптасып болмаған, тіпті қазірге дейін толыққанды аударма мәселесі күн тәртібінен түскен жоқ. Сол жылдардың өзінде редакция қызметкерлері алдында Москвада, сондай-ақ республикамызда қабылданар заңдар мен өзге де мемлекеттік актілерді қазақ тіліне білікті аудару міндеті тұрды. Әрине, мұндай жауапты жұмысты табысты жүргізу ұжым мүшелерінің кәсіби шеберлігін ғана емес, өзара түсіністігі мен көмегін де талап ететін. Солардың қатарынан Елизавета Абдулинаны атап айтуды жөн көремін. Жоғарғы Кеңес Президиумының аппаратында өзге де білікті қызметкерлер аз емес-ті, бірқатары қазір де бақуатты өмір сүріп, Ардагерлер кеңесінде қоғамдық істермен айналысуда.

Жоғарғы Кеңестегі жұмысының тым ауырлығына қарамастан, әкей шығармашылықпен де айналысуға уақыт таба білді. Сенбі, жексенбі күндері Ішкі істер министрлігі мен Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің мұрағаттарында отырып, ал түн баласы тапқан материалдарын өңдеп, әдеби қазақ тіліне «аударатын». Ондайда әзілдеп, «күндіз – Отанға, түнде әдебиетке

қызмет етемін» деп, шаршағанын білдірмеуге тырысушы еді.

Құқық қорғау органдарымен жұмыс бабы бойынша байланыста жүріп, МҚК төрағасының бірінші орынбасары Әбдіманап Тілеулиевпен, Ішкі істер министрі Мақан Есболатовпен, оның орынбасары Ахмет Тұрарбековпен жақсы араласып кетті. Олар инемен құдық қазғандай ерінбей-талмай, қазақстандық чекистер мен милиция қызметкерлерінің жұмысын әдебиетке арқау етуді мақсат тұтқан әкейдің еңбегіне шынайы құрметпен қарады. Сол азаматтардың көмегімен әкей кейін өзінің көркем шығармаларына өзек болған жабық мұрағаттардағы материалдармен жұмыс істеуге мүмкіндік алды. Кейбір «жабық» деректер мен құжаттарды олар жоғары жақпен келіспей, бастарын қауіп-қатерге тіге отырып бергенін әкемнің өз аузынан талай естідім.

1978 жылдың ортасында «Жалын» журналында Кемел Тоқаевтың жаңа романынан үзінді жарияланды. Оқырман қауым баспадан кітаптың өзінің шығуын асыға күтті. Алайда романның журналдық нұсқасы сол кездегі идеология қызметкерлерінің «қырағы» назарына ілігіпті. Олар еңбектің бір шағын эпизодында сөз болған Сәкен Сейфуллин мен ірі көпес Шәріп Ялымов арасындағы қатынас қайшылығын «байқап» қалыпты. Сәкен Сейфуллин бұл фактіні өзінің «Тар жол, тайғақ кешу» романында анық жазды, әрі бұл жағдайды айғақтайтын құжаттар МҚК мұрағатында да сақталған. Алайда партия идеологтарының «төбе шашын тік тұрғызған» сенсациялық материалдағы С. Сейфуллиннің жеке жауы Димаш Ахметұлы Қонаевтың жұбайының әкесі болып шықты. Пиғылы терістер тыныш жүрген бе, республика басшысына Кемел Тоқаевтың журналдағы жазғаны жөнінде сы-

бырлап үлгеріпті. Олар, тым болмаса, С. Сейфулиннің танымал шығармасымен сырттай болса да танысып шықсашы.

Орталық Комитеттен шұғыл нұсқау түсіп, журналдың тиражы түгелдей кері қайтарылып алынады да, сол нөмірмен Кемел Тоқаевтың романынан үзіндінің орнына басқа материал салынып, қайта басылады. Әкем кеткен қағаз шығыны үшін 1000 сом айып төлеп, жанұямыздың бюджетін тұралатуына тура келді. Ал осы оқиға төңірегінде тұтанған «шатақтың» моральдық салдарының салмағы тіпті ауырлай түсті. Оқиғаның басы-қасында болғандардың айтуынша, бұл жайт Орталық Комитеттің тиесілі бөлімдерінде талқыланып, кейбір идеологиялық жандайшаптар әкейді республика басшылығына «күйе жаққаны» үшін партиядан шығаруды ұсыныпты. Өкінішке қарай, ешкім де жоғарыда келтірілген фактінің С. Сейфуллин еңбегінде жарық көргенін елемеген, тіпті елегісі де келмеген. Жоғары басшылыққа жағынуды ғана ойлаған пысықайлар соғыс ардагерін партиядан шығаруды ұсына отырып, мұндай шешімнің қарт жауынгерге қаншалық ауыр соққы боларын қаперіне де алмаған.

Сол бір сындарлы сәтте Орталық Комитет хатшысы С. Имашев қана Кемел Тоқаевтың әскери және әдеби еңбегін ескеруге шақырып, асыра сілтеушілердің ентігін басты. Ақыры бұл мәселе партиялық жаза қолдануға жетпегенімен, республиканың жоғары басшылығы жағынан үлкен наразылық бар екенін білдіріп, әкемді өз еркімен арыз жазып қызметінен кетуіне мәжбүр етті. «Кесімді» Жоғарғы Кеңес Президиумының төрағасы С. Ниязбеков жариялап, жұмыс бабына қатысты ешқандай кінә қоя алмайтынын, тек қана республика басшылығының тапсырмасын орындауы тиістігін айтқан. Коммунистік тәртіп рухын-

да тәрбиеленген әкем наразылық білдіріп жатпай-ақ, әріптестерімен қош айтысты.

Болмашы жайтқа бола күтпеген жерден мемлекеттік қызметтен босауы әкеміздің ғана емес, барша жанұямыздың көңіл-күйіне қаншалықты ауыр тигенін айтып жатудың қажеті бола қоймас. Оның үстіне, осы бір кездейсоқ келеңсіз оқиғаны орынсыз далитып, түрлі өсек-аяңға айналдырушылар республиканың партия басшылығына барынша жарамсақтанып, жазушының әдебиетке жолын мүлде жабу керек деп өрекпігенін қайтерсіз. Газет-журналдар әкемнің мақалаларын жариялаудан бас тартса, көзкөрген ескі таныстардың біразы, тіпті, жұрт көзінше сәлемдесуден қашқақтаудан тайынбады. Алайда ата-анамыз қолдан жасалған дақпырттың еріксіз куәсіне айналған олардың ешқайсысына да кек сақтамады. 1984 жылы Д. Қонаевтың отставкға кетуі жайлы әңгімелер үдей түскен шақта әке-шешеміз дүниеге келген немересіне Зухра есімін беріп, ұзақ жылдар бойғы республика басшысына деген құрметін аңғартты.

Осы орайда Орталық Комитеттің бірінші хатшысының көмекшісі, белгілі жазушы Владислав Владимировтің естелігінен бір үзінді көзіме шалынды. Бір күні Д. Қонаев одан жазушы Кемел Тоқаевтың шығармашылығы туралы ойын сұраса керек, жағымды жауап алған соң хатшы ойланып қалыпты.

Мемлекеттік қызметтен қол үзуі әкемнің мұрағат мәліметтеріне сүйене отырып, шетелде жұмыс істеген барлаушы қазақ жөнінде бірегей жаңа роман жазуына кесірін тигізді. Шығармашылық жоспары әбден пісіп-жетіліп, жаңа романның сұлбасы көз алдында тұрған. Айтуы бойынша, жаңа туындының бас кейіпкері өзінің кәсіби шеберлігі мен жұмысының нәтижесі жағынан даңқты барлаушылар Рихард Зорге мен

Рудольф Абельдерден кем түспесе керек. Өкінішке қарай, әкеме жұмысын жалғастыруға рұқсат етпеді, МҚК-нің басшылығы өткен ғасырдың 30-шы жылдары қытайлық кәсіпкер ретінде Қытай жерінде қызмет істеген барлаушы жерлесіміз жөнінде көркем шығарма жазуға тыйым салған арнайы шешімнің қабылданғанын көлденең тартты.

Шығармашылық жұмысының амалсыз кідірістеп, еңбектерін жариялау мүмкіндігінің шектеле түскеніне әкей мойымады. Шындықтың түбі бір айтыларына кәміл сенді. Үйдегі жұмыс кабинетінде ұзақ отырып, болашақ еңбектерінің жобасын жасады, күнделік жазды, кеңестік және шетелдік классиктердің шығармаларын қайталап оқып шықты. 1960 жылдары өзі сатып алған «Бүкіләлемдік әдебиет» сериясының жүз томдығы, тағы басқа ертеден жинастырып келген көптеген кітаптары кәдеге жарады. Әкейдің көзіндей көрінетін үй кітапханасын бүгінде немерелері пайдалануда.

Сол бір күрделі кезеңде әкемді рухани демеп, көмек қолын созған «Социалистік Қазақстан» газетінің редакторы, ескі досы Сапар Байжанов болатын. Ол Кемел Тоқаевтың үлкен мақаласын республиканың бас газетінде жариялауға келісімін берді. Әкей басқа редакторлардың жүрегі дауаламаған батылдыққа барған досына дәйім ризалығын үнемі айтып жүрді.

С. Байжановпен газет редакциясында бірге жұмыс істеген сонау 1950-ші жылдардың ортасынан таныс еді. Қаламдас әріптесін оны шебер публицист-жазушы ретінде ғана емес, орнықты мінезі мен пәтуалығы, жоғары адамгершілігі үшін де ерекше сыйлайтын. С. Байжанов еліміздің басты партиялық газетін жоғары публицистикалық әрі шығармашылық деңгейге көтергенін замандастары еске алысады. Екеуінің еменжарқын әңгімелесіп отыратын сәттерін талай көрген-

мін, олар бір-біріне деген терең сыйластық пен әдеби-қаламгерлік достықты шынымен қадір тұтты.

Қазіргі уақытта қызмет бабы бойынша мен оның ұлдары – Ұлан, Ерланмен жиі араласамын. Ұлан Байжанов мемлекеттік табыс министрінің орынбасары қызметін атқарды, содан кейін «ҚазМұнай-Газ» ұлттық компаниясына ауысты, Бас прокуратура қызметіне елеулі үлес қосты. Ерлан Байжанов Президент Әкімшілігі мен СІМ-дегі жұмысынан кейін мәдениет және ақпарат министрінің бірінші орынбасары, мемлекет басшысының баспасөз хатшысы болып тағайындалды. Қазіргі кезде Қазақстанның Ресейдегі елшілігінде кеңесші-кіші елші қызметін атқарады.

Нақты жәрдем белгілі жазушы, жоғарыда айтқанымдай, Д. Қонаевтың көмекшісі болған Владислав Владимировтен келіп түсті. Әкей онымен 70-ші жылдардың басында Жоғарғы Кеңес Президиумында бірге жұмыс істеген кезінде танысқан. Мемлекеттік мұрағатта әкейдің өз досының шығармаларын талдаған мақалалары сақталыпты. В. Владимиров те қарыз боп қалмай, жазушы К. Тоқаевтың кітаптарын саралаған рецензиялар жазды. Олардың достығы беріктігімен уақыт тезіне төтеп берді. В. Владимиров республика басшылығы алдында Кемел Тоқаевтың шығармашылығын ақтау мәселесін көтерді. Содан кейін әкейдің басқа еңбектері жарияланды, соның ішінде «Солдат соғысқа кетті» романы жарық көрді.

Міне, ширек ғасыр өткен соң В. Владимиров менің «Нұр мен көлеңке» кітабымды мадақтаған мақала жазыпты, ол Кемел Тоқаевты «көрнекті адам, батыл майдангер әрі тамаша жазушы» деп еске алады.

Бұдан бес жыл бұрын В. Владимиров К. Тоқаевтың шығармашылығы туралы мазмұнды мақала жариялап, 70-ші жылдардағы республика басшылығы-

ның іс-әрекеті жөнінде қызықты оқиғаларды оқырман назарына ұсынды. Осы тақырыпқа қатысты очерктер кітабын маған сыйға тартты.

Әкем белгілі әдебиетші Шериаздан Елеукеновпен де достық қатынасын ешқашан үзген емес. Ол кісінің көп ізденіп, көп оқитынын, терең білімін қапысыз бағалады. Ш. Елеукенов те шығармашылық жұмысты мемлекет қызметімен қатар алып жүрді. Ұзақ жылдар Баспа және кітап ісі жөніндегі мемлекеттік комитетті басқарып, әкемнің журналист, жазушы ретіндегі еңбегіне әрдайым құрметпен қарады. Ш. Елеукеновтің ұлы Дастан СІМ жүйесінде қызмет етеді.

Әкей Қалмұқан Исабаев, Әзілхан Нұршайықов, Тахауи Ахтанов, Бердібек Соқпақбаев, Ғафу Қайырбеков, Өтебай Қанахин, Берқайыр Аманшин, Мұзафар Әлімбаев, Камал Смаилов, Тұманбай Молдағалиев, Әбілмәжін Жұмабаев секілді көрнекті қаламгерлермен жақын араласып жүрді. Олардың барлығын рухани біріктірген де көркем сөздің құдіреті еді. Әкем бұл қаламгерлерді қазақ әдебиетінің тарланбоздары деп бағалайтын, оларсыз ұлттық әдебиетіміздің іргесі үңірейіп тұрар еді.

Қалмұқан Исабаев та соғыс ардагері. 2005 жылдың ортасында ол кісі 80 жылдығын атап өтті. Қ. Исабаев қазақ әдебиеті тарихына Ертіс-Қарағанды арнасын салған жұмысшылардың ерен еңбегін сәтті бейнелеген қаламгер ретінде енді. Әкей Т. Ахтанов, Т. Молдағалиев, Ө. Қанахинге құрметпен қарады. Олар әдеби жиындарда немесе өздері жиі-жиі бас қосып, қазақ әдебиетінің жай-күйін қызу талдайтын.

60-шы жылдардың басында әкем Қасым Қайсеновпен бірге Украинаға барып, соғыс жылдарындағы партизан қозғалысына қатысушылармен кездесіп қайтты. Әсіресе оған даңқты партизан командирі

Ковпакпен кездесу үлкен әсер қалдырды. Кейінірек, сапар кезінде жинаған деректері бойынша украин партизандары туралы повесть жазды.

Партизан қозғалысының ардагерлерімен әкей он шақты жылға таяу хат алмасып тұрды. Олар кәнігі майдангерге сенім артып, басқыншыларға қарсы «орман соғысы» жайында жасырмай жазатын. Таяуда мен Кемел Тоқаевтың жеке мұрағатынан партизан-жауынгерлердің хаттарын кездестірдім. Олардың мазмұнында бұрын ешқашан айтылмаған жайттар бар екен. Қанды шайқастан өткен партизандар боямасыз айтқан шындықтың соғыстан кейін көп жылдар өткен соң шыққан кітаптарда елдің санасына сіңірілген «қаһармандық» хикаялардан айырмасы недәуір. Егер әкей сол хаттарды 60-шы жылдардың басында жариялап жіберсе, партизан тақырыбына жазылған атышулы «туындылар» авторының біразының өмірі қиындап кетері күмән туғызбайды және олардың «ерліктерін» адамдар басқа қырынан танып-білер еді. Бірақ ондай әрекет Кемел Тоқаевтың мінезіне жат. Соған қарамастан, ол өз өмірінің соңына дейін «өткендегі ерліктері» туралы ойдан құрастырылған әңгімелер айтатын, ал бейбіт кезеңде ондаған жылдар бұрын өтіп кеткен оқиғалар үшін жоғары марапаттар дәметететін жазушыларға қатысты сыни пікірінен айныған емес.

Белгілі жазушы Берқайыр Аманшинмен де әкемнің достығы ұзақ жылдарға созылды. Әсіресе оның қарапайымдылығы мен Махамбет Өтемісұлының шығармашылық мұрасын зерттеудегі табандылығын тамсанып айтып отыратыны есімде.

Кемел Тоқаев өздерінен кейінгі жас буын жазушылардың шығармашылығына да үлкен мән беріп, сәтті шыққан еңбектеріне шынайы қуанатын. Базбіреулер секілді ондайда қызғаныш білдіру, кітапты авторымен қосып жамандау дегенің әкейдің қолынан келмейтін

іс. Өкшелес інілері Шерхан Мұртаза, Әкім Тарази, Қалихан Ысқақ, Мұхтар Мағауин, Сәтімжан Санбаев, Асқар Сүлейменовтің, сондай-ақ Баққожа Мұқаи, Дулат Исабеков, Оралхан Бөкейдің шығармашылығынан үлкен үміт күтті. Оның болжамы тұтастай расқа шыққаны қуантады, аталған қаламгерлердің барлығы да халыққа танылып, жоғары атақтар мен дәрежелерге ие болды. Есімдері қазақ әдебиетінің шежіресіне алтын әріптермен жазылып, миллиондаған оқырмандардың ыстық ықыласына бөленді.

Жас айырмашылығына қарамастан әкей Қоғабай Сәрсекеевпен жеке қарым-қатынасын ерекше бағалайтын. Олар жиі кездесіп, әдебиет пен республикадағы жағдай туралы ұзақ әңгімелесетін. Екі жанұя бала-шағасымен жиі араласып тұрды. Ауырып қайтыс болғанға дейін Қ. Сәрсекеев «Қазақ» газетінің редакциялық алқасын басқарды. Ол – әдеби «Алаш» сыйлығының иегері, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері.

Кемел Тоқаев Әкім Таразимен жиі сұхбаттасып, осынау бірегей жазушының талғамы мен талантын, адамгершілік қасиеттерін өте жоғары бағалады. Шынында да, Ә. Тарази жасы үлкен жолдасын әрі әріптесін тіпті ол қиналып жүрген кездерінде де ұмытпай, рухани демеп, жиі хабарласып тұрды. Ә. Тарази талантты жазушы, публицист ретінде халыққа кеңінен танылып, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты атанды. Ол Елбасының астананы ауыстыру туралы бастамасын алғашқылардың бірі боп қызу қолдады, өзі Астанаға көшіп, жаңа елорда жөнінде көптеген тартымды мақалалар жазды. Сондықтан оның Жазушылар одағының астаналық бөлімшесінің басшысы тағайындалуы қай жағынан да заңды. Жазушы күні бүгінге дейін көркем әдебиеттің түрлі жанрларында қалам тербеп келеді. Ол заманауи тұрғыда әрі кең ауқымда ойлайтын, сөз-

дің шын мәніндегі ірі һәм әйгілі қаламгер. Суреткердің шығармалары әлі ондаған жылдар бойы оқырмандардың жүрегінен терең орын алары талассыз.

Әкем Баққожа Мұқаимен де жақын араласты. Кезінде екеуі Жазушылар одағының ғимаратындағы жұмыс бөлмесін де бөліскен. Осы бір сабырлы да әдепті және талантты адаммен әңгімелесу әрдайым тың серпін беріп, шығарма жазуда көмектеседі деп отыратын. Мен Б. Мұқаидің Кемел Тоқаев жөнінде «Парасат» журналында жарияланып, кейін естеліктер кітабына енген мағыналы мақаласына тәнті болдым. Кейінірек Баққожа Мұқаиге Мемлекеттік сыйлықтың дипломын өз қолыммен табыстағанымды да ризашылық сезіммен еске аламын. Ол басқарған «Парасат» журналы – мазмұн ерекшелігімен, сапалы материалдарымен Қазақстандағы танымал басылымдардың бірі. Өкінішке қарай, ауыр дерттің салдарынан Б. Мұқаи өмірден ерте кетті. Емделуге Германияға барарының алдында маған хат жазып, ажалдың алыс еместігін сезген қаламгер ізгі тілектерін жолдапты. Ол шынында да өзгелерді қайталамайтын қолтаңбасы бар дарынды жазушы еді, көз жұмарынан сәл бұрын шығармаларының бес томдығы жарық көрді.

Әкей Сәтімжан Санбаевтың шығармашылығын жоғары бағалады. Екеуі жиі кездесіп, әдебиеттегі соны жаңалықтарды талқылайтын. С. Санбаев қаланың Фурманов көшесіндегі біздің пәтерге жиі қонаққа келетін, бұл турасында ол өз естеліктерінде әсерлі әңгімелейді.

70-ші жылдардың соңында әкем талантты жазушы Сәкен Жүнісовпен де жақсы араласып жүрді. Оның «Ақан сері» романын мақтап отыратын. Әкейдің 60 жылдық мерейтойы қарсаңында Талдықорған жаққа бірге барып қайтқан еді. С. Жүнісов кейін Абылай хан туралы айшықты еңбек жазды. Бұл шығарма

көркем фильм түсіруге дайын сценарий еді, бірақ олай болмай шықты. Осыған байланысты автордың өзі де, мыңдаған оқырмандары да үлкен өкініш білдірді.

Қабдеш Жұмаділовтың «Тағдыр» романын қазіргі қазақ әдебиетіндегі «құбылыс» деп бағалаған әкем оның шығармашылығына үлкен құрметпен қарады. Берген бағасы толық ақталды, Қ. Жұмаділов шығармалары уақыт тезіне төтеп берді. Қаламгер күні бүгінге дейін жазушылық ортада үлкен құрметке ие болып отыр.

Кемел Тоқаев сонымен бірге қазақ поэзиясындағы жаңалықтарды да қалт жібермей, үнемі қадағалап жүретін. Тұманбай Молдағалиевтің шығармашылығы жөнінде маған жиі айтушы еді. Тұмағаңды махаббат пен достықтың жыршысы, асқан лирик ақын ретінде тамсана мақтаған талай сәттерін көзіммен көрдім. Суреткердің жоғары адамгершілік қасиеттерін бағалап, ақынмен әңгімелесуден үлкен қанағат алатын. Анам қайтыс болғанда Т. Молдағалиев марқұмға арнап мазмұны аса тебіреністі өлең жазды. Мен, әрине, даңқты ақынға біздің жанұямызға деген таза көңілі үшін кәміл разымын.

Жас ақындардың ішінен Мұхтар Шахановты, Фариза Оңғарсынованы, Жұматай Жақыпбаевты, Нұрлан Оразалинді, Жарасқан Әбдірашевті бөле-жара айтатын. Ал, Мұқағали Мақатаевтың поэзиясы ақынды көзі тірісінде классик дәрежесіне көтеруге тұрарлық дейтін. Әкем үлкен ақын Қадыр Мырзалиевті, Сәкен Иманасовты, Жұмекен Нәжімеденовті сыйлап өтті. Жазушылар одағында бірге жұмыс істеген Рамазан Тоқтаров пен Бек Тоғысбаевты қарымды қаламгерлер дей отырып, өзіне жақын тартты.

Арманына жете алмай, өмірден ерте озған талантты ақын Кеңшілік Мырзабековке арнайы тоқталғым

келеді. Ол Жазушылар одағында жұмыс істеп жүргенде әкеме өте жақын болды. К. Тоқаевтың жеке мұрағатында екеуінің іссапарлар кезінде бірге түскен суреттері сақталыпты.

Есімдері аталған ақын жазушылардың тағдырлары сан қилы болды. Фариза Оңғарсынова Парламенттің екі шақырылымның депутаты болып сайланды. Өмірден өткеніне қарамастан, оның шығармалары көптеген оқырмандарын қуанышқа бөлеп келеді. Нұрлан Оразалин Жазушылар одағын табысты басқарды, Қадыр Мырзалиев 70 жасқа толуын атап өтті, замандастары туралы естеліктер кітабын жариялады, алайда, өкінішке қарай, көрнекті философ ақын ретінде артына үлкен із қалдырып, о дүниелік болып кете барды. Кіші отаны – Батыс Қазақстан облысында оның құрметіне мемориалды кешен орнатылды. Бек Тоғысбаев та соңына тарихи тақырыпқа жазған шығармасын қалдырып, өмірден озды. Мұхтар Шахановтың өмір жолы қызықты болды. Ол он жыл Қырғызстанда Қазақстанның елшісі қызметін атқарды, сосын Мәжіліске депутат болып сайланып, қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін қызу қолдады.

Мұқағали Мақатаев, Жұмекен Нәжімеденов, Жарасқан Әбдірашев, Рамазан Тоқтаров, өкінішке қарай, дүниеден озды, дарынды қаламгерлер ретінде олардың аттары ел есінде қалды.

Кемел Тоқаев ірі ғалым-филологтармен тығыз араласып тұрды. Ұзақ уақыт ол Әбдуәли Қайдаровпен достасты. Әбекең кейін академик, Ғылым академиясы Тіл білімі институтының директоры болғаны белгілі. Әкей Ә. Қайдаровты қазақ тілінің ғана емес, түркі тілдерінің үлкен маманы деп бағалады. Академик ағамыз күні бүгінге тіл білімі саласында жемісті еңбек етуде. Ол бірнеше жыл «Қазақ тілі» қоғамының

төрағасы ретінде ана тіліміздің шынайы жанашыры бола білді. Елімізге сіңірген ерен еңбегі үшін «Отан» орденімен марапатталды, ал 90 жасқа толғанда бірінші дәрежелі «Достық» орденіне ие болды.

Әкей филология ғылымы бойынша энциклопедиялық білімі бар, үлкен ғалым-маман Шора Сарыбаевтың еңбегін биік бағалап, қызмет бабында немесе былайғы кездері де жақсы араласты. Ш. Сарыбаев өте бірегей, кейде, тіпті ғажап адам деуге болады. Ол кісі ұзақ жылдар бойы лингвистикалық мәселелер бойынша, тіпті өзіндік ерекшелігі бар футболға қатысты да мәлімет-картотека жасаумен айналысты. Ш. Сарыбаевтың ұлы Қайрат Шораұлы СІМ жүйесінде табысты еңбек етеді, Түркияда және ГФР-да елші болды, қазіргі кезде Австрияда елші және ЕЫҚҰ-ның тұрақты өкілі.

Белгілі әдебиеттанушы ғалымдар Зейнолла Қабдолов, Серік Қирабаев, Әбдеш Қалмырзаевтарға құрметпен қарайтын.

Кемел Тоқаевтың тағы бір досы – Ермұхамед Жақсылықов туралы айта кетуді парыз санаймын. Өмірден ерте озған осы бір абзал жан әкейдің өмір жолында жарқын із қалдырды. Олар 1970-ші жылдардың басында, Ерекең Кеген аудандық партия комитетінің екінші хатшысы кезінде танысқан еді. Кейінірек Алматыға көшіп, журналистикамен айналысты. Біздің үйге қонақ шақырылғанда, әкей бірінші болып Ерекеңе хабарлай-тұғын. Екеуінің әңгімесі, тіпті әзіл-қалжыңына дейін өздеріне жарасымды шығатын. Әкем қайтыс болғаннан кейін де ол біздің жанұямен байланысын үзген емес, анама телефон шалып, республикадағы соңғы оқиғалар жайында айтып отыратын. Біздің әулетіміз ол кісіні әрдайым ілтипатпен еске аламыз.

Кемел Тоқаевтың замандастарының үлкен бір тобы ғылыми орта өкілдері мен университетте бірге оқыған түлектестері еді. Олардың ішінен мен Айдарбек Құсайыновты, Сейілбек Тілеубаевты және қауіпсіздік органдарындағы қызметін аяқтаған соң оқытушылық жұмысқа ауысқан Хамит Әлжановты бөліп атар едім. Хамит Әлжанов көп жылдар бойы бірқатар оқу орындарында профессор болып еңбек етті, еліміздің қоғамдық-саяси өміріне қатысты кейбір өзекті мәселелер төңірегінде баспасөзде жиі көрініп тұрды. Жасы ұлғайған шақта өзінің жарқын оқиғаларға толы өмірінің ең қызғылықты сәттері туралы естеліктер кітабын шығарды. Менің кеңесіммен «Дипломатия жаршысы» журналында Х. Әлжановтың дипломат, барлаушы және ғалым ретіндегі өмір жолы туралы қызықты мақала жарияланды.

Әкем өмірден ерте кеткен тәжірибелі партия қызметкері Айташ Жақыповты да айрықша сыйлаушы еді. Өкінішке қарай, бұл абзал азамат мезгілсіз дүние салды, әкемнің бұған қатты қайғырғаны да есімде.

Кемел Тоқаев өзінің достарымен қарым-қатынасын, бүгінде «сәнге» айналғандай, «жерлестік» тұрғыдан емес, адамның іскерлік, адамгершілік қасиеттеріне қарап бағалайтын. Оның жақын-жоралары Қазақстанның әр аймағынан табылатын. Әкеммен әңгімелесе отырып, мен қандай да бір басшы немесе жазушы жайында оның шыққан руы төңірегінде айтқанын естіген емеспін. Кейін естіп-білуімше, қазақ зиялыларының ортасында әкейдің «интернационалдығы» олардың бәріне бірдей ұнай бермеген сыңайлы.

Әкей орыс әдебиеті мен журналистикасының талантты өкілдерімен де жиі араласты. В. Владимиров туралы жоғарыда айтып өттім, енді Ростислав Петров жайында да бірер ауыз жылы сөз айтпақпын.

Бұл адамның тағдыры қиын да қызықты еді. Өзі қазақ прозасына бүйрегі бұрып тұратын. Олар «Соңғы соққы» романын бірлесіп аударды. Шынын айтсам, орысша жарық көрген шығармалардың ішінен Р. Петровтың аудармасы ғана автордың көңілінен шықты. Әкей 70-ші жылдары «Литературная газетаның» Қазақстандағы тілшісі Александр Самойленконы кәсіби журналист ретінде бағалады, жас айырмашылықтарына қарамастан жиі кездесіп, пікірлесетін.

Сондай-ақ әкем Жоғарғы Кеңес Президиумы аппаратындағы жұмысы бойынша әріптесі Алексей Никифоровқа ілтипатпен қараушы еді. Оны әркез «досым» деп атайтын. Үйге немесе емханаға болсын жиі келіп, А. Никифоров та осындай жылы қатынаспен жауап беретін. 1983 жылы әкейдің 60 жылдық мерейтойына байланысты ол: «Ең жақын досым Кемел...» деп басталған арнайы құттықтау хатын жолдады.

Кемел Тоқаев қазақ әдебиетіндегі шытырман оқиғалы детектив жанрының негізін қалап, өмірінің соңғы күндеріне дейін оған адал қызмет етті. Әкем 10 қараша – милиция қызметкерлері күнінде қайтыс болды. Бұл қаза біздің әулетімізге қаншалық ауыр тигенін айтып жеткізудің өзі қиын. Әсіресе немересі Дананың[1] шырылдап жылап, атасын іздегені еңсемізді езіп жіберді. Қанша сыр бермеуге тырысқанымен, менің көңіл-күйім тіпті құлази түсті. Әкемнің тым болмаса 70 жылдығын көре алмағаны жаныма батты.

Сол бір қаралы күндері әкейдің құдасы, адамгершілік қасиеттің жарқын үлгісін көрсеткен Рымтай Ізбастин қасымызда болып, қайғымызды бірге көтерісті. Екеуінің тағдырлары да ұқсас. Ол кісі де Отан со-

[1] Қазір Дана – саяси ғылымдардың докторы, профессор, екі бала тәрбиелеп отыр.

ғысына қатысып қайтқан, жеңістен кейін Павлодар облысы, Баянауыл ауданында ұзақ жылдар жемісті еңбек етті. Ғұмырының соңына дейін сонда тұрды, Баянауылдың құрметті азаматы. Жеңістің 50-ші, 55-ші жылдығына арналған ардагерлердің салтанатты шеруіне қатысты. Бүгінде сексеннің сеңгіріне шыққан ақсақалымыз әлі тың, немере-шөберелерінің қызығын көріп отыр. 2005 жылғы тамызда Президент Баянауылға барғанда Рымтай аға ауданның құрметті ақсақалы ретінде мемлекет басшысының алдында сөз сөйледі. Оның құрметіне Баянауылдың бір көшесі соның есімімен аталған.

Әкейді соңғы сапарға шығарып саларда мен оның бүкіл болмыс-бейнесін, денсаулығы мықты, қуатты кезіндегі алаңсыз, еркін әңгімемізді, сондай-ақ сырқаты күшейіп, қиналып жүрген уақыттағы сыр-сұхбатымызды еске түсірдім. 80-ші жылдардың басында менің Мәскеудегі пәтерімді көруге арнайы келіп, «шашу» шашқаны, бізбен бірге бірнеше күн тұрғаны, кешкілік асүйде шай үстінде өткен-кеткенді еске алысып, айналып келгенде, «өмір» деген бір ауыз сөзге сыйып кететін мәңгілік ұғым жайында келелі әңгіме қозғап, түн жарымына дейін отырғанымыздың бәрі көз алдымда.

Маған жазған соңғы хаттарының бірінде немересі Темірдің фотосуретін алғанын және оның менің бала күнімнен аумайтынын айтып, Алматыға алып келуімді тапсырған еді. Көп ұзамай екі жасар Темірді атасына әкелдік, бірақ кешігіп қалдық... Үйге көңіл айтуға келгендердің бәріне «Мен Тоқаевпын» деп сәби көңілмен былдырлаған оған ересектер не айтарын білмей дал болды. Ал мен болсам бұл екі ауыз сөзден «ата, мен сенің өміріңнің жалғасымын» деп, ұрпақ үндестігін паш еткен сәби дауысты естігендей күй кештім.

Кемел Тоқаевтың бақылыққа көшуімен оның істері

мен ойлары өшпейтін мұра ретінде Темір Тоқаевқа беріледі. Сол сәтте әкемнің немересі Темір дүниеге келгенде шексіз қуанғаны есіме түсті. Қазір ұлым – екі баланың әкесі, саяси ғылымдардың докторы, екі кітаптың авторы.

Әкей 1986 жылы дүниеден озды, сол қайғылы күннен бері біраз уақыт өтті. Алайда оның маған жазған соңғы хатының әрбір сөзіне дейін есімде. Ол менімен ер-азаматқа тән байсалды қоштасты. Өмір жолымның әрбір сәті көз алдында екенін айтып, өзіме берік және туған-туыстарға бас-көз болуымды тапсырды, барлығымызға амандық, береке-бірлік тіледі.

Мен әкемді Тұлға, елін, жерін сүйіп өткен нағыз Азамат ретінде мәңгілік сыйлап өтемін.

1995 жылы республика үкіметінің шешімімен Үштөбе қаласының №1 орта мектебіне Кемел Тоқаевтың есімі берілді. Біздің жанұя үшін бұл айрықша қуанышты хабар еді. Әкем дүниеге келіп, балалық шағын өткізген Қаратал ауданының тұрғындары да осы жаңалыққа шынайы риза болды. Мектеп директоры Валентина Георгиевна Спиридонованың бастамасымен аталған оқу орнында Кемел Тоқаевтың мұражайы ашылды. Қор белсенді жұмыс істеп тұр.

2003 жылғы 31 тамызда әкемнің атындағы мектепте оның қоладан жасалған ескерткішінің ашылу рәсіміне қатыстым. Осы салтанатты оқиғаны үлкен алғыс сезіммен еске түсіремін. Мектеп директоры мен оның әріптестері – ұстаздар мерекелік бағдарламаны соншалық мазмұнды, ғибратты ұйымдастырыпты. Жоғары сынып оқушылары Кемел Тоқаевтың шығармаларынан өздеріне ерекше ұнаған жерлері жайлы әңгімелесе, төменгі сыныптағылар даңқты жерлесіне арналған өлеңдерді оқыды. Ескерткіштің ашылуына байланысты мұражайға біздің жанұямыз

үшін аса бағалы әкеміздің жеке заттарын тапсырдым. Олардың арасында оның соғыс және бейбіт жылдары марапатталған ордендері мен медальдары тағылған пиджагі, сонымен бірге мемлекеттік мұрағатта сақталып келген кейбір құжаттар бар.

2007 жылдың желтоқсан айының соңында Үштөбе қаласындағы мектепке бардым, мұғалімдер мен оқушылар өте жылы қабылдады. Әлбетте, мұражайға соқтым, ол мектеп директорының және барша ұжымның күшімен жаңа келбет алып, мазмұны толыға түсіпті, қызықты экспонаттары көбейген нағыз мұражайға айналған. Мектепте жақсы дәстүр қалыптасқан екен: жазушы Кемел Тоқаев туралы үздік шығармаға бәйге жарияланады. Оқушылардың жұмысы арнайы жинақта басылады. Озат оқушыларға стипендиялар тағайындалған. Мектеп бітіргеннен кейін ең қабілетті оқушыларға Кемел Тоқаев атындағы қордың қаражаты арқылы Қазақстан мен Қытай университеттеріне оқуға жолдама беріледі.

Біз – Кемел Тоқаевтың және Тұрар Шабарбаеваның балалары – ата-анамыздың қамқорлығы мен тәрбиесіне шексіз алғысымызды айтамыз. Олардың ұлағаты шын мәнінде біздің кейінгі тағдыр жолымызды анықтап берді ғой. Бәріміз белгілі оқу орындарында жоғары білім алдық, тиісті салаларда маман болдық. Ең бастысы – біз әке-шешемізден адамгершілік пен ізгілік қасиеттерді бойымызға сіңірдік. Біз әрдайым ата-анамызды мақтан етеміз, ал олардың өмірден ерте кетуі күні бүгінге дейін қабырғамызды қайыстырады. Кейде олар біздің өмірде жіберген қателіктерімізді, шалыс қадамдарымызды өздеріне алғандай көрінеді. Сондықтан ата-анамыздың бойымызға сіңірген ең биік қасиеттерін енді өз балаларымызға беруге тырысамыз.

VI тарау

АНА

Мен үшін және біздің отбасымыз үшін анамыздың дүниеден озуы орны толмас орасан қайғы еді. Бұл өзекті өртеген өкінішті оқиға 2000 жылдың 20 шілдесі күні болды. Анамыздың соңғы деміне дейін Дюссельдорф қаласындағы ауруханада қасында болған қарындасым Қарлыға маған телефон соғып, жылап тұрып анамыздан айрылғанымызды жеткізді. Көз жұмар алдында марқұм жастықтан әрең дегенде басын көтеріп, жан-жағында үнсіз тұрған балалары мен немерелерін соңғы рет жанарымен аймалап, «Қош болыңдар» деп бір ауыз ғана сөз айтыпты.

Сол телефон қоңырауына бес минуттай қалғанда жұмыс кабинетімнің терезесін жан ұшыра соққан көгершіндерді көргенмін. Ойыма осындай құбылыстар туралы бір кезде оқыған мақала түсті: үйге кіруге жанталасқан құстар төніп келе жатқан қасіреттің хабарын білдіреді екен. Үрейлі ой өне-бойымды дір еткізді: анамнан айрылғанымыз ба? Өкінішке қарай, солай болып шықты. Бес минуттан кейін мен өз өмірімдегі ең қайғылы хабарды естідім.

Мен анамды көз жұмарынан бірнеше күн бұрын көрдім. Ол кісінің ауыр халде жатқанын естіп, Мәскеу арқылы Дюссельдорфқа ұштым. Ауруханаңың төсегінде әлсіз жатқан, ауыр науқас меңдеген бейнесі еңсемді езіп жіберді. Бір кездегі күшті, үнемі жігерлі және өзіне сенімді анам көз үйренбеген әлсіз адам бо-

лып көрінді. Төсегіне ақырын жақындап, үн қаттым. Анам басын баяу бұрып, естілер-естілмес қана «Жомарт» деді. Біз үнсіз ғана қол ұстасып, бір-бірімізге ұзақ қарадық. Сонан соң мен Дюссельдорфқа қалай жеткенімді, еліміздегі соңғы жаңалықтарды айта бастадым. Ол кісі ықыласпен тыңдап жатты. Сөйлеу ауыр болғандықтан, мені тыңдап отырғанын білдіріп, анда-санда бір-екі ауыз сөз айтып қояды.

Көп кешікпей палатаға кірген неміс дәрігерлері алыс Қазақстаннан келген емделушінің халі біршама жақсарып қалғанын айтты. Бәрі жақсы болардай, анам аяқасты науқасынан жазылып, ортамызға оралатындай үміт оянды. Өзі де сергіп, «Міндетті түрде жазылып кетемін» дейді. Сонан соң маған қамқор көзімен қарап, көп отырмай, қонақүйге барып демала беруімді айтты. Өзі ауыр халде жатса да, анам ұзақ жолдан шаршап келді деп менің қамымды ойлады.

Жүрегім ауыра, қарындасымның күйеуі – Теміртаймен бірге қонақүйге келдім. Анамыз жайлы көп әңгімелестік, өз шаруаларымызды бәрінен маңызды санап, ол кісіге жеткілікті көңіл бөле бермегенімізді айтыстық. Теміртай маған анамның Алматыға оралуды ерекше көксегенін, балаларының жаңа үйіне келіп тұратынын таныстарының бәріне айтып, айрықша толғаныспен дайындалғанын әңгімеледі. 2000 жылдың көктемі бойы ол кісі елге қайту туралы оймен өмір сүрді, жарқын жоспарлар жасады. Екі жылдан кейін туған-туыстарын көріп, ширек ғасыр араласқан көрші-қолаңмен жүздесеріне шын көңілімен қуанды. Барлық туыстары мен көршілеріне арнап бір жыл бұрын сыйлықтар сатып алып қойыпты.

Алайда бәрі аяқасты өзгерді, анам кенет науқастанып, күн сайын тіршілік қуатын жоғалтып, көз алдымызда сөніп бара жатты. Туған жеріне жуық арада

орала алмайтынын ойлаудың өзі ол кісіні қажытып, түңілтіп жіберген тәрізді. Өйткені анам нағыз өз халқының қызы еді. Қазақ әндері мен телехабарларын сүйетін, айтысты жібермей тыңдайтын, қазақ әдебиетінің жаңалықтарын қағыс қалдырмай, газет-журналдар оқитын. Бұның барлығы өмірінің алтын өзегі еді.

Анам 1931 жылы Алматы облысының Көктал ауылында дүниеге келді. Әкесі Шабарбай колхоз төрағасы болған, өмірінің соңына қарай аудандық атқару комитетінде қызмет атқарған адам. Ол ерте, 55 жасында қайтыс болды. Қандай себеппен екенін білмеймін, анам 12 жасына дейін әкесінің жақын туыстарының қолында өсіпті. Сонан кейін ғана әке шаңырағына қайта оралған. Ол кісінің анасы көзі жұмылғанша көкірек көзі ояу, ақыл-есі сергек күйі 93 жас жасады. Бүкіл отбасымыз кейуанаға үлкен құрметпен қарайтынбыз, өйткені әйел-ана ретіндегі қамқорлығына қоса өмірлік мол тәжірибесі мен орнықты мінездің адамы еді. Нағашы әжеміздің үйі немерелерінің, әсіресе жазғы каникул кездерінде үзбей келіп тұратын құтты мекеніне айналды. Ақсеңгір ауылына жиі келіп, біз ауыл балаларымен танысып достастық, қарапайым ауыл өміріне бой үйреттік. Кейін сол көргендерімнің маған көп пайдасы тиді.

Анам туған ауылындағы орыс мектебінде оқыды, сондықтан да орыс тілінде таза сөйлеп, өте сауатты жазатын. Сондай-ақ, жоғарыда айтқанымдай, қазақ тілін де терең білетін, шын мәнінде екі тілді таза меңгерді.

Алматыға елуінші жылдардың басында келіп, медицина институтына оқуға түсті. Отбасы мұрағатында студент кезінде курстастарымен операция үстелінің басында түскен суреті сақтаулы. Алайда институтты бітіру бұйырмады. Тағдыр ол кісіні менің болашақ

әкеммен кездестіріп, 1953 жылы олардың тұңғышы – мен дүниеге келдім.

Отбасының тұңғыш перзенті ретінде мен ата-ананың ерекше шапағатын сезініп өстім. Олар мені шексіз жақсы көрді десем, ештеңе айтпағаным болар, сәби күнімнен кәмелетке толғанша ерекше қарайтын, басқалардан даралап, әке-шешенің қамқор пейілін аямай төкті. Әкей маған үлкен сенім артатынын ешқашан жасырған емес. Мені қазақстандық қоғамдағы белгілі адам, үлкен мемлекеттік лауазымдардан көргісі келетінін айтып отыратын. Мәскеу халықаралық институтына түскенімді зор мақтанышпен қабылдады, КСРО-ның Қытайдағы елшілігіне диплом алдындағы тәжірибеден өтуге бөлінгенім жайлы хабарыма қатты қуанды. Әлі есімде, телефонмен сөйлесіп тұрып, қытай тілін жатпай-тұрмай үйренуді, Қытайдың ішкі-сыртқы саясатын жалықпай зерттеуім қажеттігін айтты. Әке-шешем менің институтты бітіріп, КСРО СІМ жүйесіне кіргенімді мақтаныш тұтты. Ол кезде бұл шынында да жоғары бедел әрі үлкен дипломатиялық карьераға бастайтын даңғыл жол еді.

Институт бітірген соң менің тағы бір «балама» жолдама алғанымды айта кету керек: маған одақтық СІМ-нен бөлек, барлау қызметінде күшімді байқап көру ұсынылды. Бұл үшін Мәскеу түбіндегі құпия оқу орындарының бірінде бір жылдық дайындықтан өтуім керек екен. Кеңес барлауының кадр қызметкерлері менен болашақта жақсы барлаушы шығарына сендіріп, сол уақыт үшін осы бір мәртебелі қызметке баруыма барынша үгіттеді, ал өзімнің жүрек құндағына бөлеген арманым – СІМ болса, оның ешқайда қашпайтынын, бұл ықпалды ұйым болашақта шетелдерде барлау жасау үшін қалқа боларын немесе «жанашырлық» көрсетуді ұсынатынын жеткізді.

Әрине, мен мұндай өмірлік маңызы бар мәселе туралы міндетті түрде ата-анаммен ақылдастым. Әкей біраз ойланып барып, қалай дегенде де әскери ұйым ұсынысынан бас тарту қажеттігін айтты. Оның үстіне, ол уақытта Кеңес Одағы мен Қытайдың өзара қарым-қатынасы ширығып тұрғандықтан, болашақ бұлыңғыр еді. Ал мен бұл ұсыныстқ қабылдасам, агенттік жұмысты сол Қытайда жүргізерім күмәнсіз. Ұзақ уақыт МҚК қызметін зерттеуге арнап, чекистердің қиын еңбектері туралы кітаптарында талай қатпарлы оқиғаларды жазған әкей, әрине, менің болашағым үшін әбден алаңдады.

Анам да үнемі мені қолдайтын. Бала күнімнен мен оның көптеген мағынасы терең мазмұнды әңгімелерін, ой-пікірі мен пайымдауларын тыңдап өстім ғой. Әңгімені жақсы айтатын және менің де ықыластана тыңдайтынымды сезген болар, сөйтіп өмірлік дүниетануыма өлшеусіз ықпал етті. Жан-жағыма байыпты қарап, ұстамды болуға, жақсыны үйренуге және одан тек пайдалысын алуға үйретті. «Күні бойы және кешке немен айналысатыныңды таңертеңнен ойлау керек. Жинақы жүру қажет, асып-сасқан адам сәтсіздікке ұшырайды» деп жиі айтатын.

Кейде мен анаммен бірге анау-мынау шаруалармен қалаға шығатынмын. Мұндай кезде мені міндетті түрде асханаға апарады, көбіне Шевченко көшесі бойындағы тұшпараханаға соғатынбыз. Өзі көп ештеңе жемесе де, сол кезде маған ерекше дәмді көрінетін асхана тамағын құмарта жеп жатқаныма аса бір жылылықпен қарап отыратын. Кейде асханадан шығып, мені сыртта күтіп тұрады.

Төрт балалы біздің отбасы қарапайым тұрды. Анам ұзақ уақыт бойы белгілі себептермен жұмыс істемеді, ол кісі үй жұмысын атқарды. Жалғыз асы-

раушымыз әкей. Айлық жалақыдан бөлек, ол кейкейде мақалалары мен кітаптарына қаламақы алатын. Мұндай күндері біздің үйде нағыз мереке орнайды. Әкей бізді мейрамханаға апаратын, сөйтіп біз оның кезекті жарияланымының жарыққа шыққанын «жуатынбыз». Біздер, балалар, әсіресе 60-жылдардың басында кең тараған балапан еті мен түрлі шырындарға құштар едік. Сөйтіп «қарын жарылғанша» тоятынбыз, сонан соң келесісін күтіп, бұрынғы тойды еске алып жүреміз.

Шешей ол кезде жас әйел бола тұра, көп нәрседен, оның ішінде әшекей заттар мен қымбат киімдерден тартынатын. Әрине, сәнді киініп, әсем әшекейлер тағқысы келгені табиғи ғой, алайда бар өмірін перзенттеріне арнап, аналық парызын қысқа ғұмырының ақырына дейін атқарып өтті. Тіпті, қымбат дүниелер алатындай мүмкіндік туған кезде де, өзіне ұнаған заттарды немерелеріне әперумен шектелетін. Балалық шақты еске ала отырып, анамыздың балалар үшін өзін аямаған тағы бір мысалын айтпақпын. Басқа бозбалалар сияқты, менің де, қымбат болмаса да, көзге тұрарлықтай киінуді қалайтынымды түсініп, анам маған ол кезде қат саналатын шетелдік туфли мен костюмдер әперетін. Ал, сол ақшаға өзіне сәнді бірдеңе алуына да болар еді. Айналып келгенде, сол жылдары әке-шешелерінің ақшаны барынша қысып әпергенін ғана киюді қанағат еткен балалар аз емес-ті. Алайда анам өзін шектей отырып, менің әдемі әрі талғаммен киінгенімді қалады. Мұндай мейірім, әрине, ешқашан ұмытылмайды.

Ең жақсыны балаларына, алдымен маған беретін өзгермейтін әдетінен жаңылған емес. Мені Мәскеуге оқуға аттандырар кездегі қамқорлығы естен кетпейді. Ұзын-сонар кезекте тұрып, костюм, плащ және

маусымдық аяққиім әперу үшін Алматының дүкендерін түгел аралап шықты. Бас қалаға барар алдында өзімді қалай ұстау, асқа және киімге ұқыпты болу, оқуға қатыстының бәріне тиянақты қарау жөнінде жалықпай ақыл-кеңесін айтты. Ол кісінің жақсы көретін сөзі «режим сақтау қажет» еді. Студент кезімде анамның айтқандарының барлығын орындадым дей алмаймын, бірақ олардың пайдасы тигені рас. Мұның барлығын ақыл-кеңес деуден, аналық мейірім деген жөн болар.

Енді өз ұлыма да сол сияқты кеңестер бере отырып, әке-шешем, әсіресе анам мен үшін айрықша алаңдағанын айқын түсінемін. Өйткені өз тұңғыштарын қиянға, алыстағы Мәскеуге аттандырды ғой олар. Әрине, менің мақтаулы институттағы оқуымның табысты болуын тіледі. Ол кезде көптеген қазақстандық жастар тұрмыс пен оқудың қиындықтарына төзе алмай, оқуды ата-аналарының қанаты астында жалғастыру үшін топ-тобымен Алматыға қайтып жататын. Ал, менің түрлі себептерге байланысты олай жасай алмайтыным анық еді, әсіресе үлкен сенім артқан әке-шешемді ұятқа қалдырғым келмеді.

1970 жылы Қазан мерекесінде мені көріп қайту үшін ата-анам Мәскеуге келді. Олар М. Горький көшесіндегі «Минск» қонақүйіне тоқтапты. Анам күтіп отыруға шыдамай, институтты іздеп кетеді. Бұл кезде ол Алматы шет тілдер институтында жұмыс істейтін, әрине, баласы оқып жатқан жердің қандай екенін көріп-білгісі келеді. Әйтсе де, ең алдымен мені сағынған ғой.

Мен үлкен аудиторияда халықаралық қатынастар тарихынан дәріс тыңдап отырғанмын. Неге екенін білмеймін, бәрінен бұрын ішкі түйсік шығар, ақырын ғана ашыла бастаған есік жаққа бұрылып қарадым. Сол сәтте маған қуанышпен әрі аналық мейіріммен қарап

тұрған анамды көрдім. Есік ақырын қайта жабылды. Дәрістің бітуін асыға күттім, сонан кейін анаммен жүздесіп, әкей күтіп отырған қонақүйге жеттік. Алматыда қалыптасқан дәстүр бойынша әбден айыз қанғанша әңгімелесу үшін мейрамханаға бардық. Мен әке-шешеме институттағы оқу туралы, бірге оқитындар мен оқытушылар жайында әңгімеледім. Айтқан сайын олар әңгімеге ұйи түседі. Анам мені өте мұқият тыңдады. Ол кісі өз балаларының мектептегі істерінің бәрін білетін, барлық мұғалімдерді, сыныптастарымыздың көпшілігін танитын.

Ешкімді ренжіткім келмейді, алайда барлығының бірдей шешелері балаларының оқуына дәл осылай мұқият қарай бермейді. Біздің анамыз ұсақ-түйек нәрсеге дейін түгел білуді қажет санады. Ол кісінің қатысуынсыз ата-аналар жиналысы өткен емес. Төрт баласының оқытушыларының бәрін білетін. Балалық тентектігімізге, жеткіншектік қуаныш пен күйініш-сүйінішімізге қатысты жайларды түп-түгел сезініп отыратын. Анығын айтқанда, анамыздан жасыратын құпиямыз болған жоқ. Ол кісі біздің өмірмен ғұмыр кешті, ал біз оның өмірінің ажырамас бөлшегі едік.

Студент болуыммен өз өмірімде ғана емес, анамның өмірінде де жаңа кезең басталды. Әкей екеуі атағы дардай институтқа түскеніме орай қуанышы мен мақтанышын жасыра алмады. Ол кезде Мәскеу мемлекеттік халықаралық қатынастар институты бүкіл Кеңестер Одағындағы ең мақтаулы институт екені белгілі. Оған түсу де оңай емес, Мәскеуде төрт пәннен емтихан тапсыру қажет. Қабылдау комиссиясының талабы қатаң, бірақ, шын мәнінде ешкімді бөле қарамайтын[1]. Қазір ММХҚИ-ға түсу жеңілдеді:

[1] Институтқа түскенім туралы мен «Беласу» кітабында жан-жақты айттым.

бұрынғы әрбір одақтық республикаға квота бөлінеді. Талапкерлер өз елдерінде жеңілдеу тест тапсырып, институтта әңгімелесуден ғана өтеді. Мұндай жүйе, әрине, осынау жоғары оқу орнының бір кездегі биік беделіне нұқсан келтіргенімен, оқу процесі бұрынғысынша сапалы деңгейде.

«Минск» қонақүйінің мейрамханасындағы кешкі ас үстінде алдағы уақытта қалай сөйлесіп тұру жайын келістік. Ол оп-оңай еді: екі аптада бір рет үйден жатақханаға жақын жердегі поштаға телефонмен сөйлесуге шақырған жеделхат жіберіледі. Мен сол жерге белгіленген уақытта келіп, бір сағат күткеннен кейін әке-шешеммен байланыстыратын. Айта кетерлігі, телефонмен сөйлесу ақысын да өздері төлейтін. Ата-анам ең аяғы осыған дейін, студенттің ақшасы бітіп, хабарласуға мүмкіндігі болмай қаларын әріден ойлап, бәрін өлшеп-пішкен ғой.

Айтпақшы, ақша туралы. Мен 40 сом стипендия алдым. Әке-шешем басқа қалада толыққанды өмір сүру үшін бұны жеткіліксіз санап, маған ай сайын осындай сомада ақша салып тұруды шешті. Бұл оңай емес еді, өйткені олардың қолында әлі де мектеп қабырғасындағы, соған сай өзіндік сұраныстары бар үш бала бар емес пе. Әрі десе, ата-анамыздың өздері де жас адамдар, сәнді киініп, жақсы өмір сүргілері келгені анық. Алайда олар үшін менің оқуым бірінші орында тұрды, сондықтан олар, әсіресе анам, бауырларым мен қарындастарым көп нәрседен өздерін шектеп ұстауға мәжбүр болды. Бұның бәрін анам бастап көтерді. Ол кісі менің жоғары білімді маман ғана емес, қоғамға сыйлы белгілі адам болғанымды көргісі келді. Мүмкін, мұндай сезім көптеген аналарға тән шығар, алайда мен үшін анам айрықша аналық махаббатын төкті.

Бірде Нью-Йоркте қызметтік сапарда жүріп, атақты дипломат, бұрынғы Мемлекеттік хатшы және АҚШ президентінің ұлт қауіпсіздігі жөнінде көмекшісі болған Генри Киссинджердің құрметіне арналған қабылдауға шақыру алдым. Өз атын өзі шығарған, яғни ешкімнің қамқорлық-қолдауынсыз үлкен табыстарға жеткен адамға лайықты құрмет көрсету үшін бұл шараға Нью-Йорктің барлық ақыл-ой және кәсіпкер элитасы жиналды. Қалалық синагоганың раввині қызықты сөз сөйледі. Ол жиналған көпшілікке өзіне лайықты білім әперу үшін бар күшін аямаған анасы туралы айтты. Шешесі ұлына үнемі келешекте АҚШ-тың президенті болуы тиістігін айтады екен. Алайда Джон Кеннеди қатыгездікпен өлтірілген соң баласына телефон шалып, «Мен өз ойымнан айныдым, сен раввин боласың» депті. Еврей әзілімен ажарлана түскен осы әңгімені ести тұрып, мен өз анамды есіме алдым: ол кісі мен үшін қаншама алаңдап, аналық махаббатымен аялап, үлкен үміт артты десеңші!

Біздің отбасының Амангелді көшесіндегі шағын пәтерінде 60-жылдардың басында Жаңа жылды қарсы алған мерекемізді аса бір жылылықпен еске аламын. Төрт баланың әрқайсысы тақпақ немесе өлең дайындадық, өзінше бір қызықты концерт болып шықты, ал бізді разылықпен, әрі ұйып тыңдаған көрермендеріміз – әке-шешеміз. Сонан кейін олар бізге болашаққа тілек тілеуді ұсынды. Мен, екінші сыныптың баласы, ойланбастан, тылсым бір күштің еркімен болар, болашақта көп саяхат жасап, шетелдерге сапарға шыққым келетінін айттым. Ата-анам жауап қатқан жоқ, тек маған көңіл тоқтата қарады. Есімде қалғаны, олардың көзінде таңқалу бар еді. Бұл түсінікті ғой, өйткені сол жылдары шетелдерге шығу жөнінде ешкім ауыз ашпайтын, себебі әлемдегі ахуал

күрделі және шетелге шығу тек қана жоғары лауазымды тұлғалардың еншісі саналатын. Ол кезде шетел тұрмақ, Мәскеуге барудың өзі үлкен оқиға.

Жоғары сыныптарда мен «Известия», «За рубежом» және ағылшын тіліндегі «Морнинг Стар» сияқты газеттерді құлшыныспен оқи бастадым. Халықаралық қатынастар маманы болып, шет тілдерін біліп, түрлі елдердің тарихы мен әлемдік экономиканы үйренсем деген тілегім күннен-күнге күшейе берді. Тіпті ағылшын тілінде өзімді қызықтырған мәліметтер, күнделікті көп қолданылатын сөздер мұқият жазылған арнайы дәптер жүргіздім. Әке-шешем, әрине, менің бұл құмарлығыма қолдай қарады.

Мектеп жылдарының өзінде ағылшын тілін үйренуге тырысатынымды көрген анам белгілі оқытушы Александр Сергеевич Рогачқа қолқа салып, мені қарамағына алып, біраз сабақ беруін өтінді. Шет тілдері институтындағы жеке сабақтарға үлкен ынтамен барып жүрдім. Жаңа ұстазымның тағдыры қызық адам болып шықты: ол өткен ғасырдың 30-жылдары, АҚШ-тағы «ұлы дағдарыс» кезеңінде ата-анасымен тарихи отаны Кеңестер Одағына қайтып оралған. Бұрынғы американдық Алматыдан қалай шықты, ол жағы өзіне ғана мәлім, әйтеуір, ол біздің әңгімемізді тек жалғыз пәнмен – ағылшын тілімен шектеп, бұл жайлы ештеңе айтпайтын. Дегенмен бір күні ол әскери қызметін арнайы бөлімшеде өткізгенін, сонда ағылшын тілін таза білуі керекке жарағанын айтып қалды. Оның сабақтарының үлкен пайдасы тиді, институтқа түсер қарсаңда мен әбден дайын едім. Анам ағылшын тілін үйренудегі табыстарыма шынайы қуанды, мұның өзі мені алға жетелеп, өзіме деген сенімді арттыра түсті.

Әке-шешемнің маған деген көңілінің ерекше болғанын мына бір оқиға да айғақтайды. 60-жылдар-

дың аяғында Алматыға Қазақстанға жылы қарайтыны белгілі СОКП ОК Бас хатшысы Леонид Брежнев келді. Жаздың жаймашуақ күні мен, әкем және шешем үшеуміз Ленин даңғылында тұрдық. Даңғыл бойын милиция қоршаған – үкіметтік автомашиналар кортежі тау жаққа өтуі тиіс еді. Ақыры МАИ-дың жол бастаушы автомобилі көрінді, іле-шала кеңес жетекшісі отырған «Чайка» үлкен жылдамдықпен ағызып өтті. Қала халқы үшін бұл үлкен оқиға – қас қағым сәтке болса да баршаға құдайдай елестейтін Л. Брежневтің жүзін көріп қалды ғой. Машиналар көзден таса болған соң анам әкеме «Мен осындай бақыт біздің Жомартты да айналып өтпесін деп тілек тіледім» деді. Әкем шешеме разылықпен қарап, сонан соң ойлы жанарын маған аударып, «Алла жар болсын» деп батасын берді.

Студент атанып жатақханада тұрған кезімде анам үнемі менің жағдайыма алаңдайтын. Әртүрлі республикалардан және мемлекеттерден келген қатарластарыңмен, оның үстіне тұрмысқа қолайсыз жатақханада тұру оңай емес – жинақылық пен шыдамдылық керектігін ескертіп отыратын.

Жатақханада тұрудың жеңіл еместігін чемоданымның ішіндегісіне қарап-ақ түсінетін. Қысқы және жазғы демалыстарға мен үйге әбден киілген көйлек-киімдерді үйіп алып келемін. Әкем чемоданнан киімдерімді алып жатқан маған күле қарап, шешеме «Ал, енді жұмыссыз қалмайтын болдың» дейді.

Анамның үй шаруашылығымен әйелдік ықыласпен, бар ынтасымен айналысқанын айту қажет. Балалық шақты еске алғанда, ол кісінің отбасындағы әрқайсымыздың ойымыздан шығуға бейімдігіне әлі күнге дейін таңқаламын. Кір жуу мен үй жинаудың өзі көп уақытын алатын және соның барлығын бір өзі

атқарды. Ол кезде біздің үйде кір жуу машинасы да, үй күтушісі де болған емес. Сөйте тұра, ол кісі соның бәріне үлгеріп қана қоймай, балаларының оқуын да назардан таса қалдырмады. Отбасымызда қалыптасқан «міндеттерді бөлісу» дәстүрі бойынша біздің оқуымызға анамыз жауапты еді. Ол ешқашан ата-аналар жиналысынан қалған емес, барлық мұғалімдерді білді, достарымыз бен сыныптастарымызды танитын. Мектепте жақсы оқуымыз және университет дипломдарын алғанымыз үшін біз – мен, бауырым Бақытбек, қарындастарым Салтанат пен Ляля – үздік білім алуымызға айрықша көңіл бөлген анамызға қарыздармыз.

Әке-шешем Мәскеуге бара жатқан достары мен таныстары арқылы маған сәлем-сауқат жіберуді ешқашан естен шығарған емес. Сол кездері қауіпсіздік органдарында қызмет атқарып жүрген Хамит Әлжановтан беріп жіберген ақ чемодан әлі есімде, ішіне ұқыпты оралған алма салыныпты. Алматы апортының иісі қандай, шағын бөлмеден асып, бүкіл жатақханаға жайылып кетті. Көп күттірмей-ақ, ғажап иістің қайдан шығып жатқанын білгісі келген көршілер бөлмеме жиналды. Ақыры, дастарқандағы жалғыз ас – Алматы апортына толған кішігірім тойға ұласты. Ұзақ уақыт студент достарым сол бір аяқасты ұйымдастырылған мерекені еске алып, келесі сәлем-сауқат қашан келеді деп сұрап жүрді. Өткен жүзжылдықтың 90-шы жылдарының соңында Ресей сыртқы істер министрлігінің бір басшысы келіп, Алматыдан жететін айрықша сәлем-сауқат арқасында болған сол баяғы студенттік дастарқанды еске алыстық. Мен бұл жайлы шешеме айтып, бір қуанттым.

Институтты табысты аяқтағаннан кейін мені Сингапур Республикасындағы елшілікке қызметке жі-

берді. Бұл қызмет әке-шешемді бір жағы қуантса, бір жағынан толғантты. Кәсіби дипломат ретіндегі қызметімнің басталуы олардың үміті мен армандарының орындалуын жақындатты. Алайда алыстағы Сингапурдағы жұмыс алдында КСРО СІМ орталық аппаратында жұмыс істеуге тиіспін. Бұл жағдайға олар ерекше мұқият әзірленді. Маған костюм алу үшін шешей біраз дүкенді аралап шықты. Сол костюммен мен 1975 жылы 1 қыркүйекте кеңес дипломаты болып Смоленск алаңындағы СІМ ғимаратына кірдім, сол костюммен үш айдан кейін Сингапурға ұштым.

Ол жылдары хабар алысудың жалғыз жолы – екі-үш аптада жететін хат еді. Бүгіндері бұл таңқаларлықтай көрінер, өйткені қазір ұялы телефон байланысы, электронды пошта, факс тәрізді коммуникация құралдары өміріміздің ажырамас бөлшегіне айналып үлгерді, көп адамдарға, әсіресе жастарға өркениеттің бұл жетістіктері баяғыдан келе жатқандай елестейді. Осы бір таңсық сапар алдында ата-анам қалайда тұрақты хат жазып тұруымды өтінді. Осылайша біздің арамызда поштамен хат алысу басталды. Мен Сингапурдағы жұмысым жайлы айтатынмын, әкей өз сәлемін қазақ тілінде және жазушыға тән мәнермен тәптіштеп жазады, анам отбасындағы жаңалықтарды қызықты етіп орыс тілінде жазды. Сондағы хаттарын оқи отырып, орайы келсе, ол кісі де жақсы журналист, тіпті жазушы болар еді деп ойладым, өйткені хаттары соншалық тартымды әрі стилистикалық сауатты болатын.

Анам бойындағы осындай ерекше бейімділіктеріне қарамай, жоғарыда айтқанымдай, өз өмірін отбасына арнады. Тіпті, сирек барып тұратын түрлі шаралардың үстінде ол сөйлегеннен гөрі көп тыңдап, өзін күйеуінің тасасында ұстады. Үйге келген соң ғана бізге, балаларына көргені мен естігенінің әсерлі жақта-

рын әңгімелеп беретін. Бұл да бір өзінше «ненің жақсы, ненің жаман екенін» үйретететін өмір сабақтары еді. Мен еліміздің үкіметі мүшесі болғанда да, өзінің қарапайым адам, әйел-ана ретіндегі қайырымдылығынан, әдебі мен сезімталдығынан өзгерген емес. Ол кісінің министрдің шешесі екендігін Алматыда көп адам біле де бермейтін. Мұндай мінез шынайы құрмет сезімін туғызары талассыз, өйткені ол менің тәрбиеме қаншама ерік-күшін жұмсады. Оның үстіне, ол кісінің инабаттылығы осы күнгі, әжептеуір жасқа келсе де, салтанатты дастарқандарға қатысуды, онымен шектелмей, бала тәрбиесі төңірегінде ұзақ-сонар ақыл айтуды басты міндеті санайтын кейбір сөзуар әйелдермен мүлде қабыспайды. Анам, керісінше, мұндай ірі жиын-тойлардан қашық жүруге тырысатын. Ол кісі әңгімесі жарасты жандармен оңашаланып жүруді қалады. Көбіне сонау 50-ші жылдардың басынан бері араласатын, ол кездерде әлі студент – Серікқали Төлеповпен, оның әйелі Роза Қайырбаевамен[1] әңгімелесетін. Осы бір өзіне жақын тартқан адамдарға деген достығына анам өмірінің аяғына дейін кірбің түсірген емес. Ол кісі өмірден ерте өткен ҚазҰУ профессоры Гүлжаһар Жанбатыровамен және Қазақстанның еңбек сіңірген білім қызметкері, сталиндік қуғын-сүрген құрбандарын еске алу қорында қызмет істеген Эста Ахметовамен шын пейілімен достасты. Оларды қатты құрметтейтін.

Анамыздың ажырамас сырласы әрі, дипломатиялық тілмен айтқанда, «іске сенімді адамы» туған апайы Бақыт Шабарбаева болды.

---

[1] С. Төлепов көп жылдар бойы шаруашылық саласында жұмыс істеді. Р. Қайырбаева Қазақ ұлттық университетінің професоры болып, лайықты құрмет пен абыройға бөленді.

Бірінші еңбек демалысымда Сингапурден Мәскеуге әке-шешем үшін күтпеген жерден келгендей болдым – мен үшін маңызды бұл оқиға туралы хат жолда бір жерде жоғалса керек. Мәскеуден үйге телефон соқтым, тұтқаны анам көтерді. Бұл біздің арада жарты жылдай уақыт өткен соң барып сөйлескеніміз еді. Ол кісі өзін байсалды ұстауға тырысқанымен, аналық шексіз қуанышын тіпті телефон арқылы да сездім. Ал бір-екі аптадан кейін туған қалама, қастерлі шаңырағыма келдім.

Кейінгі демалыстарымда, мейлі Сингапурден немесе Қытайдан келейін, анам мені аэропорттан күтіп алу үшін Мәскеуге келетін. Енді ғана, арада көп жылдар өткенде ол кісінің басқаша істей алмағанын түсіндім. Мені қатты сағынатын, содан да тұңғышымен қауышатын сирек кездесулерді күн санап күткені күмәнсіз.

Әкей болса, біздің отбасында қалыптасқан үрдіспен қолымды қысып күтіп алу үшін Алматы әуежайына келетін. Біздің отбасында бір-бірін сүю тұрмақ, құшақтасу деген әдет қалыптаспаған. 1986 жылы қарашада, әкей қайтыс болғаннан кейін әуежайда жалғыз өзі күтіп тұрған шешемді көру тым ауыр тиетін, әкейдің енді қайтып оралмасын бар болмысыммен сезініп, жаным жабырқай түсетін. Осындай сағыныш пен қайғы аралас ауыр сезім шешеміз қайтыс болғанда-ақ бойымды биледі. Бала кезіңде, тіпті есейгенде де жетім қалу қиын екені туралы бір кездері кең таралған өлең жолдары есіме түсті.

Өз өмірімінің Кеңес Одағы тарауымен тұспа-тұс келген сындарлы сәтінде анамның батыл қолдағаны ешқашан ұмытылмайды. Сол бір қауырт күндері Мәскеуде қалып, Ресей мемлекетінің Сыртқы істер министрлігінде қызмет істеу, немесе елге қайтып ора-

луды анықтау қажет еді. Сонда анамның «Әкең тірі болса, саған бірден Қазақстанда қызмет ету керек дер еді» деп айтқаны есімде. Бұл сөз бұйрықтай болып естілді, оның үстіне тағдырымды анықтаған осы әңгімеге бір апта қалғанда түс көрдім: мен әкеммен әлдене жайлы әңгімелесіп тұрдым, ол менің батыл және сенімді әрекет етуімді баса айтып жатты.

Анам менің туған елге оралғаныма шын жүрегімен қуанды. Бірнеше ай біз әкейдің Жоғарғы Кеңес Президиумында қызметте жүріп 1973 жылы алған пәтерінде бірге тұрдық. Сол пәтерден әке-шешемді ақтық сапарға шығарып салдым. Ал, 90-шы жылдардың басында анамыздың қайтыс боларындай еш қатер жоқ-тұғын. Ол кісі үнемі сергек, жадыраңқы көңілмен жүрді, бір кезде бізді баққандай немерелерін бағып-қағуға көмектесті, олардың сабағын мұқият қарады.

Мен Сыртқы істер министрлігінде қызметке кірістім. Тәуелсіз мемлекет ретінде Қазақстан алғашқы қадамдарын енді жасай бастаған, еліміздің дамуының сол бір жауапты кезеңіндегі жұмыс аса қиын болды. Барлық басшы қызметкерлер жұмыста әбден кеш түскенше отыратын, біздің алдымызда көптеген жоғары деңгейдегі кездесулер мен келіссөздер құжаттарын әзірлеу, сондай-ақ Қазақстанның сыртқы саясатының тұжырымдамалық негізін жасау міндеті тұрды. Анам тамағын ертерек дайындап қойып, мені күтетін. Ол кісі менің тамаққұмарлығымды жақсы біледі және көңіл-күйімнің қандай екенін пәтерге кірген бетте-ақ дәл табатын. Көбіне біз асүйде отырып жұмыс жайлы, оның ішінде қызметтік жайттар төңірегінде әңгімелесетінбіз.

Анам менің қызметіме бар ынтасымен қарады және әрдайым көмектесуге тырысатын. Ол кісінің кеңестері, негізінен, менің ұзақ уақыт бойы Қазақстан-

нан тысқары, шетелдерде жүруіме байланысты ел ішінде жақсы білмейтін түрлі адамдармен арақатынасыма қатысты болатын.

Сол кездерде Отанға қызмет етуді әркім әрқалай түсінді, мысалы, біреулер инфляция жағдайында тез құнсызданып кететін банк несиелерін алу немесе шикізатты сыртқа шығаруға лицензия беру есебінен жылдам байып кету деп пайымдады. Шешеміз, әрине, кейбір шенеуніктердің аяқастынан қисапсыз байып шыға келіп жатқанын білді, бірақ мұндай тіршіліктің баянсыз және ақыры жақсылыққа апармайтынын жалықпай айтып отырды. Өзі де қарапайым тірлік кешті, көзі жұмылғанша көп нәрседен өзін шектеп отырды. Ылғи да ел алдында ұятқа қалмау үшін өзімді таза ұстауды, ешқашан көрсеқызарлыққа бармауды айтып кеңес беретін.

Ол кісі Дюссельдорфқа емделуге барғанға дейін тұрмыстың рахаты мен жеңілдіктерін пайдаланған емес, тіпті тамақ дүкендері мен базарға трамваймен немесе таксимен баратын. Бірде мен ыстық тамаққа кафеге тапсырыс беруді ұсындым, бірақ үй жұмысы үйреншікті тірлігі екенін айтып, одан бас тартты. Анамыз барлық қолайсыздықтарға шыдамды болатын, қыстың күні жылу болмаса, жылы шәлі мен кофтасын киіп, тамақты электр плиткасына әзірлейді, жазда ми қайнаған ыстыққа да төзетін. Өмірінде бір рет те қиындыққа шағымданбапты, қайта балалары мен немерелері тұрғанда оның бәрі түк еместігін, өзінің бақытты екенін айтатын.

Сыртқы істер министрлігіндегі жұмыс ұдайы жолсапарға шығумен байланысты ғой. Анам мені алыс жолға жақсы тілекпен шығарып салып, қуанып қарсы алып жүрді. 70-ші жылдардағы осындай шуақты, жылы күндеріміз қайта келгендей болды, әрине, енді

басқа тарихи жағдайларда. Анамыз мені Сингапурдағы және Қытайдағы қызметтеріме шығарып салуы өз алдына, Шереметьево аэропортынан немесе Ярославль вокзалынан күтіп алатын. Тек осы бір жақсы дәстүрдің тым қысқа болғаны өзекті өртейді.

1998 жылы шілдеде анам инсульт алды. Бұл ауыр науқас қатты қорыққанымыздай болмай, біздің бақытымызға орай, ұзаққа созылған жоқ, дегенмен ол кісінің денсаулығын әжептеуір төмендетіп кетті. Осындай ауыр жағдайдың өзінде анам таңқаларлық төзімділік танытты, өз шаңырағында-ақ ем қонарын айтып, ауруханаға жатудан бас тартты. Табандылықпен емделіп, жарты жылдан соң-ақ инсульт әсерінен айығып шықты. Бұған балалары мен немерелері қатты қуанды. Алайда бізге дәрігерлер анамыздың толық емделіп, сауығу қажеттігін айтып ескертті, содан соң отбасы ақылдаса отырып, ол кісіні, Қытайға барған аз күндік сапарын айтпағанда, өзі ешқашан болмаған шетелде емдетуді шештік. Анам бұған қуанды, өйткені үздіксіз емнен өзі де шаршаған еді, әрі өмірінде бір өзгеріс болуын қалады.

Ол кісінің оңай келісуі менің Астанаға ауысып, Алматыға сирек келуіммен де байланысты болған шығар. Біздің кездесулеріміз сирей түсті, көбіне телефонмен сөйлесетінбіз. Бірде, осындай әңгіме үстінде анам үлкен мағына сыйғызып мына бір сөзді айтқан еді: «Сендер жаңа астанаға көшкеннен кейін біз мұнда жетімсіреп қалдық». Мен кей уақытта осы сөзді ойыма алып, түпкі мәнін түсінгім келеді. Кейде маған анам бұл сөзімен мені сағынатынын, мәңгіге қоштасарын сезініп айтқандай көрінеді.

Әрине, ол кісіге менімен қайта айырылысу ауыр тиді, дегенмен астананы ауыстыруға қарсы болғандардың пікірін қолдай қойған жоқ. Анам Президент

Н. Назарбаевты шын пейілімен жақтады, үнемі ол кісіні қолдап, аналық сезіммен мақтаныш тұтатын. Анамның мемлекет басшысына келгенде көзқарасы айнымас адал еді, Президентті жамандайтын адамдарды жек көретінін жасырмайтын. Нұрсұлтан Назарбаев пен Сара Алпысқызының журналдан қиып алған суретін көзі жұмылғанша сақтап жүрді.

Анам Дюссельдорфта болған кезінде үнемі телефонмен сөйлесіп тұрдық. Тұрмыс жағдайының көңілден шыққаны мен ауа райының жаққанын айтып, алаңдамауымды өтінетін. Көз жұмарынан сәл ғана бұрын барғанымда, ол кісі тұрған пәтердің өзі айтқандай тіпті де кең еместігін көріп, көңілім құлазып қалды. Бірыңғай немістер тұратын көп қабатты үйдің шағын пәтері екен. Жергілікті тұрғындар анамның адамгершілік қадір-қасиетін танып, үлкен құрметпен қарады. Әсіресе ол кісінің немерелерінің асты-үстіне түскенін көріп таңқалыпты. Көршілері, тіпті, ең алдымен өзі үшін өмір сүру қажеттігін, балалар мен немерелер өздері-ақ өмір жолдарын тауып кететінін айтып үгіттесе керек. Бұндай пайымның ұрпақ десе ішкен асын жерге қоятын балажан халқының барша қасиетін бойына сіңірген абзал жанға мүлде жат екенін олар қайдан білсін. Батыста балалар ержетісімен өз бетінше өмір сүрулері және ересек өмірге үйренулері керек деген желеумен әке-шешесінен аулақтатып жіберетін әдетті естігенде, анам тіптен қайран қалған ғой.

Менің премьер-министр болып тағайындалуыма байланысты анам ішкі сезімін білдірмеуге тырысып, ұстамды түрде құттықтады. Тек «Әкеңнің жоқтығы өкінішті. Ол шексіз қуанар еді» деді. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы менің атыма аяусыз бағытталған жала-тиісулерді қатты уайымдады, бірде тіпті инсульттан кейінгі денсаулығына үлкен қауіп төндіріп,

гипертониялық дағдарыспен жатып та қалды. Телефонмен сөйлескенімде менің қасыма қайтып келіп, ақыл-кеңестерімен қолдағысы келетінін де айтқан. Самолетпен ұзақ жолға ұшудың әсері ауыр болар ын ескеріп, райынан қайтаруға тура келді. Ол кісінің бәрібір, өмірінде соңғы рет бұл алыс сапарға шығатынын кім білген.

Анамнан айырылу аса ауыр тиді. Тек қызмет, туғантуыс, жақындармен тығыз араласу ғана ауыр ой мен өзекті өртейтін өкініштен аз да болса алыстатқандай. Алайда айықпас сағыныш пен қаумалаған қайғыдан арыла алмадым. Мұндай сезім отбасындағы әрқайсымызда бар екенін білемін. Жұбаныш етеріміз – анамыздың көз жұмарынан біраз ғана бұрын «Мен барлығына разымын» деген бір ауыз сөзі және шетелде түскен суреттері. Бұл суреттерде ол кісі жасарып, әдемілеиіп, әрі қуанышты көрінеді.

Әлем әдебиетінің классигі Оноре де Бальзак ана жүрегінде кешірім үшін орын қай кезде де табылады деп жазды. Анамның балаларының қателігін, оның ішінде ол кісінің өзінің алдындағы жасаған қателіктерін түсінікпен қабылдағанына сенгім келеді. Сүйетін жүрек бәрін түсінеді, бәрін кешіреді. Ал біздің анамыздың бізді қаншалық жақсы көргенін сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес. Балалары мен немерелерінің тағдыры мен өмірі, шындап келгенде, ол кісінің өз тағдыры мен өміріне айналды. Түсінбей қалар деген қорқыныштан ада көңілмен және өтірік көлгірсімей, аяулы анамыз жер бетіндегі барлық аналардың арасындағы өз орнын тапты деп айта аламын.

Соңғы сөз орнына

Алматыда болған кезімде мен ата-анамның мәңгілік соңғы тұрағы – Кеңсай зиратына міндетті түрде барамын. Алтын әріптермен: «Кемел Тоқаев – 1923–1986 жж., Тұрар Шабарбаева – 1931–2000 жж.» деп жазылған екі қара ескерткіш тастың қасында үнсіз ұзақ тұрамын. Неге екенін білмеймін, зират басында менің ойларым бұлдырап, алаңды болып кетеді. Сананы торлаған қалың ойдан арылу үшін ұзақ уақыт аспанға қараймын, сонау жақта, алыс-алыста менің қымбатты ата-анамның да жандары жай тапқандай сезіледі. Олар шексіз ғарыштағы сапарларын жалғастырып, жердегі балалары мен немерелеріне мейірімді жандарының көзге көрінбес шуағын төгіп тұрғандай сезінемін. Көп жылдар өткен соң, о дүниедегі аяулы ата-анамның жандары аспандағы сапарын аяқтап, жерге түсуі мүмкін-ау, сонда жер бетінде Тәңірі биік адамгершілік қасиет дарытқан тағы да екі адамның мағыналы ғұмыры басталар.

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие 3

Глава I
Детство и юность 7

Глава II
Война 25

Глава III
Тернистый путь в литературу 38

Глава IV
Творчество Кемеля Токаева....66

Глава V
Кемель Токаев и его современники....84

Глава VI
Мама 111

Послесловие 135

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз 138

I тарау
Балалық пен жастық шақ 142

II тарау
Соғыс 158

III тарау
Әдебиетке барар бұралаң жол 170

IV тарау
Кемел Тоқаевтың шығармашылығы 194

V тарау
Кемел Тоқаев және оның замандастары 210

VI тарау
Ана 233

Соңғы сөз орнына 254

Қасым-Жомарт Кемелұлы ТОҚАЕВ

СЛОВО ОБ ОТЦЕ

•

ӘКЕ ТУРАЛЫ ОЙ-ТОЛҒАУ